

**OD MORFÉM KU KOMPLEXNÝM SLOVÁM
A ICH PARADIGMÁM.**

VÝRAZ, VÝZNAM, FUNKCIA

Editori

Ladislav Sisák – Martin Ološtiak

Filozofická fakulta

Prešovská univerzita v Prešove

2013

Zborník pôvodných vedeckých štúdií je výstupom z projektov **VEGA č. 1/0556/11 Štruktúrne a sémantické vzťahy komplexných slov v slovo-
tvornom hniezde v nemčine a slovenčine** a **VEGA č. 1/0255/12 Komplexné
spracovanie slovo tvorby súčasnej slovenčiny (na materiáli Slovníka koreňo-
vých morféme slovenčiny)**.

Autori:

Zdenko Dobrík, Martina Ivanová, Ľudmila Liptáková, Martin Ološtiak,
Slavka Oriňáková, Ladislav Sisák, Miloslava Sokolová, Katarína Vužňáková

Editori:

prof. PhDr. Ladislav Sisák, CSc., doc. Mgr. Martin Ološtiak, PhD. (eds.)

Redakčná rada:

doc. PaedDr. Jana Kesselová, CSc. – ***predsedníčka***; prof. PhDr. Mária Čižmá-
rová, PhD.; prof. PhDr. Jozef Sipko, PhD.; doc. PhDr. Miloslava Sokolová, CSc.

Recenzentky:

doc. PhDr. Eleonóra Dzuríková, CSc.
Mgr. Nicol Janočková, PhD.

Technický redaktor:

doc. Mgr. Martin Ološtiak, PhD.

Obálka:

Ján Majdiak

© prof. PhDr. Ladislav Sisák, CSc., doc. Mgr. Martin Ološtiak, PhD. (eds.)

© Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove v roku 2013

Vydanie Prvé – Náklad 150 – Strán 204

Tlač: Grafotlač, Prešov

ISBN: 978-80-555-0902-0

EAN: 9788055509020

OBSAH

Predslov	7
Martin Ološtiak: Onomaziologická štruktúra lexikálnych jednotiek	9
Martina Ivanová: Teoreticko-metodologické otázky prípravy tretieho vydania <i>Slovníka koreňových morfém slovenčiny</i>	90
Ladislav Sisák: O niektorých problémoch opisu a explanácie sémantických vzťahov medzi nemeckými komplexnými slovami v slovotvornom hniezde	101
Miloslava Sokolová: Verifikácia smeru vidotvorby pri deadjektívnych verbách	131
Katarína Vužňáková: O monografii <i>Kompozitá v slovenčine</i>	147
Zdenko Dobřík: Prediktabilita lexikálneho významu vybratých pomenovaní v nemčine a slovenčine	171
Slavka Oriňáková: Sufixálne derivačné morfémy s významom časového určenia v latinských adjektívach	181
Ľudmila Liptáková: Slovotvorná motivácia ako prostriedok porozumenia textu	191
O autoroch	199

Predslov

xxx

ambíciou zborníka je prispieť do kontextu súčasného derivatologického poznania – v slovakistike, slavistike, ako aj v germanistike.

Ladislav Sisák – Martin Ološtiak

ONOMAZIOLOGICKÁ ŠTRUKTÚRA LEXIKÁLNYCH JEDNOTIEK*

Martin Ološtiak

0 Úvod

Možno konštatovať, že v česko-slovenskej tradícii v oblasti výskumu tvorenia slov je onomaziologický prístup permanentne prítomný a tvorí metodologickú „červenú niť“, ktorá usmerňovala a usmerňuje bádanie v tomto priestore. V dielach čelných predstaviteľov česko-slovenskej slovotvornej školy sa postup od obsahu k forme aplikuje dominantne (prirodzene, v niektorých prácach vo väčšej, v niektorých v menšej miere). Na túto líniu uvažovania sa posúime nadviazať aj v predkladanej štúdii, ktorá pozostáva z dvoch hlavných kapitol. V prvej časti predstavujeme a stručne komentujeme onomaziologické koncepcie Miloša Dokulila, Jána Horeckého, Juraja Furdíka a niektorých ďalších bádateľov. V druhej časti Reflexia a návrh riešenia ponúkame návrh na onomaziologickú klasifikáciu jednotlivých pomenovacích jednotiek utvorených pomocou slovotvornej a syntaktickej motivácie.

1 Prehľad doterajších prístupov

V nasledujúcej časti pozornosť zameriame na analýzu prístupov v dielach tých bádateľov v oblasti tvorenia slov, ktorí najväčšmi prispeli do kontextu poznania v tejto oblasti derivatologického výskumu.

1.1 Koncepcia Miloša Dokulila

Miloša Dokulila možno pokladať za priekopníka a tvorca modernej česko-slovenskej náuky o tvorení slov. Svoju koncepciu komplexne predstavil v epochálnej monografii *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov* (1962, ďalej TŠČ 1), dopracúval v niekoľkých ďalších štúdiách,¹ ako aj v kolektívnej monografii *Mluvnice češtiny 1* (ďalej MČ 1; kapitola Obecné

---

¹ Ke koncepci porovnávacie charakteristiky slovanských jazyků v oblasti „tvoření slov“ (1963), K otázce prediktability lexikálního významu slovotvorně motivovaného slova (1978), K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvl. transpozice (1982).

pojetí tvoření slov, s. 193 – 230) a ako člen autorského kolektívu a redaktor ju aplikoval v kompendiu *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen* (1967; ďalej TSČ 2). Pravdou však ostáva, že samotnou onomaziologickou štruktúrou sa M. Dokulil zaoberal skôr okrajovo (porov. aj Horecký, 1994, s. 43).

Východiskový bod v Dokulilovom prístupe predstavuje onomaziologická kategória, ktorú pokladá za elementárnu pojmovú štruktúru tvoriacu v danom jazyku základ pomenovania (TSČ 1, s. 29 n.). Štruktúru onomaziologickej kategórie pokladá v zásade za dvojčlennú – najprv sa pomenovaný jav zaraďuje do istej pojmovej triedy a potom je v rámci tejto triedy bližšie určený. Kategoriálnu, určovanú zložku nazýva termínom **onomaziologická báza**, špecifikačnú/určujúcu zložku nazýva termínom **onomaziologický príznak**. Báza je vždy jednoduchá, pričom stupeň jej kategoriálnosti byť rôzny. Príznak býva jednoduchý a zložený. Zložený príznak má dvojakú štruktúru, ktorá: a) môže spočívať v rozvinutí príznaku deja paciansom, výsledkom, prostriedkom, časom, spôsobom, príp. mierou deja (uvádzajú sa príklady *dřevorubec* = človek roubající dřevo, *dělostřelec* = človek střílající z děla, *týdeník* = časopis vycházející týdně a i.);² b) môže byť tvorená určitým (ne-dejovým) vzťahom k substancii (napr. *milicionář* = človek, který je členem milice, *hadice* = věc podobná hadu). Zloženie príznaku môže byť aj viacnásobné (z jednoslovných pomenovaní sa uvádzajú príklady *levák* = kdo pracuje levou rukou, *prvníčka* = žena, která prvně rodí, *čtvrtečník* = účastník schůzek konaných pravidelně ve čtvrtek). Onomaziologický príznak teda podľa autora možno ďalej členiť na zložku určujúcu a na zložku určovanú.

Slovotvorne motivované slová sa vyznačujú rôznou mierou explicitnosti, resp. implicitnosti, čo sa prirodzene týka aj onomaziologickej štruktúry. M. Dokulil konštatuje (TSČ 1, s. 31), že nie všetky zložky zloženého príznaku musia byť nevyhnutne vyjadrené explicitne; porov. príklady uvádzané autorom: *románopisec* vz. *povídkář*. V druhom prípade nie je explicitne vyjadrený komponent „spisovať, písať“, teoreticky možno uvažovať napr. o komponente „rozprávať“. Z toho prirodzene vyplýva, že explicitnejšie sú kompozitá než deriváty.

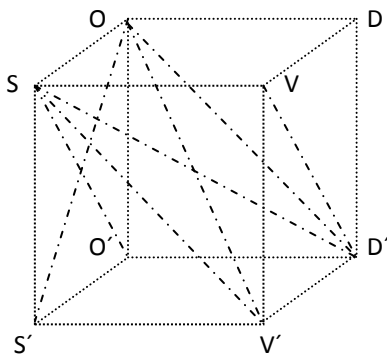
² Autor poznamenáva, že zriedkavejšie môže ísť aj o rozvinutie príznaku vlastnosti. Uvádza však príklady, ktoré nespadajú do kategórie pomenovaní: *velice starý člověk*, *světle hnědý plášť*, TSČ 1, s. 30).

Autor ďalej konštatuje: „Z tohoto hľadiska jeví sa nám pak onomaziologická štruktúra v četrných prípadoch jako štruktúra, jejímiž pevnými vyhraněnými póly jsou jednak onomaziologická báze, jednak poslední určující složka onomaziologického příznaku – mohli bychom ji nazvat onomaziologický motiv – mezi nimiž je více méně variabilní tranzitní člen, onomaziologický „spoj“ (TŠČ 1, s. 31). Autor sumarizuje, že najkonkrétnejším členom onomaziologickej štruktúry je motív, báza má často všeobecný ráz a spoj môže byť jednoduchý alebo zložitý.

Na báze tohto prístupu M. Dokulil rozlišuje základné typy onomaziologických štruktúr (onomaziologické kategórie) podľa kategoriálnej príslušnosti dvoch polárnych členov týchto štruktúr. Každú zo štyroch kategórií (SUBSTANCIA, VLASTNOSTĚ, DEJ, OKOLNOSTĚ) možno v pomenovaniach kombinovať so zvyšnými tromi, napr. substancia vo vzťahu k substancii (*straník*), substancia vo vzťahu k vlastnosti (*černice*) atď. Tieto vzťahy autor schematicky naznačuje v podobe kocky (porov. [1]):

[1] Dokulilov mnoho-mnohoznačný vzťah medzi onomaziologickými kategóriami (TŠČ 1, s. 33)

Vysvetlivky: S – substancia, V – vlastnosť, D – dej, O – okolnosť.

Tieto štruktúry (a ich rozličné konfigurácie) vytvárajú pri nominačnom akte viacero možností, ako príslušný denotát pomenovať (TŠČ 1, s. 33 n.).

Podľa tohto konceptu pri substantívach vymedzuje a podrobnejšie charakterizuje základné typy onomaziologických kategórií: kategórie s jednoduchým príznakom: nositeľ vlastnosti (*širočina, tvrdokov*); nositeľ dejového vzťahu – s týmito modifikáciami: nositeľ deja, agens, prostriedok činnosti, pociens, výsledok deja (činnosti); komplexná kategória nositeľa predmetného vzťahu a nositeľa okolnostného určenia. Okrem uvedeného typu autor definuje transpozíčný (abstakčný) typ onomaziologickej kategórie, do ktorého zaraďuje kategóriu spredmetnenia vlastnosti, spredmetnenia deja a kategóriu, ktorá transponuje určenie základného príznaku na vlastnosť,³ a modifikačný typ (s kategóriami: deminutívnosť, augmentatívnosť, prechýlenosť, nedospelosť (názvy mláďat), hromadnosť; substančné modifikácie). Všetky uvedené kategórie aj s množstvom dokladového materiálu sa bližšie analyzujú v TSČ 2.

Klasifikáciu typov onomaziologických kategórií autor dopĺňa o reprodukčný typ (príklady M. Dokulila: *bědovat* „naříkat běda“, *sakrovat* „říkat sakra“, *čimčarovat* „volat čimčara/ra/“), podstatou ktorého je skutočnosť, že sloveso reprodukuje určitý jazykový výraz, výrok alebo zvuk (porov. Dokulil, 1982, s. 3; 1974).

1.2 Koncepcia Jána Horeckého

Primárne onomaziologický pohľad na lexikálne javy je taktiež prítomný prakticky v celom diele zakladateľa modernej slovenskej derivatológie – Jána Horeckého. J. Furdík (2000, s. 331 – 332), odvolávajúc sa na autocharakteristiku J. Horeckého (1997), poukazuje na skutočnosť, že jeho „onomaziologickosť“ pramení v potrebách terminologickej praxe ako jednej z oblastí, kde sa výrazne prejavuje vedomá, aktívna tvorba pomenovaní (je dobre známe, že J. Horecký sa zásadným spôsobom zaslúžil aj o rozvoj slovenskej odbornej terminológie). Prgnantne sa to vyjadruje už v monografii *Základy slovenskej*

³ M. Dokulil upozorňuje, že abstraktnú transpozíciu možno za typ onomaziologickej kategórie považovať len podmienene, pretože pri ňom nejde o pomenovanie (napr. pomenovanie istej vlastnosti), ale o abstrahovanie tejto vlastnosti od nositeľa. Avšak poznamenáva, že aj úplne abstraktné názvy vlastnosti či deja možno rozložiť na vzťah adjektívum + abstraktné substantívum, pričom nositeľ sa vyznačuje vysokým stupňom abstraktnosti, všeobecnosti: *upřímnost* = upřímná povaha, a teda nie je úplne vylúčený ani vlastný onomaziologický, teda aktívny pomenovací akt, prístup k skutočnosti (TSČ 1, s. 45).

terminológie (Horecký, 1956, s. 6): „Pre terminologické bádanie je ... základným hľadisko onomaziologické.“ Príznačne výraznú teoreticko-metodologickú vážnosť má jeho onomaziologická koncepcia, ktorú predstavil v kompendiu *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (Horecký – Bužáňová – Bosák a kol., 1989, s. 19 a nasl.). Tu poukazuje na nedostatky klasického „trojuholníkového“ znázornenia jazykového znaku, napr. na nemožnosť naznačenia vzťahu medzi langue a parole, ako aj na skutočnosť, že sémantickým trojuholníkom sa vlastne znázorňuje znak používaný v komunikácii, nejde teda o systémový (linguový) charakter znakového prvku. Pre transparentnejšie znázornenie semiotických zložiek (či semiotických „krokov“) navrhuje pracovať s tzv. **onomaziologickým reťazcom**, prostredníctvom ktorého možno zachytiť aj prirodzený smer semiózy (modeluje sa ontogenetický rozmer znakového procesu) – od objektu k pomenovaniu, aj proces sémantickej diferenciácie – od pomenovania k objektu. Horeckého lineárny onomaziologický reťazec má takúto podobu: (JJJ) → J → Δ → ○ → □ → I → J. Východisko tvorí mimojazyková skutočnosť (JJJ), resp. zovšeobecnená trieda objektov J, prechádza sa cez konceptuálnu (myšlienkovú oblasť) Δ, cez jazykovú oblasť (obsah + forma: ○ + □), cez oblasť používania jazyka I a končí sa pri konkrétnom denotáte J.

Onomaziologický pohľad pri výskume slootovrby začal Ján Horecký intenzívnejšie rozvíjať v poslednej dekáde svojho vedeckého života; najmä v štúdiách *Onomaziologická interpretácia tvorenia slov* (1999), *Onomaziologická teória tvorenia slov* (2001), *Typy onomaziologickej bázy* (2008) a komplexne v publikácii *Onomaziologická štruktúra slovenčiny* (2003). Podstatou jeho prístupu je akcentovanie binárnosti onomaziologickej štruktúry (v zmysle onomaziologická báza [OB] – onomaziologický príznak [OP]), v rámci ktorej sa vyzdvihuje postavenie onomaziologickej bázy. Na dominantné postavenie OB explicitne upozorňuje v reakcii na Dokulilovo (porov. 1.1) a Furdíkovo (porov. 1.3) poňatie onomaziologickej štruktúry: „Podľa našej mienky tieto tzv. spoje treba klásť nie do oblasti onomaziologického príznaku, ale do samého základu, do onomaziologickej bázy. Potom bude táto báza nielenže odkazovať na vonkajší, pojmový obsah, ale bude zahrňovať aj možné sémantické odtiene (významy), ba aj rozličné „onomatologické“ pravidlá, resp. poukazy na fonologické alternácie.“ (Horecký, 2003, s. 10).

Podľa J. Horeckého onomaziologickú štruktúru majú všetky typy pomenovaní, teda nielen slovotvorne motivované slová, ale aj slovotvorne nemotivované jednotky a viacslovné pomenovania. Na základe tohto postulátu vymedzuje tri typy onomaziologickej bázy: gramatickú, derivačnú a lexikálnu bázu. Gramatickú bázu majú: a) slovotvorne nemotivované lexémy (*loviť, žena, skala*); b) slovotvorne motivované slová utvorené pomocou transflexie (*lov, žieňa, skálie*); c) posesívne kompozitá (*horenos, krutichvosť*); d) metonymické a metaforické pomenovania (*orech „plod stromu orech“, plášť „obal“*). Derivačnú bázu majú sufixálne deriváty (*knižka, drevený*) a napokon lexikálnou bázou sa vyznačujú: a) kompozitá (*veľkomesto, drevovýroba*); b) prefixálne deriváty (*prerobiť, predzápas*), c) viacslovné pomenovania (*nevy-nútená chyba, pena na holenie*).

K diskusii o koncepcii Jána Horeckého porov. časť 2.1.1.

1.3 Koncepcia Juraja Furdíka

J. Furdík sa k otázke významu slovotvorne motivovaného slova vyjadril vo viacerých prácach a z rozličných uhlov pohľadu, najmä však v štúdiách *K syntakticko-sémantickej interpretácii slovotvorných štruktúr* (1978/1993),⁴ *K onomaziologickej štruktúre slovotvorne motivovaného slova* (2002/2005),⁵ a v kapitole Obsahová štruktúra derivatémy v učebnici *Slovenská slovotvorba* (2004, s. 52 – 63).

V štúdiu z roku 1978/1993 reflektuje názory na vzťah slovotvorby a syntaxe. Predstavuje tri koncepcie („slovotvorné školy“), ktoré sa vo vývine derivatologického uvažovania v tomto smere etablovali: 1) poľská škola (J. Rozwadowski, W. Doroszewski,); 2) ruská škola (G. O. Vinokur, V. V. Vinogradov, L. V. Ščerba a i.); 3) česko-slovenská škola (M. Dokulil, J. Horecký). Vyvinuli sa pritom dve vzájomne skôr protichodné koncepcie: logicko-sémantická koncepcia, preferovaná poľskou školou,⁶ a onomaziologicko-

⁴ Štúdiá bola publikovaná aj ako kapitola v monografii *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie* (Furdík, 1993, s. 76 – 93). V ďalšom texte citujeme z tejto monografie.

⁵ Štúdiá bola tiež zaradená do publikácie *Život so slovotvorbou a lexikológiou* (Furdík, 2005, s. 283 – 293). V ďalšom texte citujeme z tejto knižnej práce.

⁶ Podstatou je syntaktický (vetločenský) výklad zložiek slovotvorne motivovaných slov.

sémantická koncepcia, rozvíjaná v česko-slovenskej škole,⁷ ktorá nadväzovala najmä na ruskú školu. J. Furdík sa pokúša o akési „zmierenie“ rozdielnych teoreticko-metodologických východísk týchto koncepcií, hľadá medzi nimi styčné body, pričom vychádza z nutnosti zjemnenia striktných pozícií týchto koncepcií a nachádza argumenty pre tvrdenie, že „i pri zdanlivo diametrálne odlišných metodologických východiskách nájde sa vo výskumných metódach jednej i druhej slovotvornej školy veľa impulzov, ktoré sa dajú obojstranne a s úspechom využiť“ (Furdík, 1993, s. 79 – 80).

Syntaktické štruktúry nepokladá za východiskové voči štruktúram slovo-tvorným, ale ich vzťah považuje za paralelný, čo umožňuje porovnať sústavu onomaziologických kategórií s množinou štandardných syntaktických štruktúr. Na tento účel využíva metódu substitúcií, zdôrazňujúc, že zložky slovo-tvorne motivovaného slova nemožno priamo stotožňovať s vetnými členmi. Substitúcie sú metajazykovou operáciou, súčasťou metodologického inštrumentária (porov. aj Horecký, 1981; Buzássyová, 1984).⁸

Na príklade substantívnych derivátov metódu substitúcií modifikuje a rozširuje; nepočíta len s vetnými formami substitúcií („ten, kto...“; „to, že...“; „to, čo...“), ale pre modifikačné deriváty navrhuje štruktúry so stavbou syntagmy, napr. *stolček* „malý stôl“. Syntaktický charakter substitúcie (perifrázy) sa však nemení. Jednotlivým typom onomaziologických kategórií pripisuje substitúcie s rovnakou konštantnou časťou, deriváty patriace do konkrétnych onomaziologických kategórií v rámci typu majú aj variabilnú zložku, ktorá je indikátorom špecifickosti a vnútornej diferenciácie. Vychádza z tézy, že „pre istú slovotvorne realizovanú onomaziologickú štruktúru [...] možno zostrojiť substitúciu s istou špecifickou lexikálno-syntaktickou štruktúrou. Súbor týchto substitúcií je paralelný s vyčleniteľným súborom onomaziologických štruktúr, ktoré možno zistiť pri derivátoch istého slovného druhu“ (Furdík, 1993, s. 85). Na príkladoch sufixálne a transflexne utvorených sub-

⁷ Podstatou je onomaziologicko-sémantická interpretácia zložiek slovotvorne motivovaných slov.

⁸ „Substitúcie môžu slúžiť na postihnutie základnej onomaziologicko-sémantickej diferenciácie slovotvorných štruktúr. Metóda interpretácie derivátov pomocou ekvivalentných substitúcií má svoj pôvod v syntaktickej koncepcii slovotvorby; ale súbor vyčleniteľných substitúcií svedčí o tom, že dané štruktúry nie sú odrazom syntaktických, lež širšie ponímaných gramatických (teda i morfológických) a onomaziologicko-sémantických vlastností zložiek derivátov.“ (Furdík, 1993, s. 92 – 93).

stantívnych derivátov tak vyčleňuje substitúcie v rámci jednotlivých typov onomaziologických kategórií. V rámci modifikačného typu sú to kategórie deminutív, deminutív, augmentatív, kolektív, feminatív a pomenovaní mláďat. V rámci transpozíčného typu sú to kategórie spredmetnenia deja a spredmetnenia vlastnosti. V rámci mutačného typu sú to názvy nositeľa vlastnosti (deadjektíva); názvy činiteľa a nositeľa deja, prostriedku činnosti, objektu činnosti, výsledku činnosti (deverbatíva); názvy osôb: konateľské názvy, obyvateľské mená, názvy podľa príslušnosti, názvy neosôb: názvy podľa miesta, prostriedku, pôvodu, príslušnosti, podobnosti (desubstantíva).

Najpregnantnejšie sa J. Furdík k onomaziologickej problematike vyjadril v štúdií *Konomaziologickej štruktúre slovotvorne motivovaného slova* (2002/2005), ktorej časti sme použili aj pri editovaní učebnice Slovenská slovotvorba (2004). V nej vychádza zo zdanlivého paradoxu, že slovotvorne motivované slovo (prototypovo derivát) je na jednej strane sémantickou skratkou, nositeľom kondenzačnej funkcie, na druhej strane je nositeľom pomerne bohatého súboru sémantických príznakov, z ktorých nie všetky musia byť nevyhnutne stvárnené prvkami formálnej štruktúry (základ, formant). J. Furdík tak postuluje tézu o trojčlennosti onomaziologickej štruktúry slovotvorne motivovaných slov, ktorú tvoria: onomaziologická báza (OB), onomaziologický spoj (OS), onomaziologický príznak (OP). Jeho úvahy o charaktere slovotvorného významu vychádzajú z otázky, „kde sa vlastne „skrývajú“ tie prvky lexikálneho významu derivátomy, ktoré nie sú explicitne vyjadrené v jej formálnej ... štruktúre“ (Furdík, 2005, s. 286). Dospieva pritom k týmto východiskovým tézám (Furdík, 2005, s. 287):

a) onomaziologická formula slovotvorne motivovaného slova nemá binárny, lež ternárny charakter;

b) je v nej dialekticky protikladne zjednotené (podľa terminológie Ľ. Nováka⁹) empirické a semiologické smerovanie vzťahu **začiatok – koniec**: empiricky ide o poradie **slovotvorný základ – slovotvorný formant**, semiologicky opačne o poradie **onomaziologická báza – onomaziologický príznak** (pri prefixálnych a vôbec modifikačných derivátoch ide o modifikáciu v opačnom smere, podstata sa však nemení);

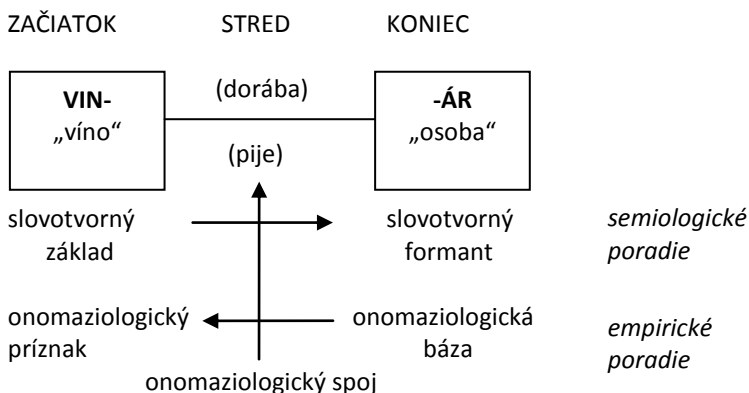
⁹ Znenie troch Novákových axiém: 1. Každý lineárny útvar má začiatok, stred a koniec. 2. Koniec je znakom začiatku. 3. Znakový vzťah konca k začiatku uskutočňuje sa prostredníctvom stredy, ktorý je funkciou tohto označenia (Novák, 1969, s. 23). Komentár k týmto axiómam porov. Furdík (2005, s. 417 n.).

c) stred formuly tvorí onomaziologický spoj (podľa Dokulila), resp. konkrétny predikát (podľa Kubriakovovej), ktorý však v slovotvornej forme derivátu nie je explicitne vyjadrený;

d) práve chýbajúca explicitnosť vyjadrenia stredy umožňuje vyplniť ho doplňujúcimi sémantickými príznakmi;

e) postupné navrstvovanie týchto doplňujúcich sémantických príznakov potenciálne môže viesť k prekrytiu slovotvorného významu lexikálno-sémantickými príznakmi, čoho výsledkom je „sémantická demotivácia“ pôvodne slovotvorne motivovaného slova; porov. [2].

[2] Onomaziologická štruktúra lexémy *vinár* (Furdík, 2005, s. 289)

J. Furdík zdôrazňuje, že onomaziologický spoj lexémy *vinár* obsahuje sémantické prvky, ktoré síce nie sú explicitne vyjadrené slovotvornou formou, ale bez ktorých by ani slovotvorný, ani lexikálny význam tohto desubstantívneho derivátu nebol úplný. Ternárnosť onomaziologickej štruktúry pritom autor pripisuje nielen mutačným, ale aj transpozičným a modifikačným derivátom, ako aj kompozitám, teda všetkým slovotvorne motivovaným lexémam (k diskusii o tomto prístupe porov. ďalej).

1.4 Onomaziológia v prácach ďalších autorov

V tejto časti si stručne všimneme prístupy v prácach ďalších autorov – Kataríny Vužňákovovej, Patrika Mittera, Nicol Janočkovej, Miloslavy Sokolovej a Pavla Štekauera.

Využívajúc metódu substitúcií, K. Vužňáková v štúdiu *Binárnosť a ternárnosť onomaziologickej a onomatologickej štruktúry slovotvorne motivovaného slova* (2009) nadväzuje na koncepciu J. Furdíka, avšak upozorňuje, že ternaristická koncepcia sa nedá uplatniť pri všetkých slovotvorne motivovaných pomenovaniach (uvádza príklady *študent* „ten, kto študuje“, *pracovisko* „to, kde sa pracuje“, *gazdovať* „byť gazdom“). Prikláňa sa teda k názoru, že existujú aj ternárne, aj binárne onomaziologické štruktúry, pričom binárne štruktúry sa podľa nej uplatňujú pri transpozičných a modifikačných derivátoch a kompozitách a integračných kompozitách a na formálnej (onomatologickej) úrovni sa dvojčlennosť vyskytuje aj pri mutácii. Ďalej analyzuje vzťah formálnej a obsahovej stránky derivatém, pričom konštatuje, že onomaziologická a onomatologická zložka nie vždy vzájomne korešpondujú: onomaziologická štruktúra je bohatšia než onomatologická (tento prípad je častejší): *kovorobotník* „ten kto pracuje v kovopriemysle“, *krasopis* „to, že niekto krásne píše“; onomatologická štruktúra je bohatšia než onomaziologická: *medovožltý* „žltý ako med“.

V monografii *Kompozitá v slovenčine* (2012) sa tejto problematike venuje v podkapitole 3.1 *Onomaziologická štruktúra kompozít* (s. 86 – 91) v kontexte analýzy vzťahu medzi slovotvorným a lexikálnym významom kompozít. Nadväzujúc na citovanú štúdiu (Vužňáková, 2009), autorka konštatuje, že „onomaziologická štruktúra kompozít nemusí byť vždy trojčlenná a každý z jej prvkov môže byť aspoň čiastočne formálne nevyjadrený“ (2012, s. 87). Pri integrácii onomaziologickú štruktúru podľa autorky tvoria dve bázy, medzi ktorými sa nachádza formálne nevyjadrený onomaziologický spoj: *hudobnoslovný* „hudobný (OB₁) a (OS) slovný (OB₂)“. Modifikačné kompozitá sa vyznačujú dvojčlennou stavbou v zmysle báza – príznak: *čiernobiely* „biely (OB) do čierneho (OP)“. Explicitne vyjadrenú ternárnu štruktúru majú len mutačné kompozitá: napr. *zememerač* „ten, kto (OB) meria (OS) zem (OP)“. Ďalej sa autorka venuje statusu onomaziologického spoja a ďalším okolnostiam, ktoré prispievajú k asymetrii medzi slovotvorným a lexikálnym významom kompozít (porov. ďalej).

K onomaziologickej štruktúre kompozít sa vyjadril aj P. Mitter v monografii *Kompozitá v kontextu súčasnej češtiny* (2006; kap. 3.2 *Onomaziologická a slovotvorná stavba kompozít*, s. 41 – 45), v ktorej nadväzuje na ternaristické chápanie J. Furdíka a onomaziologický spoj chápe ako sémantický dodatok, ktorý vedie slovo k novému lexikálnemu významu. Ak sa medzi slovotvorným

a lexikálnym významom realizuje ekvivalentný vzťah, podľa P. Mittera ide o nulový variant onomaziologického spoja. Napr. slovotvornú a onomaziologickú štruktúru kompozita *velkoměsto* znázorňuje tak, že slovotvorný formant (spájaciú morfému -o-) považuje za nositeľa onomaziologického príznaku; porov. [3]:

[3] Onomaziologická štruktúra modifikačného kompozita *velkoměsto*

SZ	SF	SZ
VELK-	-O-	MĚSTO
velké	rozlohou, počtem obyvateľ (zprav. nad 100 000)	město
OP	OS	OB

Onomaziologickú štruktúru mutačných zložených slov podľa autora tvoria dva príznaky, báza a spoj, ktorý na rozdiel od J. Furdíka neprpisuje jednému zo slovotvorných základov (zväčša druhému v poradí). Druhý základ pokladá za nositeľa onomaziologického príznaku, pričom spoj je vyjadrený spájacou morfému (slovotvorným formantom -o-); porov. [4]:

[4] Kompozitum utvorené kompozično-sufixálnym postupom

SZ	SF	SZ	SF
DŘEV-	-O-	-RUB-	-EC
stromů	pracujících	při kácení	dělník (v lese)
OP	OS	OP	OB

Pri kompozično-transflexných kompozitách sa podľa P. Mittera onomaziologická báza nachádza mimo slovotvornej štruktúry, pretože gramatické morfémy nemôžu vyjadrovať žiadny všeobecný lexikálny význam (k tejto otázke sa ešte vrátíme); porov. [5]:

[5] Kompozitum utvorené kompozično-transflexným postupom

SZ	SF	SZ	SF
VOD-	-O-	-VOD-	-O
vody	sloužící	na přívod	zařízení
OP	OS	OP	OB

N. Janočková v štúdiu *Poznámky k onomaziologickej štruktúre slovies* (2009) taktiež nadväzuje na J. Furdíka, keď konštatuje, že onomaziologický spoj má charakter tranzitného člena medzi bázou a príznakom a v ňom dochádza ku kumulácii neslovotvorných sém. Prostredníctvom spoja možno

taktiež odlišiť jednotlivé významy polysémantu. V tomto zmysle načrtáva jeden z možných prístupov k onomaziologickej štruktúre slovies, porov. [6]:

[6] Onomaziologická štruktúra lexémy *voňať* (Janočková, 2009, s. 217)

SZ

SF

VOŇ-

-AŤ

„vôňu“

[1. „vydávať, šíriť“: *kvety voňajú*]

„dej“

[2. „zistiť, ovoniať“: *voňať výpary z kuchyne*]

OP

OS

OB

V štúdií sa autorka vyjadruje aj k ďalším onomaziologickým aspektom: prikláňa sa k názoru J. Horeckého, ktorý spoj lokalizuje do sféry onomaziologickej bázy (k diskusii o tejto otázke porov. 2.1.1); pri konfixálne utvorených desubstantívnych a deadjektívnych verbách uvažuje o rozštiepenej báze; pri reprodukčných verbách vo vzťahu k lexikografickej praxi za výstižnejší považuje opis „vydávať zvuk + citoslovce“ (napr. *bé* „vydávať zvuk *bé*“);¹⁰ pri prefixálnych verbách počíta so slovotvorným základom ako nositeľom onomaziologickej bázy.

Hoci M. Sokolová sa explicitne k onomaziologickej štruktúre slovotvorne motivovaných slov nevyjadrila, jej štúdie *Vzťah slovnodruhových a onomaziologických kategóriálnych významov* (2007) a v spoluautorstve *Prínos slovníka koreňových morfém k charakteristike kompozít* (Sokolová – Ivanová – Vužňáková, 2005) predstavujú podnetné diskusné príspevky do oblasti skúmania typov onomaziologických kategórií, ktorý možno využiť aj pri reflexii onomaziologickej štruktúry lexikálnych jednotiek. Tradičnú triádu typov onomaziologických kategórií (transpozícia, modifikácia, mutácia) dopĺňa o formálne typy (formálna transpozícia, formálna modifikácia) a o prechodné typy (transpozíčno-mutačný typ, modifikačno-mutačný typ, integračno-modifikačný typ, integračno-mutačný typ). V ďalšej časti stručne zreprodukuje Sokolovej charakteristiku prechodných typov; k základným typom pripájame poznámku len v prípade, ak sa to týka delimitácie vo vzťahu k prechodným typom, príp. zmenenému chápaniu základného typu oproti dokulilovsko-furdíkovskému prístupu.

¹⁰ V porovnaní so štruktúrou „vydávať zvuk + prirovnanie k denotátu“ (napr. *bé* „vydávať zvuk ako ovca“).

Formálnu transpozíciu charakterizuje M. Sokolová (2009, s. 181) ako zmenu slovnodruhovej formy bez zmeny slovného druhu v dvoch typoch prípadov: a) na úrovni lexémy: pri nadstavbových slovných druhoch bez vlastnej formy a kategórií (numeráliá a pronominá, napr. *päťnásobný* → *päťnásobne*; *nejaký* → *nejako*); b) na úrovni gramatického tvaru: pri verbách (verbálne substantíva, participiá, transgresív, s príkladmi *hromadenie sa*, *smejúci sa*, *vrátiš*, *bitý*, *smejúc sa*). Transpozíčno-mutačný typ je podľa M. Sokolovej taký, v ktorom okrem zmeny syntaktickej funkcie dochádza k rozšíreniu významu, avšak menej výrazne než pri mutácii (transpozícia s rozšírením významu o jednu sému), napr. ordináliá (*tri* → *tretí*), individuálne posesívne adjektíva (*matka* → *matkin*), depronominálne kvalitatívne slovné druhy (*vtedy* → *vtedajší*, *tam* → *tamojší*),¹¹ reprodukčné verbá (depronominá, deinterjekcie: *tykať*, *jojkať*). Variantnosť M. Sokolová pokladá za formálnu modifikáciu (ide o nesémantickú modifikáciu bez zmeny slovného druhu): *späť* – *spiatky*, *kuť* – *kovat'*; *čača* → *čačaný*, *taxi* → *taxík*; *semä* → *semeno*; *vdova* → *vdovica* a viaceré ďalšie typy. O prechodnom modifikačno-mutačnom type uvažuje pri týchto kategóriách: temporálnosť (*predjarie*), lokalizovanosť (*predizba*),¹² negácia substantív, adjektív, adverbii, pronomín (*neúspech*, *iracionálny*, *neskoro*, *nič*), modifikácia pôvodu a počiatku (*praopec*, *prasila*), multiplikatívna zmena kvantity násobením (*dvadsať*, *dvesto*). Integračno-modifikačný typ (Sokolová – Ivanová – Vužňáková, 2005, s. 112 – 113) autorka vymedzuje v prípadoch zvýraznenia nerovnocennosti zložiek pomenovania (*šéfredaktor* „šéf redaktorov“, *generálplukovník* „hlavný generál“). S integračno-mutačným typom počíta pri numeráliách (*dvesto*, *dvetsíc*), podielových a multiplikačných kompozitách na označenie váhy a dĺžky (*ampérhodina*; *centiliter*; *kilogram*) a zriedkavo pri niektorých ďalších skupinách (Sokolová – Ivanová – Vužňáková, 2005, s. 113 – 114).

Porovnanie tradičnej klasifikácie typov onomaziologických kategórií s návrhom M. Sokolovej znázorňujú schémy [7], [8].

¹¹ V relácii kvalitatívnosť → kvalitatívnosť ide podľa M. Sokolovej (2009, s. 182) o transpozíciu (*dnes* → *dnešný*, *včera* → *včerajší*), v relácii nekvalitatívnosť → kvalitatívnosť ide o transpozíčno-mutačný typ.

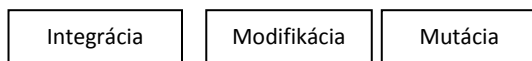
¹² Pri adverbiiach a verbách modifikáciu na báze lokalizovanosti a temporálnosti hodnotí ako čistú modifikáciu (*predvčerom*).

[7] Typy onomaziologických kategórií (M. Dokulil, J. Furdík)

Deriváty

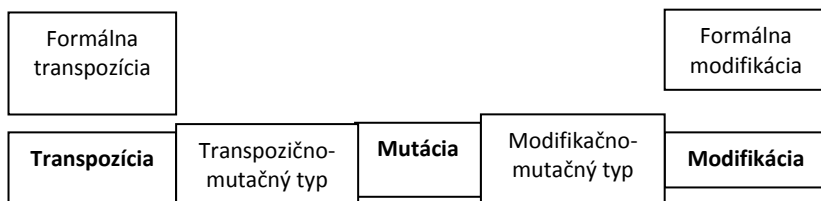

Kompozitá

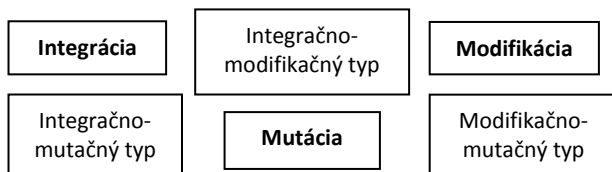

[8] Typy onomaziologických kategórií (M. Sokolová)

Deriváty

Kompozitá

Slovenský anglista P. Štekauer, ktorý sa hlási k česko-slovenskej onomaziologickej línii uvažovania (nadväzujúc najmä na práce M. Dokulila a J. Hořeckého), svoju koncepciu synteticky predstavil v monografii *An Onomasiological Theory of English Word-Formation* (1998). jeho onomaziologický model pozostáva zo šiestich úrovní (s. 8 n.): 1) mimojazyková skutočnosť, 2) konceptuálna (pojmová) rovina, 3) sémantická rovina, 4) onomaziologická rovina, 5) onomatologická rovina, 6) fonologická rovina. Východiskovým bodom sú pomenovacie potreby používateľov jazyka (rovina 1), ktorí pojmo-

vo analyzujú objekt mimojazykovej reality v podobe logických predikátov (noém) (rovina 2). Isté logické predikáty, ktoré používatelia jazyka považujú za relevantné, sa stávajú sémami na úrovni 3. Niektoré zo sém následne fungujú ako prvky úrovne 4 (báza, príznak, spoj), ktoré sa na úrovni 5 vyjadrujú príslušnými slovotvornými prvkami (základmi, formantmi), pričom výslednú formálnu podobu (s náležitým fonologickým „vznením“) lexéma získava na úrovni 6.

Na úrovni 4 autor vyčleňuje päť onomaziologických typov (štruktúr) (s. 8 – 20):

1) Úplná komplexná štruktúra (Complete Complex Structure): *truck driver*,¹³ napr. slov. kompozitá typu *chlebobarca*, *ľadoborec*, *mucholapka*.

2) Nekompletná komplexná štruktúra s vyjadreným pravostranným (determinovaným) členom onomaziologického príznaku (Incomplete Complex Structure R): *writer*; napr. slov. deverbatívne substantíva *pisár*, *herec*.

3) Nekompletná komplexná štruktúra s vyjadreným ľavostranným (determinujúcim) členom onomaziologického príznaku (Incomplete Complex Structure L): *hatter*, slov. desubstantíva *klobučník*, *maskér*.

4) Jednoduchá štruktúra (Simple Structure), v ktorej onomaziologický príznak nemožno analyzovať na určujúci a určený komponent: *black board*, slov. *vysočina*, *malotraktor*, *černozem*.

5) Posledný typ zahrnuje onomaziologickú rekategorizáciu, teda vznik nového pomenovania na základe slovnodruhového prechodu (klasický termín konverzia, angl. conversion). Slovnodruhovú prechodu sú v teórii lexikálnej motivácie záležitosťou samostatného motivačného typu – morfolologickej motivácie (Furdík, 2008; Ološtiak, 2011), preto s konverziou v rámci slovotvornej motivácie nepočítame. Aj citovaný P. Štekauer (1998, s. 11) poznamenáva, že tento typ sa od ostatných výrazne odlišuje, tým, že lexémy utvorené konverziou sa vyznačujú neprítomnosťou onomaziologickej štruktúry, nemožno ich teda členiť na bázu a príznak.

---

¹³ Lexémy typu *truck driver* sa považujú za kompozitá (porov. Štekauer, 1993), aj keď formálne ortograficky sú tvorené z dvoch slov. Status kompozit vo vzťahu k viacslovným pomenovaniám (collocations) je v anglistike stále predmetom diskusie.

2 Reflexia a návrh riešenia

V tejto časti sa pokúsime o čiastkový pohľad na skúmanú problematiku onomaziologickej štruktúry lexikálnych jednotiek. Všimneme si slovotvorne motivované deriváty (substantíva, adjektíva, verbá, adverbiá) a kompozitá (substantíva, adjektíva) a načrtne možnosti onomaziologickej analýzy viacslovných (syntakticky motivovaných) pomenovaní.

2.1 Východiskové poznámky

V doterajšej literatúre sa uvažuje o binárnosti a ternárnosti onomaziologickej štruktúry slovotvorne motivovaného slova. Dôslednú binárnosť postuluje J. Horecký (porov. 1.2), koncepciu ternárnosti predstavil J. Furdík (porov. 1.3), nie jednoznačné stanovisko k tejto otázke zaujíma M. Dokulil (porov. 1.1); porov. aj Furdík (2002); Ološtiak (2010). Nazdávame sa, že ani jednu z koncepcií nemožno považovať za univerzálne platnú (porov. aj Vužňáková, 2006). Opierame sa o tieto východiskové konštatovania.

- Onomaziologická štruktúra sa týka lexikálnych jednotiek. Onomaziologickú štruktúru majú jednoslovné slovotvorne motivované pomenovania (*orlica, jazyčný, okysliť*) a viacslovné syntakticky motivované pomenovania (*materinský jazyk, kniha prianí a sťažností*). Možno teda hovoriť o **slovotvorne motivovanej onomaziologickej štruktúre** a o **syntakticky motivovanej onomaziologickej štruktúre**. Formálnymi vyjadrovaťelmi slovotvorne motivovanej onomaziologickej štruktúry sú slovotvorný základ (slovotvorné základy) a slovotvorný formant (slovotvorné formanty), ktoré sú tvorené z morfému, resp. z morfematických komplexov. Formálnymi vyjadrovaťelmi syntakticky motivovanej onomaziologickej štruktúry sú fonologicky samostatné slová.

- Každá onomaziologická štruktúra sa vyznačuje istým stupňom explicitnosti, ktorá sa môže znižovať, neutralizovať, a to na základe pôsobenia dvoch faktorov. Pri slovotvorne motivovaných slovách je to slovotvorná demotivácia, t. j. proces oslabovania až zániku formálno-významovej, resp. len významovej súvzťažnosti medzi slovotvorným motivantom a motivátom. Pri syntakticky motivovaných pomenovaniach je takýmto neutralizačným činiteľom sémantická transpozícia.

- Onomaziologicky explicitnejšie sú kompozitá než deriváty, onomaziologicky explicitnejšie sú viacslovné pomenovania než kompozitá. Z hľadiska narastajúcej miery onomaziologickej explicitnosti možno stanoviť postup-

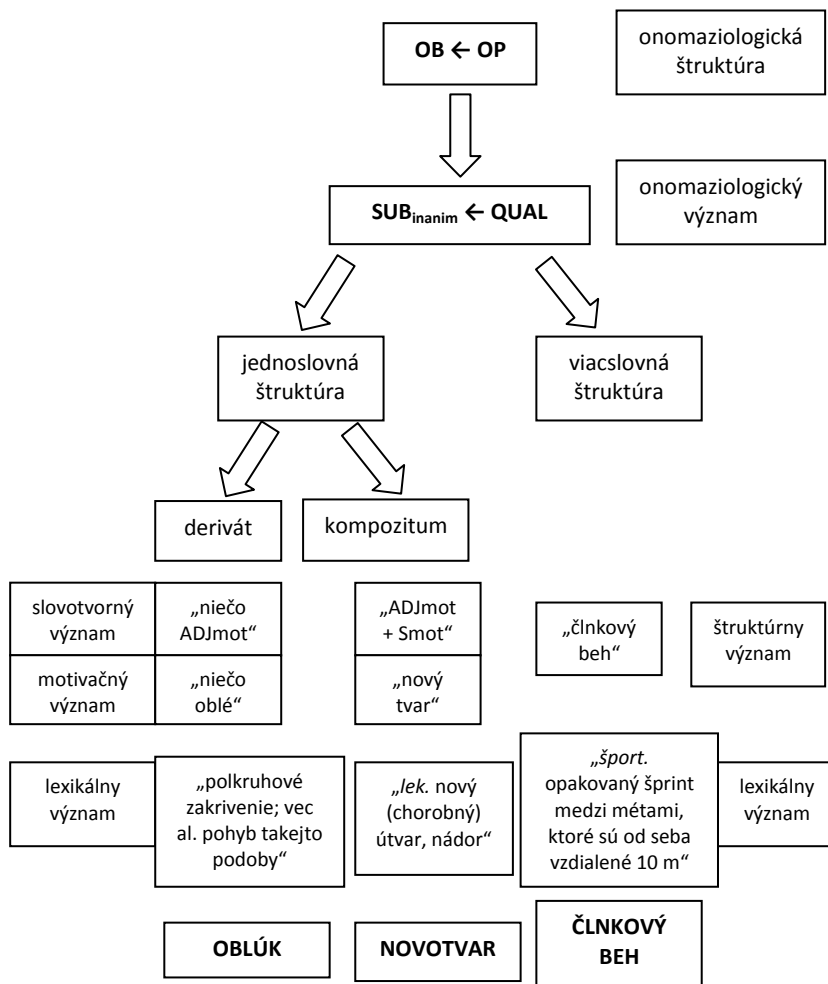
nosť: slovotvorne motivované deriváty – slovotvorne motivované kompozitá – viacslovné (nefrazologické) pomenovania.

- Počet onomaziologických štruktúr je konečný. Onomaziologické štruktúry sú vnútorne hierarchizované. Jej členmi sú: **onomaziologická báza**, **onomaziologický príznak**, prípadne **onomaziologický spoj** a **onomaziologický dodatok**. Za vlastné prvky onomaziologickej štruktúry pokladáme len tie, ktoré majú autosémantický charakter; prvky synsémantického charakteru pokladáme za pomocné komponenty, majúce „subonomaziologický“ ráz.

- Onomaziologická štruktúra je najvšeobecnejší pomenúvací rámec, na základe ktorého sa tvoria sekundárne lexikálne prostriedky (jednoslovné alebo viacslovné), teda také, ktoré sú utvorené od iných, v lexike už jestvujúcich prostriedkov. Jednotlivé typy onomaziologických štruktúr môžu mať rôzne konkrétne realizácie. Napríklad binárna onomaziologická štruktúra *báza a príznak* (**OB** ← **OP**) sa môže konkretizovať ako substančná báza – neosoba (**SUB**_{inanim}), ktorá je bližšie určená statickým príznakom (**QUAL**). Túto konkretizáciu budeme nazývať onomaziologický význam. Onomaziologický význam **SUB**_{inanim} ← **QUAL** sa môže realizovať ako jednoslovné pomenovanie – derivát (*metrovia, modrina, oblúk*) alebo kompozitum (*novotvar, rýchlodráha, veľkofilm; jazykoveda*), alebo ako viacslovné pomenovanie – adjektívno-substantívne (*člnkový beh, elektronická cigareta, jedálny lístok*), substantívno-substantívne (*klad listov, otras mozgu, tlak vzduchu*) a i. Deriváty nadobúdajú slovotvorný význam „**niečo ADJ**_{mot}“ („niečo také, ako sa pomenúva motivujúcim adjektívom“) a motivačný význam podľa konkrétneho motivátu, napr. „**niečo oblé**“ (*oblúk*); k diferenciácii slovotvorného a motivačného významu porov. Furdík, 2004, s. 61 – 62. Pri viacslovných štruktúrach uvažujeme o štruktúrnom význame, ktorý vyplýva z významu jednotlivých komponentov (slov). Hierarchia základných pojmov/termínov je vyjadrená v schéme [9].

- Onomaziologická štruktúra s jednotlivými svojimi komponentmi a konkretizáciami (onomaziologický význam, slovotvorný význam, motivačný význam; štruktúrny význam) je rámcom pre komunikačne relevantný lexikálny význam, ktorý sa môže viac alebo menej od významu daného onomaziologickou štruktúrou odchyľovať.

[9] Hierarchia základných pojmov/termínov

Slovotvorný a motivačný význam slovotvorne motivovaných slov vyjadrujeme pomocou metódy substitúcií, diagnostických parafráz (Furdík, 1978/1993; Horecký, 1981; Buzássyová, 1984). V porovnaní s J. Furdíkom pristupu-

jeme k niekoľkým modifikáciám, ktoré sú dôsledkom cizelovania aplikovanej metodológie. Hlavným cieľom je korelácia formy substitúcie s podobou onomaziologickej štruktúry, hoci v niektorých prípadoch tým nedodríavame syntaktické a slovosledné zákonitosti slovenčiny. Parafrázy však pokladáme za metajazykové operácie, nie za súčasť prirodzeného jazyka.

a) Na prvom mieste dôsledne uvádzame korelát onomaziologickej bázy a až na ďalších miestach koreláty ďalších častí onomaziologickej štruktúry (príznak, príp. spoj), napr. pri kolektívach typu *lístie* „list + veľa“; J. Furdík (1993, s. 85) uvádza podobu „veľa + S_G“ (*tŕnie* „veľa tŕňov“).

b) Okrem foriem „ten, kto“, „to, čo“ uvádzame aj podoby s neučitými zámenami „niekto“, „niečo“, napr. *pehavec* „niekto pehavý“, *pevnina* „niečo pevné“. Súvisí to aj s poznámkami uvedenými sub c) a d).

c) Parafrázy slovotvorného a motivačného významu mutačných deadjektívnych substantív zachytávame v podobe „niekto/niečo Adj_{mot}“, napr. *nenásytník* „niekto nenásytný“, ktorá podľa nášho názoru adekvátnejšie odráža štruktúru OB – OP. J. Furdík uvádza podobu „ten, kto (je) Adj_{mot}“, napr. *nenásytník* „ten, kto (je) nenásytný“ (Furdík, 2004, s. 93). Upustenie od formy so sponovo-mennou zložkou so sponou v zátvorke („... (je) Adj_{mot}“) odbúrava možnú interpretáciu spony (*je*) ako onomaziologického spoja. Táto podoba si zároveň vyžaduje aj zmenu formy bázy z „ten, kto“, „to, čo“ na neurčité zámená, čím vytvárame zrozumiteľnejšie formulácie typu „niekto nenásytný“ než „ten, kto nenásytný“.

d) Pri deverbatívnych substantívach ponechávame podobu bázy „ten, kto“, „to, čo“, pretože v týchto prípadoch by použitím neurčitých zámen vznikli parafrázy s funkciou výpovede (napr. *bádateľ* „niekto báda“), čo by nekorešpondovalo s onomaziologickou štruktúrou.

e) Onomaziologické bázy transpozíčných derivátov uvádzame v podobe kategoriálnych korelátov na najšeobecnejšej úrovni, napr. SUB = substancia, CIRC = okolnostné určenie. Domnievame sa, že tým sa pregnantnejšie vystihuje charakter tohto slovotvorného javu, porov. napr. čistý prechod z vlastnosti do kategórie predmetnosti: *perlivý* → *perlivosť* „SUB + Adj_{mot}/perlivý“.

V ďalšej časti výkladu (2.1.1 – 2.1.4) charakterizujeme jednotlivé prvky onomaziologickej štruktúry.

2.1.1 Onomaziologická báza

Onomaziologická báza je základom každej onomaziologickej štruktúry, preto tento komponent v diagnostických parafrázach uvádzame vždy na prvom mieste. Je prítomná vo všetkých typoch slovotvorne a syntakticky motivovaných pomenovaní.

Pri slovotvornej motivácii onomaziologická báza môže byť formálne vyjadrená slovotvorným formantom (pri derivačnej mutačnej a transpozíčnej sufíxiácii a transflexii: *nohejbalista*, *bývanie*, *výmaz*; pri kompozičnej sufíxiácii a transflexii: *dvojплошнік*, *п'ятчисліе*, *златоносный*, *длгоногий*) alebo slovotvorným základom (pri derivačnej prefixácii: *podliezť*; pri derivačnej modifikačnej sufíxiácii: *nohejbalistka*; pri juxtapozícii a pri čistej kompozícii: *vždyzelený*, *malotraktor*, *spolupacient*). Pri syntaktickej motivácii je nositeľom onomaziologickej bázy syntakticky základný člen štruktúry: *писací stół*, *прашок до pečива*, *дең отвореных дверй*.

V pomenovaniach býva zväčša prítomná jedna báza: *horár*, *duchaplný*. Dve bázy (zriedkavo aj viac báz) sa vyskytujú v štruktúre integračných kompozít (*hlavohrudь*, *зелено-жлтый*, *біло-модро-червеный*) a v koordinačnom type viacсловных pomenovaní (*страты а нálezы*).

Báza môže mať všeobecný význam („ten, kto“ = „niekto; osoba“; „to, čo“ = „niečo“; „SUB“ = „substancia“; „CIRC“ = „okolnosť“) alebo sa môže významovo špecifikovať (TŠČ 1, s. 41); porov. všeobecné významy: *chodec* „ten, kto chodí“, *прђлава* „to, čo прђли“; špecifikácie: *мieszачка* „to, čím sa mieša“ (nástroj); *управђа* „to, kde sa upravuje“ (miesto).

Konkrétny význam má báza v prípadoch, keď jej nositeľom je slovotvorný základ (pre prefixácii: *подписат* „písať“, juxtapozícii: *Панбоһ* „boh“, čistej kompozícii: *биосфера* „sféra“), resp. slovo ako komponent substantívneho viacсловного pomenovania: *прва́ помоч*, *сполочність* s *рученим обмеженим*. Všeobecnejší význam vo viacсловных pomenovaniach majú kategoriálne slová, najmä slovesá (porov. multiverbizované slovesné pomenovania typu *маť strach*, *даť pozor*, *даť prednosť*); nižším stupňom kategoriálnosti sa vyznačujú substantíva (*водné dielo*, *шкolské potreby*).

Poznámky ku koncepcii J. Horeckého

Nazdávame sa, že J. Horecký predstavil inšpiratívnu koncepciu (porov. časť 1.2), ktorá prirodzeným spôsobom podnecuje k ďalším úvahám. V nasledujúcej pasáži preto k jeho výkladu pridávame niekoľko diskusných poznámok.

V prvom rade sa vynára otázka, či vymedzenie OB nie je príliš široké. Parafrázujúc formuláciu, ktorú citujeme vyššie, podľa J. Horeckého súčasťou bázy sú aj poukazy na fonologické alternácie, aj tzv. spoje (takto báza obsahuje aj sémantické odtiene, významy).

a) Pokiaľ ide o fonologické alternácie („onomatologické“ pravidlá), domnievame sa, že alternácie nie sú primárne záležitosťou onomaziologickej bázy. Slovtvorné alternácie sú zapríčinené synergickou interakciou slovtvorného základu a formantu, týkajú sa teda oboch zložiek formálnej slovtvornej štruktúry, nielen formantu, resp. základu. Väčšina alternačných zmien sa realizuje v slovtvornom základe, teda v rámci onomaziologického príznaku (pri transflexii a sufixácii, príp. ako súčasť kompozično-derivačného postupu). V súvislosti s tézou o tom, že OB zahrnuje aj alternačné zmeny, sa núka ešte jedna otázka: Aj keď pripustíme späťnosť výrazu a významu, ako môže OB ako obsahová entita podmieňovať alternačné fonologické pravidlá? Vychádzame tu z tradičného názoru, že alternácie ako nekombinačné fónické zmeny sú zo synchronného pohľadu nevysvetliteľné. Ako dôležitý sa ukazuje aj poznatok, že v analogických prípadoch (v slovách s rovnakým typom bázy) v slovtvornom základe raz k alternácii dochádza (*porodiť* → *pôrod*, *víno* → *vinár*), inokedy nie (*posypať* → *posyp*, *bábka* → *bábkár/bábkar*).

b) Druhý diskusný okruh týkajúci sa vymedzenia OB je komplikovanejší. J. Horecký napríklad v rámci sémantémy „desubstantívne názvy osôb“ uvádza lexémy so sufixom *-ár (-ar/-iar)*, pri ktorých poukazuje na ďalšiu špecifikáciu: *stolár* (názov podľa vyrábaného objektu), *zemiakar* (osoba podľa ošetrovaného objektu). Môže dôjsť aj k ďalšej špecifikácii: *ovčiar* (chovateľ), *zeleninár* (pestovateľ).¹⁴ Ak by sme prijali túto tézu, museli by sme počítať s pomerne veľkým množstvom báz, prípadne bázy by sme museli ďalej vnútorné členiť. Vnútorné členenie však nemá oporu na úrovni formy (doplňujúce špecifikujúce príznaky nie sú formálne vyjadrené). Preto skôr súhlasíme s tézou M. Dokulila (TŠČ 1, s. 29), že báza je vždy jednoduchá (hoci na rôznych úrovniach zovšeobecnenia)¹⁵ a príznak môže byť jednoduchý alebo

¹⁴ Autor síce explicitne neuvádza, že špecifikácia v zmysle „osoba vyrábajúca...“, „osoba starajúca sa o...“ je bázou, ale z kontextu uvedeného chápania to vyplýva.

¹⁵ Napr. v deverbatívnych substantívach neživá substancia v báze nemusí vystupovať všeobecne ako substancia, ale napr. ako prostriedok činnosti (*čerpadlo*), miesto činnosti (*pekáreň*), výsledok činnosti (*odrezok*) a i.

zložitý. Preto sa prikláňame skôr k prístupu, ktorý pri desubstantívnych substantívach typu *stolár* tzv. špecifikačnú zložku kladie na úroveň onomaziologického spoja. Je to najmä preto, lebo špecifikátor možno vysvetliť ako premostujúci prvok medzi bázou a príznakom (porov. [10] a 2.1.3):

[10] Onomaziologická štruktúra lexém *ovčiar* a *zeleninár*

<i>ovčiar</i>	ten, kto	(má vzťah k)	ovciam
<i>zeleninár</i>	ten, kto	(má vzťah k)	zelenine
	OB	(OS)	OP

Ďalším argumentom v prospech takéhoto „spojového“ chápania je izomorfnosť niektorých desubstantívno-substantívnych derivátov s objektovými mutačnými substantívnymi kompozitami s druhým základom slovesným – typ *drevorubač*, *veršotepc*, *mucholapka* (porov. Furdík, 2004, s. 107). Tieto štruktúry možno chápať ako izomorfné, pravda, s tým rozdielom, že v kompozite je spájací (podľa J. Horeckého špecifikujúci) prvok vyjadrený explicitne (druhým základom), v deriváte nie (bližšie porov. 2.2.1, úvodná časť ku kompozitám):¹⁶

[11] Izomorfnosť štruktúry derivátu *drevár* a kompozita *drevorubač*

<i>drevár</i>	ten, kto	(má vzťah k)	drevu
	OB	(OS)	OP
<i>drevorubač</i>	ten, kto	rúbe	drevo
	OB	OS	OP

Stanovisko J. Horeckého k onomaziologickej štruktúre kompozít nie je jednoznačné, a to najmä v prípade kompozično-derivačných kompozít. Na jednej strane vo viacerých prípadoch kompozično-sufixálnych kompozít uvažuje o lexikálnej báze,¹⁷ na druhej strane pri kompozično-transflexných jednotkách typu *krutichvost* uvažuje o gramatickej báze, teda formálnu trojčlennosť týchto útvarov si uvedomuje (pravda, ďalej sa nešpecifikuje, ako analyzovať nebázovú časť).

¹⁶ M. Dokulil (TŠČ 1) v týchto prípadoch takisto uvažuje o elemente, ktorý nie je súčasťou bázy. Pravda, pri derivátoch uvažuje o spoji, pri kompozitách o zloženom príznaku.

¹⁷ Podľa nášho názoru typ *prvorochiak* je adekvátnejšie hodnotiť ako pomenovanie s derivačnou bázou (porov. Ološtiak, 2004, s. 224). Nie je to však vo všetkých prípadoch, napr. medzi pomenovaniami prostriedkov J. Horecký uvádza príklad *dvojkoľka*, s formantom *-ka* ako nositeľom (derivačnej) bázy.

Ďalším miestom, ktoré si podľa nášho názoru vyžaduje niekoľko poznámok, je vymedzenie gramatickej onomaziologickej bázy. V doterajšom výskume sa onomaziologická štruktúra pripisuje len motivovaným pomenovaniám (slovotvorne motivovaným slovám a viacslovným pomenovaniám), teda pomenovaniám s vnútornou formou, na základe čoho používateľa jazyka dokážu intuitívne odpovedať na otázku *Prečo sa lexéma X volá tak?* (porov. Furdík, 1993, 2004):

Prečo sa slovník volá slovník? → Lebo sú v ňom slová.

Prečo sa odraz volá odraz? → Lebo niekto/niečo sa odrazí.

Prečo sa kruhový objazd volá kruhový objazd? → Lebo je to objazd a je kruhový.

J. Horecký poznamenáva, že v prípadoch jednoduchých (slovotvorne nemotivovaných) lexém typu *dom*, *nový*, *chodiť* východiskom pomenovania je súbor gramatických kategórií, pričom „na túto bázu sa pripája označenie pomenúvaného, identifikovaného objektu, pravda, bez bližšej špecifikácie sémantických vlastností tohto pomenovania“ (Horecký, 2003, s. 11).

Možno súhlasiť s tým, že východisko pomenovania tvorí kategoriálna (presnejšie: hyperkategoriálna) morfológická úroveň gramatických kategórií. Diskutabilné však je, či nejde o úroveň stojacu mimo pomenovania.

Pri komponentovej analýze lexikálneho významu slova sa do úvahy berú lexikálno-gramatické kategórie (pri substantívach napr. životnosť/neživotnosť, konkrétnosť/abstraktnosť, príp. hromadnosť, materiálovosť); uvažuje sa o úrovni klasifikačných sém (porov. Blanár, 1984, s. 30 n.; Ondrus – Horecký – Furdík, 1980, s. 37 – 39), resp. o úrovni kategoriálneho a subkategoriálneho komponentu (Kačala, 1989). J. Horecký však pri charakteristike gramatickej OB poukazuje na kategórie, ktoré sa viažu na gramatické a pritom nelexikálne entity: rod, číslo, pád (pri substantívach), osoba, číslo, čas (pri slovesách) (Horecký, 2003, s. 11); výnimkou z čisto gramatických kategórií je slovesný vid.

Horeckého poňatím gramatickej OB sa podľa nášho názoru opúšťa rovina pomenovania (úroveň lexikálnej jednotky) a smeruje sa k morfológickej úrovni gramatického tvaru. Nazdávame sa, že ak by sme s existenciou gramatickej OB aj počítali ako s hyperkategoriálnym pomenovacím východiskom, tento druh bázy sa zásadným spôsobom odlišuje od ostatných dvoch typov – derivačnej a lexikálnej. Súhlasíme s konštatovaním N. Janočkovej (2009, s. 218), ktorá existenciu gramatickej OB pri nemotivovaných slove-

sách takisto pripúšťa, ale poznamenáva, že v takýchto lexémach nie je OP, teda vlastne onomaziologická štruktúra ako celok neexistuje a sloveso (ako aj všetky slovotvorne nemotivované lexémy), nemá slovotvorný, ale „len“ lexikálny význam.

Návrh J. Horeckého na vymedzenie gramatickej OB by však bolo možné využiť a modifikovať iným spôsobom. J. Horecký v podstate pracuje so „substančným“ vyčlenením typov onomaziologickej bázy podľa toho, aké typy morfémy sú jej nositeľmi na úrovni formy: gramatické morfémy – gramatická OB, derivačné morfémy – derivačná OB, celé slová – lexikálna OB. Ak toto pôvodné vymedzenie zúžime a budeme počítať len so slovotvorne motivovanými lexémami, možno konštatovať, že gramatickú OB majú pomenovania utvorené transflexným postupom (deriváty), resp. kombinovaným kompozitno-transflexným postupom (kompozitá), pretože nositeľom slovotvorných funkcií je súbor gramatických morfémy.

V tejto súvislosti sa vraciame k poznámke P. Mittera, ktorý súbor gramatických morfémy nepovažuje za korelát onomaziologickej bázy: „Koncovka je totiž morfémy výlučne gramatický, takže nemôže vyjadřovať žádný obecný lexikální význam. Nabízí se totiž otázka, jak např. souvisí nulová koncovka s onomaziologickou bází slova *vodovod*? Na tuto otázku nemůžeme dát uspokojivou odpověď“ (Mitter, 2006, s. 43).

Opätovne uveďme Mitterov príklad *vodovod* [12]:

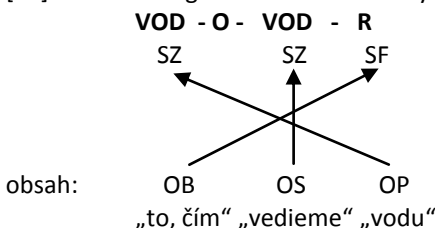
[12] Onomaziologická štruktúra lexémy *vodovod* (Mitter, 2006, s. 42)

SZ	SF	SZ	SF
VOD-	-O-	-VOD-	-O
vody	sloužící	na přívod	zařízení
OP	OS	OP	OB

Pri argumentácii sa ponúka takáto protiotázka: Ak je gramatická koncovka „výlučne gramatickou morfémy“ ako nositeľkou výlučne kategoriálnych gramatických významov, ako je možné, že prostredníctvom súboru gramatických morfémy (transflexiou) môže vzniknúť nové pomenovanie? Utvorenie nového pomenovania totiž zásadným spôsobom presahuje hranice gramatiky, resp. morfológie, ktorá sa týka *tvorenia tvarov*, nie *tvorenia slov*. Chceme tým poukázať na fakt, že hoci relačné morfémy sú *primárne* nositeľmi gramatických významov, ich „náplň práce“ sa môže rozšíriť, preto môžu fungovať *sekundárne* aj ako nositeľa slovotvorných funkcií, a teda aj slovotvorných

významov. Pri transflexii sa totiž k základnej morfolologickej funkcii pridáva aj slovotvorná funkcia, a tak napr. súbor gramatických morfém ženského rodu (typ *kost*) pri slovenskej lexéme *prímes-R*¹⁸ má gramatický význam (rodu, čísla a pádu – diferencovane podľa jednotlivých gramatických tvarov). Možno teda podčiarknuť, že zatiaľ čo gramatický význam má každá relačná morféma samostatne, nositeľmi slovotvorného významu¹⁹ sú všetky relačné morfémy spoločne (preto sa nám zdá adekvátny termín **súbor relačných morfém**). Navyše, slovotvorný a motivačný význam tu pramení zo vzťahu motivátu k svojmu motivantu (porov. pozn. 18). Onomaziologickú štruktúru lexémy *vodovod* pokladáme za ternárnu v zmysle báza – spoj – príznak (k chápaniu onomaziologického spoja pozri 2.1.3); porov. [13]:

[13] Onomaziologická štruktúra lexémy *vodovod*

2.1.2 Onomaziologický príznak

Onomaziologický príznak bližšie určuje onomaziologickú bázu, a to buď priamo (*lenivec* „niekto **lenivý**“, *pekáreň* „to, kde **sa pečie**“) alebo prostredníctvom onomaziologického spoja (*knihár* „ten, kto (má nejaký vzťah ku) **knihám**“, *vidiecky* „taký, ktorý (má nejaký vzťah k) **vidieku**“). Príznak môže byť jednoduchý (porov. príklady vyššie) alebo zložený (*dvojhviezdičkový* „taký, ktorý (má nejaký vzťah k) **dvom hviezdíčkam**“).

Podľa M. Dokulila (TŠČ 1, s. 29 n.) onomaziologický príznak môže byť jednoduchý alebo zložený (porov. 1.1). V nadväznosti na M. Dokulila P. Štekauser (1998) onomaziologický príznak člení na určujúcu časť (determining constituent) a určovanú časť (determined constituent), napr. v lexéme *truck driver* (vodič kamióna) *truck* je určujúci komponent (konkrétne substancia)

¹⁸ Slovo bolo utvorené transflexiou, jeho motivantom je sloveso *primiešať*; porov. význam *prímes* „to, čo primiešame“.

¹⁹ V prípade lexémy *zmes* ide o význam veci: porov. sémantizáciu „to, čo...“; lexiému zaradíme do onomaziologickej kategórie názvov predmetu podľa činnosti.

a *drive* (*driv-*) je určovaný komponent (dej). Určujúci komponent možno konkretizovať na špecifikujúcu časť (specifying element) a špecifikovanú časť (specified element), napr. *transformational grammarian* („kto sa zaoberá transformačnou gramatikou“): *transformational* (špecifikujúca časť) *grammar-* (špecifikovaná časť), *-ian* (báza: osoba; činiteľ); formálne nevyjadrený je dej (Štekauer, 1998, s. 139); porov. slovenské kompozitá typu *päťhviezdičkový, koncoročný* (bližšie časť 2.2.1 II.).

2.1.3 Onomaziologický spoj

Za onomaziologický spoj považujeme ten element, ktorý logicky premoštuje bázu s príznakom. Pri derivátoch má spoj najlepšie existenčné predpoklady v skupine mutačných desubstantívnych substantív, pretože substancia nemôže priamo určovať inú substanciu, vzťah medzi dvoma substanciami je sprostredkovaný (TŠČ 1, s. 35): napr. *hokejista* „ten, kto (má nejaký vzťah k) hokeju“, nestačí len „ten, kto“ – „hokej“. Naproti tomu, ako uvádza M. Dokulil, vlastnosť a dej môžu substanciu bližšie určovať aj priamo, preto mutačným deadjektívnym a deverbatívnym substantívam pripisujeme binárnu štruktúru: *bojazlivec* „niekto bojazlivý“, *bádateľ* „ten, kto báda“.

Onomaziologický spoj premoštuje bázu s príznakom, pričom na formálnej úrovni: a) nemá korelát (táto skutočnosť sa znázorňuje okrúhlymi zátvorkami): *flautista* „ten, kto (má nejaký vzťah k) flaute“, *prešovský* „taký, ktorý (má nejaký vzťah k) Prešovu“, *zlatovláska* „tá, ktorá (má nejaký vzťah k) zlatým vlasom“; b) má korelát (v podobe slovotvorného základu pri niektorých typoch kompozít): *drevorubač* „ten, kto rúbe drevo“, *povrazolezec* „ten, kto lezie po povraze“.

Aby nedošlo k neadekvátnemu miešaniu roviny slovotvorného a roviny lexikálneho významu, v prípadoch, keď spoj nie je explicitne vyjadrený slovotvornou formou, používame všeobecnú formulu (má nejaký vzťah k), resp. (rel) (=relácia, relátor). Vychádzame pritom z konštatovania, že „na úrovni slovotvorného významu by obsah onomaziologického spoja bolo možné vyjadriť formulou (*má dejový vzťah k*), sémantické príznaky uvedené v schéme (porov. príklad [4], pozn. M. O.) sú jej konkretizáciou na úrovni lexikálneho významu.“ (Furdík, 2004, s. 58).

Onomaziologická štruktúra je odrazom slovotvornej motivovanosti pomenovania v zmysle genetickej motivácie. Rozličné posuny a odchýlky od slovotvorného významu pokladáme za záležitosť lexikálneho významu. Tým

sa reflektuje funkcia slovotvorného významu ako nápovedy vo vzťahu ku komunikačne relevantnému lexikálnemu významu (Furdík, 2004, s. 24). Nadväzujeme tak na prístup K. Buzássyovej, ktorá „všetky sémantické rozdiely nevyjadriteľné kombináciou kategoriálnych a sprievodných príznakov pokladá za rozdiely v lexikálnych, a nie slovotvorných významoch derivátov.“ (Furdík, 2005, s. 283; o práci K. Buzássyovej, 1974).

Táto snaha o dôslednosť pri charakteristike slovotvorného významu vedie k revízii, resp. k modifikácii viacerých doterajších prístupov. Uvedieme príklady z prác J. Furdíka, K. Vužňákovej, N. Janočkovej a P. Mittera.

J. Furdík (2004, s. 59) uvádza takúto štruktúru troch derivátov utvorených od slovesa *písať* (*pisár*, *pisateľ*, *spisovateľ*); porov. [14], [15], [16]:

[14] Schéma onomaziologickej štruktúry substantíva *pisár*

SZ		SF
PIS-		-ÁR
	[doklady, písomnosti]	
	[ako zamestnanie]	
„píše“		„človek“
OP	OS	OB

[15] Schéma onomaziologickej štruktúry substantíva *pisateľ*

SZ		SF
PISA-		-TEĽ
	[autor]	
	[niečoho napísaného]	
„(na)písal“		„človek“
OP	OS	OB

[16] Schéma onomaziologickej štruktúry substantíva *spisovateľ*

SZ		SF
(S)PIS(OVA)-		-TEĽ
	[literárne diela]	
	[prozaické]	
	[ako profesionál]	
„píše“		„človek“
OP	OS	OB

Autor v komentári konštatuje, že uvedené deriváty sa odlišujú lexikálnym významom lokalizovateľným v rámci onomaziologického spoja. Keďže tieto sémy nepatria do slovotvornej štruktúry, ale sú súčasťou lexikálneho významu, do slovotvornej parafrázy ich nezaraďujeme a onomaziologickú štruktúru uvedených deverbatívnych substantív hodnotíme ako identickú a binárnu: *pisár, pisateľ, spisovateľ* „ten, kto píše“; porov. aj dvojice *herec – hráč, huslista – husliar* a pod.

Onomaziologický spoj autor pokladá za miesto, ktoré „môže poskytnúť východisko na konštituovanie sémantického dodatku, vedúceho k novému lexikálnemu významu“ (Furdík, 2004, s. 56).²⁰ Schopnosť absorbovať „neslovotvorne“ sémy a mieru sémantického dodatku autor nazýva sémantická kapacita derivátov.²¹ Sémantický dodatok v podobe konkrétnych sém nepokladáme za záležitosť slovotvorného významu. Ide pritom o sémy, ktoré na rozdiel od onomaziologického spoja nevyhnutne nevyplývajú zo vzťahu medzi bázou a príznakom; napr. pri kompozite *malomesto* J. Furdík (2004, s. 57) predpokladá štruktúru „[malé] (OP), [teda bezvýznamné] (OS) [mesto] (OB). Binárna významová štruktúra „malé mesto“, ktorá je odrazom binárnej štruktúry na úrovni formy (základ + základ), plne vyčerpáva onomaziologickú štruktúru tohto kompozita. Komponent [bezvýznamné] nie je súčasťou slovotvorného významu, patrí do lexikálneho významu.

Za automatizmus siahajúci mimo hraníc slovotvorného významu možno považovať poznámku, v ktorej sa za onomaziologický spoj pokladajú „useknuté“ časti novších kompozit: napr. *tele(vízna)technika – teletechnika, eko(logic-*

²⁰ K tomu K. Vužňáková (2012, s. 88) dodáva, že príčinou odchýlenia lexikálneho významu od slovotvorného významu nemusí byť len onomaziologický spoj, ale aj onomaziologická báza, napr. *bolehlav „to, z čoho (OB) bolí (OS) hlava (OP)“*, ale aj onomaziologický príznak, ktorý nie je formálne vyjadrený v úplnosti, napr. *dvojsýtny „taký, ktorý (OB) je nasýtený (OS) dvoma atómami vodíka (OP)“*. K vzťahu slovotvorného postupu transflexie (aj ako súčasti kompozično-transflexného postupu) porov. ďalej. V druhom príklade *dvojsýtny* komponenty *atómy vodíka* pokladáme za súčasť lexikálneho významu. K otázke vzťahu medzi slovotvornou demotiváciou a dynamikou onomaziologickej štruktúry sa bude treba vrátiť.

²¹ Z tejto tézy vychádza aj N. Janočková, keď píše: „Onomaziologický spoj explicitne nevyjadrený vo forme, to sú v podstate implicitné sémantické príznaky, ktoré sa navrstvujú na motivačný význam motivátu (slovotvorne odvodeného alebo zloženého slova) ako sémantický dodatok a vedú k vzniku nového lexikálneho významu slova.“ (Janočková, 2009, s. 216).

ké)potraviny – *ekopotraviny*, *disko(tékový)klub* – *diskoklub* (Furdík, 2004, s. 57). Komponenty *vízna*, *logické*, *tékový* nie sú nositeľmi žiadneho samostatného významu, z genetického aspektu tento proces považujeme za prejav abreviačnej motivácie (Ološtiak, 2011, s. 229 – 232). Useknuté časti, ktoré sú produktom abreviačnej motivácie, majú plnohodnotný význam svojich motivantov, napr. *ekopotraviny*, *eko* = „ekologický“. Komponent „ekologický“ je onomaziologickým príznakom: OB – OP „potraviny“ – „ekologické“.

K. Vužňáková (2009) medzi príkladmi na štruktúry obsahujúce onomaziologický spoj okrem iných uvádza tieto (spoj je zvýraznený boldom): *rybár „ten, kto **chytá** ryby“, prsteň „to, čo **sa** nosí na prste“, svalnatý (muž) „taký, ktorý **má vyvinuté** svaly“, štvorsten „to, čo **má** štyri **trojuholníkové** steny“.*

Vo všetkých príkladoch onomaziologický spoj v takejto explicitnej podobe nie je súčasťou slovotvornej štruktúry. Lexémy *rybár*, *prsteň*, *svalnatý* hodnotíme ako ternárne s implicitne prítomným onomaziologickým spojom: *rybár* „ten, kto (má nejaký vzťah k) rybám“, *prsteň* „to, čo (má nejaký vzťah k) prstu“, *svalnatý* „taký, ktorý (má nejaký vzťah k) svalom“. Kompozitum *štvorsten* hodnotíme ako jednotku s ternárnou, resp. kvadrárnou štruktúrou (podľa toho, či rozložený onomaziologický príklad pokladáme za dve jednotky, alebo ako komplexný, ale funkčne jednoliaty komponent): *štvorsten* „to, čo (má nejaký vzťah k) štyrom stenám“.

K neadekvátnemu miešaniu lexikálneho a slovotvorného významu podľa nášho názoru dochádza aj u P. Mittera, porov. príklad [17]:

[17] Onomaziologická štruktúra kompozita *velkoměsto*

SZ	SF	SZ
VELK-	-O-	MĚSTO
velké rozlohou, počtem obyvatel (zprav. nad 100 000)		město
OP	OS	OB

Nadväzujúc na J. Furdíka, P. Mitter otázkou významu slovotvorne motivovaných slov posudzuje z dvoch úrovní – vertikálnej a horizontálnej. Na vertikálnej úrovni sa slovotvorne motivované slovo chápe ako bilaterálna, formálno-obsahová entita. Problematickejšie je Mitterovo chápanie horizontálnej štruktúry; porov. nepresnú formuláciu: „Ve směru horizontálním je každá složenina na úrovni formy jednotkou binární, neboť sestáva ze slovotvorného základu (SZ) a slovotvorného formantu (SF)“ (2006, s. 41). Kompozitá sú však kompozitami práve tým, že vo svojej slovotvornej štruktúre neobsa-

hujú jeden, ale najmenej dva základy. Táto veta sa následne dopĺňa príkladom *velkoměsto*, kde sa adekvátnejšie píše o dvoch základoch (*velk-* a *město*). Diskutabilnejšie je však autorovo hodnotenie spájacieho vokálu *-o-* ako slovotvorného formantu. V derivatológii sa konštatuje, že prvky formálnej štruktúry slovotvorne motivovaného slova (základ a formant) majú svoje koreláty na obsahovej úrovni. Vzniká otázka, čo je obsahovým korelátom vokálu *-o-*, ktorému autor prisudzuje status formantu (aspoň to tak z príslušných schém vyplýva). Mitter túto otázku osvetľuje v schéme na s. 41, v ktorej sa prvý základ *velk-* pokladá za nositeľa onomaziologického príznaku („velké“), druhý základ za nositeľa onomaziologickej bázy („město“). Slovo-tvornému formantu *-o-* sa pripisuje význam onomaziologického spoja: „rozlohou, počtem obyvatel (zprav. nad 100 000)“. Z morfematického hľadiska sa segment *-o-* bežne hodnotí ako interfix, spájacia morféma, resp. submorféma. Ide o segment, ktorý nemá význam, plní len (spájaciú) funkciu. Domnievame sa, že tento asémantický morfematický segment nemôže na slovo-tvornej úrovni nadobudnúť bilaterálny charakter. Žiadny konekt v žiadnom type kompozita nie je nositeľom onomaziologického spoja, ide o submorfému, ktorej na úrovni slovotvorby možno pripísať nanajvýš funkciu sprievodného, doplnkového slovotvorného formantu (avšak len na úrovni formy).

Inými slovami, pokladáme za potrebné dôslednejšie rozlišovať plnohodnotné slovotvorné formanty, ktoré sú nositeľmi istého obsahu (prefix, sufix, súbor gramatických morfém, reflexivizačný formant alebo ich kombinácia), a sprievodné formanty asémantického charakteru, plniace isté funkcie. Nedôslednosť v tomto ohľade možno zaregistrovať aj v Mluvnici češtiny 1 (1986, s. 217), kde sa za kompozitné slovotvorné formanty pokladajú spájací vokál, poradie členov kompozít, zvukový a grafický signál celistvosti slova, afixy a alternácie, avšak bez bližšieho vymedzenia vo vzťahu k onomaziologickej štruktúre (vychádza sa z tézy, že formantom je všetko, čím sa motívát odlišuje od motivantu).

Modifikačné kompozitá typu *velkoměsto* podľa nášho názoru nemajú slovotvorný formant a ich onomaziologická štruktúra obsahuje dva komponenty (príznak a bázu: „velké město“). Sémantický komponent „rozlohou, počtem obyvatel (zprav. nad 100 000)“ je podľa nášho názoru súčasťou lexikálneho významu. Za plnohodnotný slovotvorný formant, ktorému zodpovedá nejaká obsahová entita, možno pri kompozícii pokladať len sufix alebo súbor gramatických morfém v kompozično-derivačných kompozitách.

Podobným spôsobom – ako neadekvátnu interpretáciu slovotvorného významu s využitím prvkov lexikálneho významu – možno hodnotiť aj Mitte-rov príklad *chlorovodík*; porov. [18]:

[18] Onomaziologická štruktúra slova *chlorovodík* (Mitter, 2006, s. 43)

SZ	SF	SZ	
CHLOR-	-O-	-VODÍK	
(OB1	+	OB2) OS	OB
chlór	a	vodík	výsledná plynná zlúčenina obsahujúca

Onomaziologickú štruktúru kompozita *chlorovodík* tvoria komponenty „chlór“ a „vodík“, ktoré považujeme za dve rovnocenné onomaziologické bázy. Komponent „výsledná plynná zlúčenina obsahujúca“ patrí na úroveň lexikálneho významu.

N. Janočková prostredníctvom onomaziologického spoja vysvetľuje aj existenciu polysémie slovotvorne motivovaných verb, okrem príkladu [8] (*voňať*, porov. časť 1.4) porov. napr. [19], [20]:

[19] Schéma onomaziologickej štruktúry polysémantu *prepáliť* (Janočková, 2009, s. 221)

SF		SZ
PRE-		-PÁLIŤ
„lokalizovanosť – [1. zničiť, poškodiť: <i>p. obrus</i>] – smerovanie cez niečo“		„dej – vydávať teplo“
„temporálnosť – [2. spotrebovať: <i>p. veľa plynu</i>] výsledok deja (rezultatívnosť)“		
„temporálnosť – [3. upraviť: <i>p. vínny destilát</i>] zopakovanie niečoho (nového pálenia)“		
OP	OS	OB

[20] Schéma onomaziologickej štruktúry polysémantu *strellec* (Janočková, 2009, s. 216)

SZ		SF
STREL-		-EC
„striela“	[1. „zo zbrane“] [2. „loptu na bránu“] [3. „šachová figúrka“]	„osoba mužského pohlavia“
OP	OS	OB

Z hľadiska slovotvorného významu prefixálne verbá pokladáme za modifikačné a binárne: *prepáliť obrus* „páliť + lokalizovanosť“, *prepáliť veľa plynu* „páliť + rezultatívnosť“, *prepáliť vínný destilát* „páliť + temporálnosť“. Špecifikácie, ktoré autorka pripisuje jednotlivým významom a lokalizuje do onomaziologického spoja, podľa nášho názoru nie sú výsledkom slovotvorného aktu v danom motivačnom kroku (verbum > prefigované verbum), ale pokladáme ich za súčasť onomaziologickej bázy, ktorá je reflexom motivujúceho verba *páliť* s jednotlivými významami (sémantizácia podľa Krátkeho slovníka slovenského jazyka, 2003): *prepáliť obrus* < *páliť* „vydávať veľké teplo, horúčosť, veľmi silne hriať“; *prepáliť veľa plynu* < *páliť* „spaľovať (kvôli teplu, svetlu)“; *prepáliť vínný destilát* < *páliť* „spracúvať, pripravovať pôsobením ohňa, žiaru“.

Onomaziologická štruktúra lexémy *strellec* má podľa nášho názoru binárnu povahu: „ten, kto (OB) strieľa (OP)“. Komponent „zo zbrane“ v rámci prvého významu hodnotíme ako súčasť lexikálneho významu; sekundárne významy, ktorých súčasťou sú Janočkovou uvádzané „spojové“ komponenty „loptu na bránu“ a „šachová figúrka“, pokladáme za výsledok pôsobenia sémantickej motivácie.

Ako sme konštatovali, za vlastné prvky onomaziologickej štruktúry pokladáme len tie, ktoré majú autosémantický charakter; prvky synsémantického charakteru pokladáme za pomocné komponenty, majúce „subonomaziologický“ charakter. Napr. K. Vužňáková (2012, s. 87 – 88) poznamenáva, že onomaziologický spoj môže vyjadrovať vzťah medzi bázou a príznakom, medzi dvoma bázami a medzi dvoma príznakmi.

Komponenty onomaziologickej štruktúry vyjadrujúce zlučovací, odporovací či iný vzťah považujeme za „funktory“, ktoré síce podobne ako onomaziologický spoj vyjadrujú isté vzťahy medzi vlastnými onomaziologickými

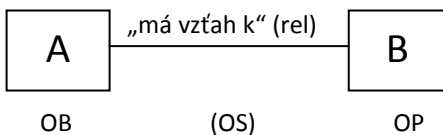
komponentmi, avšak tieto vzťahy majú kategoriálnejší charakter než onomaziologický spoj, ktorý vyjadrujeme formuláciou (má dejový vzťah k).

Pri čiastkovom zhrnutí o charaktere onomaziologického spoja možno konštatovať, že existenčné prepoklady pre ternárnosť sú vytvorené v týchto typoch slovotvorne motivovaných slov:

a) Desubstantívne substantíva, v ktorých sa explicitne vyjadrujú dve samostatné substancie. Podľa TSČ 1 (s. 35) substancia (na rozdiel od deja a vlastnosti) nemôže priamo určovať inú substanciu, vzťah medzi dvoma substanciami je sprostredkovaný. Túto sprostredkovanosť zabezpečuje onomaziologický spoj, ktorý však vo formálnej štruktúre derivátov nie je explicitne vyjadrený. Ako sme konštatovali, na úrovni slovotvorného významu onomaziologický spoj možno formulovať všeobecne ako „má dejový vzťah k“ (REL).

b) Desubstantívne/deadverbiálne relačné adjektíva. V tejto skupine je onomaziologickou bázou statický príznak („taký, ktorý“), ktorý sa so substanciou, resp. príznakom príznaku vo funkcii onomaziologického príznaku taktiež spája prostredníctvom onomaziologického spoja: napr. *sezónny* „taký, ktorý (má nejaký vzťah k) sezóne“, *košícký* „taký, ktorý (má nejaký vzťah ku) Košiciam“, *dolný* „taký, ktorý (má nejaký vzťah k) dole“. Týka sa to aj kompozitných štruktúr, ktoré sú rozvinutím štruktúr derivátov, napr. *celosezónny* „taký, ktorý (má nejaký vzťah k) celej sezóne“.

Celú onomaziologickú štruktúru možno všeobecne vyjadriť takto: a) „substancia A má vzťah k (rel) substancii B“; „statický príznak A má vzťah k (rel) substancii B“; „statický príznak A má vzťah k (rel) príznaku príznaku B“:

Onomaziologický spoj a príslušnosť k onomaziologickej kategórii

J. Furdík v rámci skupiny desubstantívnych substantívnych derivátov vyčleňuje celkovo osem onomaziologických kategórií, ktoré sú rozdelené do dvoch skupín: tri v rámci skupiny názvov osôb, päť v rámci skupiny názvov neosôb. Tieto kategórie sa vymedzujú na základe špecifikácie v onomaziologickom spoji, ktorý sa uvádza v zátvorkách (Furdík, 2004, s. 96 – 98):

názvy osôb:

- konateľské názvy: *lodiár = ten, kto (vyrába; vlastní) lode*
- obyvateľské názvy: *Bratislavčan = ten, kto (je z) Bratislavy*
- názvy podľa príslušnosti: *heglovec = ten, kto (patrí k) Heglovi*

názvy neosôb:

- názvy miesta: *mostáreň = to, kde (sa vyrábajú) mosty*
- názvy podľa účelu: *peňaženka = to, čo (je na) peniaze*
- názvy podľa pôvodu: *baranica = to, čo (je z) barana*
- názvy podľa podobnosti: *kotlina = to, čo (je ako) kotol*
- názvy podľa okolnosti: *náhrobok = to, čo (je) na hrobe*

Takáto špecifikácia onomaziologického spoja však podľa nášho názoru nemá oporu v onomaziologickej štruktúre, preto ju lokalizujeme na úroveň lexikálneho významu. Keďže v našom ponímaní význam onomaziologického spoja v prípadoch, keď tento element nie je formálne vyjadrený, striktne vyjadrujeme všeobecnou relačnou formulou (má nejaký vzťah k), nemôžeme vymedzovanie onomaziologických kategórií desubstantívnych substantív založiť na prvkoch, patriacich do lexikálneho významu. Vychádzame preto len z charakteristiky onomaziologickej bázy, na základe čoho možno vymedziť skupiny osôb („ten, kto“) a neosôb („to, čo“) a v skupine neosôb možno bližšie špecifikovať ešte názvy podľa miesta („to, kde“). Slovtvorný význam uvedených slov má v našom prístupe takúto štruktúru:

lodiár = ten, kto (má nejaký vzťah k) *lodiam*

Bratislavčan = ten, kto (má nejaký vzťah k) *Bratislave*

heglovec = ten, kto (má nejaký vzťah k) *Heglovi*

mostáreň = to, kde (miesto, ktoré) (má nejaký vzťah k) *mostom*

peňaženka = to, čo (má nejaký vzťah k) *peniazom*

baranica = to, čo (má nejaký vzťah k) *baranovi*

kotlina = to, čo (má nejaký vzťah ku) *kotlu*

náhrobok = to, čo (má nejaký vzťah k) *hrobe*

2.1.4 Onomaziologický dodatok

M. Dokulil (TŠČ 1, s. 30) poznamenáva, že všetky jednotlivé intencie (komponenty) nemusia byť v pomenovaní vyjadrené (týka sa to aj hlavnej intencie), pretože: a) logicky vyplývajú z danej štruktúry, napr. *obuvák* (topánok), *vychovávateľ* (mládeže); b) nezáleží na nich, napr. *učiteľ* (nezáleží na

tom, koho a čo učí); c) sú neurčité, všeobecné, napr. *spevák* (spieva piesne). A tak aj vlastnosť, aj dej sa môžu prisudzovať bezintenčne (prirôdzené, s výnimkou základnej intencie k nositeľovi príznaku), čo znamená, že v štruktúre figuruje jednoduchý príznak.

Pozrime sa však na dva typy prípadov, v ktorých isté intencie nie sú explicitne vyjadrené, ale viac alebo menej v onomaziologickej štruktúre sú prítomné.

a) Existujú onomaziologické štruktúry s explicitne nevyjadreným nadradeným komponentom a s explicitne vyjadreným podradeným komponentom, typy *ľavák*, *spoločník* (TSČ 1, s. 37). Napr. v slove *ľavák* statický príznak „ľavý“ zastupuje substančný príznak „niečo“ (na úrovni lexikálneho významu sú to komponenty „ruka“, „noha“). Máme tu vlastne dočinenia s pomenovaním nositeľa predmetného vzťahu, v ktorom sprostredkujúcu funkciu medzi dvomi substanciami plní onomaziologický spoj: *ľavák* „ten, kto (má nejaký vzťah k) [niečomu] ľavému“, lexikálny význam: „kto uprednostňuje ľavú ruku alebo nohu“. Podobne v českom substantíve *prvníčka* „tá, ktorá [vykonáva niečo] prvýkrát“ je explicitne nevyjadrený dynamický príznak substance; porov. slov. *prvorodička* „tá, ktorá rodí prvýkrát“, kde dynamický príznak je explicitne prítomný.

b) Existujú aj onomaziologické štruktúry s explicitne vyjadreným nadradeným komponentom a nevyjadreným podradeným komponentom, napr. deverbatívne činiteľské substantíva motivované objektovými slovesami, pri ktorých objektová valencia v štruktúre motivovaného substantíva je prítomná implicitne: napr. *riadiť* „ten, kto riadi [niečo]“, sprostredkovateľ „ten, kto sprostredkuje [niečo]“. Podobne pri desubstantívnych verbách typu *garážovať* „mať [niečo] v garáži“ objektové doplnenie v onomaziologickej štruktúre je prítomné implicitne; porov. lexikálny význam „mať motorové vozidlo v garáži“.

Tie prvky onomaziologickej štruktúry, ktoré síce nie sú explicitne vyjadrené a logicky nepreostávajú bázu s príznakom, no zároveň logicky spoluúčujú onomaziologickú štruktúru, pokladáme za súčasť onomaziologického dodatku, ktorý v parafráze znázorňujeme v hranatých zátvorkách, napr. *ľavák* „ten, kto (má nejaký vzťah k) ľavému [niečomu]“. Vzhľadom na to, že onomaziologický dodatok nemá na formálnej úrovni slovotvorne motivovaného slova korelát, tento komponent vyjadrujeme neurčitými zámenami.

Za súčasť onomaziologickej štruktúry nepovažujeme tie prvky, ktoré štruktúrne a logicky s onomaziologickými komponentmi nesúvisia a sú „len“ súčasťou lexikálneho významu daného pomenovania, napr. *spáť* „ten, kto spí dlho a rád“; *guľovať sa* „hádzat’ sa snehovými guľami“. V jednom aj v druhom prípade sa podčiarknuté elementy viažu na onomaziologický príznak, neplnia úlohu, aká by vyplývala z uvedených axiém Ľ. Nováka (1969),²² nemožno ich teda hodnotiť ako onomaziologický spoj, no zároveň neplnia ani funkciu onomaziologického dodatku.

2.1.5 Poznámky k niektorým problémovým okruhom

ešte pred samotným prehľadom onomaziologických štruktúr si všimneme niekoľko problémových okruhov, ktoré súvisia s petraktovanými otázkami. Konkrétne ide o: a) status prefixálnej konfixácie; b) status transpozície; c) status relatív.

a) Status prefixálnej konfixácie

Pri odvodeninách tohto typu J. Horecký (1971, s. 45) konštatuje, že ich možno chápať jednak ako deriváty od predložkových názvov (*pod vodou* → *podvodný*, *po brehu* → *pobrežie*), jednak ako prefixálno-sufixálne (dodajme, že aj prefixálno-transflexné) odvodeniny. Autor sa prikláňa k druhému chápaniu, argumentujúc: „Zdá sa, že toto chápanie je primeranejšie, lebo často sa takéto slová vyskytujú aj tam, kde preložkového spojenia niet, napr. *výslnie*, *úslnie*, *územie*.“ (Horecký, 1971, s. 45). Na J. Horeckého sa súhlasne odvolávajú aj M. Dokulil (1962, s. 136) a J. Furdík (2004, s. 70).

Vyjdime z poznatku, že prvkom onomaziologickej štruktúry na formálnej úrovni zodpovedajú slovotvorný základ a slovotvorný formant, pričom formant je nositeľom bázy a základ je nositeľom príznaku (pri mutácii, transpozícii), alebo naopak, základ je nositeľom bázy a formant nositeľom príznaku (pri modifikácii). Pozrime sa z tohto pohľadu na konfixálne deriváty *náušnica* „to, čo (rel) na ucho“ a *priušný* „to, čo (rel) pri uchu“. Na základe substitúcií vidno, že prefix a sufix sa v onomaziologickej štruktúre nesprávajú rovnako. Sufix je nositeľom onomaziologickej bázy („to, čo“), prefix spolu so základom

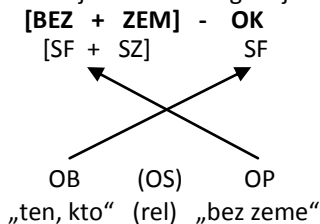
²² Napríklad sémantické komponenty „dlho a rád“ nie sú stredným článkom medzi začiatkom („osoba“) a koncom („spí“), inými slovami: nie sú funkciou označenia znakového vzťahu začiatku a konca, pretože sa viažu len na koniec, teda na komponent „spí“.

je súčasťou onomaziologického príznaku („na uchu“, „pri uchu“);²³ porov. ďalšie príklady: *poduška* „to, čo (rel) pod ucho“, *podkolenka* „to, čo (rel) pod kolená“, *bezzemok* „ten, kto (rel) bez zeme“; *bezoblačný* „taký, ktorý (rel) bez oblakov“, *mimoparlamentný* „taký, ktorý (rel) mimo parlamentu“, *príručný* „taký, ktorý (rel) pri ruke“, *protisocialistický* „taký, ktorý (rel) proti socializmu“. V menšej skupine prefixálno-sufixálnych (-transflexných) derivátov sa prefix podieľa na konštituovaní významu onomaziologického príznaku, napr. *súsošie* „socha + veľa/spolu“, *súžitie* „SUB + žijú spolu“; porov. však najmä verbá, napr. *odstopkovať* „odstrániť stopky“, *oštitkovať* „pridať štítky“.

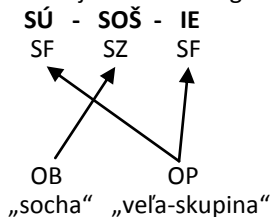
V uzavretej skupine motivátov možno uvažovať o desémantizácii prefixálneho komponentu: *výslnie*, *výročie*, *výdrevá*, *územie*, *údolie*. Na základe analógie s touto špecifickou skupinou derivátov opierajú svoje tvrdenie o prefixálnom charaktere týchto komponentov M. Dokulil, J. Horecký aj J. Furdík.

Berúc do úvahy obidva argumenty, v prípadoch typu *bezzemok* možno počítať s relatívnosťou prefixálneho komponentu (*bez zeme* → [bez]zem-ok; porov. [21]) a v prípadoch typu *súsošie* možno vyčleňovať „čistú“ prefixálno-sufixálnu (-transflexnú) konfixáciu (*socha* → *sú-soš-ie*; porov. [22]).

[21] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *bezzemok*

[22] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *súsošie*

²³ Rovnakým spôsobom tento jav reflektuje J. Furdík (2004, s. 70), keď konštatuje, že podľa slovotvorných parafráz motivantom je predložkové spojenie, no hneď sa prikláňa k mienke J. Horeckého o prefixálnom charaktere tohto komponentu.

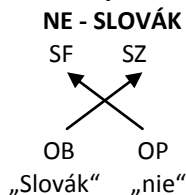
b) Status modifikácie

Ako konštatuje J. Furdík, v onomaziologickej formule slovotvorne motivovaného slova je „protikladne zjednotené (podľa terminológie Ľ. Nováka) empirické a semiologické smerovanie vzťahu *začiatok – koniec*: empiricky ide o poradie *slovotvorný základ – slovotvorný formant*, semiologicky opačne o poradie *onomaziologická báza – onomaziologický príznak* (pri prefixálnych a vôbec modifikačných derivátoch ide o modifikáciu v opačnom smere, podstata sa však nemení)“ (Furdík, 2005, s. 287).

Z tohto konštatovania (najmä z jeho poslednej časti v zátvorkách) nie je jasné, akým spôsobom autor chápe onomaziologickú štruktúru prefixálnych derivátov a derivátov patriacich do modifikačného typu onomaziologickej kategórie; formuláciu „ide o modifikáciu v opačnom v smere“ totiž možno chápať viacerými spôsobmi. Vzťahuje sa „opačný smer“ len na empirické poradie, alebo aj na poradie semiologické? Pri hľadaní odpovede berieme do úvahy predovšetkým tieto dva aspekty: slovotvorný postup (ľavostrannosť, resp. pravostrannosť formantu) a typ onomaziologickej kategórie (modifikácia vz. nie modifikácia).

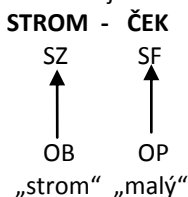
Pri prefixácii ide o formálne (empirické) poradie **prefix + základ** a o onomaziologické poradie **báza + príznak** (onomaziologické poradie je vždy rovnaké). Nositeľom bázy je slovotvorný základ, takže medzi obsahovou a formálnou úrovňou sa realizuje z hľadiska poradia asymetrický („prevrátený“, „krížový“) vzťah:

[23] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *Neslovák*

Pri modifikačnej sufíxácii, resp. transflexii ide o formálne (empirické) poradie **základ + formant** a o onomaziologické poradie **báza + príznak**. Nositeľom bázy je slovotvorný základ, nositeľom príznaku je slovotvorný formant, medzi obsahovou a formálnou úrovňou sa z hľadiska poradia realizuje symetrický vzťah:

[24] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *stromček*

c) Status relatív

M. Sokolová (2007, s. 186) konštatuje, že pri temporálnej a lokálnej modifikácii substantív (*predizba*, *predjedlo*), pri negácii substantív, adjektív, adverbií, pronomín (*neúspech*, *iracionálny*), pri modifikácii okolnosti a pravosti (*zástena*, *podjeseň*, *predjarie*) či pri modifikácii počiatku a pôvodu (*prasila*, *praotec*) ide o doplnenie o viac než jeden príznak, preto navrhuje v prípadoch typu *predizba* (izba nachádzajúca sa pred inou izbou) uvažovať o prechodnom modifikačno-mutačnom type onomaziologickej kategórie.

Ukazuje sa, že uvedené lexémy nestoja na rovnakej úrovni a môžeme ich zaradiť na rôzny stupeň škály medzi modifikáciou a mutáciou. V prípadoch *predizba* „izba pred [inou izbou]“, *predjedlo* „jedlo pred [iným jedlom]“, *podjeseň* „jeseň pred [vlastnou jeseňou]“ komponenty v hranatých zátvorkách majú status onomaziologického dodatku; badať mierny posun od čistej modifikácie k mutácii. Lexému *predjarie* na základe parafrázy „to, čo (rel) pred jarou“ hodnotíme skôr ako mutačnú. Negatíva hodnotíme skôr ako modifikačné (*neúspech* „úspech + nie“); podobne aj lexémy podľa pôvodu či počiatku (prefix pra- s významom „počiatočný“: *praotec* „otec + počiatočný“, *prasila* „sila + počiatočná“).

2.1.6 Sumarizácia východiskových téz

- Charakter onomaziologickej bázy koreluje s kategoriálnou (slovnodruhovou) príslušnosťou slovotvorne motivovaného slova (substantívum – substantívna báza, adjektívum – adjektívna báza, atď.).

- Za vlastné prvky onomaziologickej štruktúry pokladáme tie, ktoré majú autosémantický charakter; prvky synsémantického charakteru plnia funkciu pomocných komponentov a majú „subonomaziologický“ charakter.

- Onomaziologickú štruktúru tvoria tie prvky, ktoré majú korelát v slovo- tvornej forme (pri derivátoch je to báza, príznak; pri kompozitách to môže

byť aj spoj), a prvok, ktorý nie je vyjadrený v slovotvornej forme, ale logicky prepája bázu s príznakom, onomaziologická štruktúra by bez tohto prvku bola nekompletná (spoj).

- Osobitný status možno pripísať onomaziologickému dodatku, teda tým prvkom onomaziologickej štruktúry, ktoré síce nie sú explicitne vyjadrené vyjadrené a logicky nepremosťujú bázu s príznakom, no zároveň logicky spoluurčujú onomaziologickú štruktúru.

- Ostatné prvky, ktoré nie sú vyjadrené v slovotvornej forme, považujeme za súčasť lexikálneho významu.

2.2 Systematický prehľad

V nasledujúcej časti predstavujeme pokus o systematický prehľad onomaziologickej štruktúry jednoslovných slovotvorne motivovaných pomenovaní (substantív, adjektív, verb, adverbií) a viacslovných syntakticky motivovaných substantív. Slovotvorne motivované pomenovania sa primárne členia podľa slovotvorného spôsobu (deriváty, kompozitá), v rámci ktorého sa uplatňuje členenie podľa typov onomaziologickej kategórie (s poznámkovým aparátom kombinujeme triedenie J. Furdíka a M. Sokolovej: modifikácia, mutácia, transpozícia, integrácia, prechodné typy) a následne členenie podľa slovnodruhovej príslušnosti (substantíva, adjektíva, verbá, adverbiá), slovotvorného postupu, príp. onomaziologickej kategórie.

2.2.1 Jednoslovné pomenovania

I) Deriváty

1) Modifikácia

Pri modifikačných derivátoch je slovotvorný základ vždy nositeľom onomaziologickej bázy bez ohľadu na to, či ide o prefixálne alebo sufixálne utvorené pomenovania. Podstatou modifikácie je fakt, že motivát sa od motivantu odlišuje jedným sémantickým príznakom (pri zachovaní slovnodruhovej príslušnosti), ktorý je lokalizovaný v onomaziologickom príznaku. Onomaziologická štruktúra je binárna v zmysle *báza + príznak*.

a) Sufixálne deriváty

aa) Substantíva

Pri sufixálnych modifikačných derivátoch sa realizuje symerický vzťah na kvantitatívnej (počet komponentov) aj lineárnej (poradie komponentov)

úrovni. Na obsahovej aj formálnej úrovni ide o binárnu štruktúru, pričom vyjadrovateľom bázy je základ, nositeľom príznaku je formant – sufix.

aaa) Deminutíva

[25] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *bochniček*

BOCHNÍČ - EK

SZ SF

↑

↑

OB

OP

„bochník“ „malý“

aab) Augmentatíva

[26] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *blatisko*

BLAT - ISKO

SZ SF

↑

↑

OB

OP

„blato“ „veľké“

aac) Feminatíva

[27] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *adresátka*

ADRESÁT - KA

SZ SF

↑

↑

OB

OP

„adresát“ „žena“

aad) Maskulinatíva

[28] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *ježibábel*

JEŽIBÁB - EĽ

SZ SF

↑

↑

OB

OP

„ježibaba“ „muž“

aae) Názvy mláďat[29] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *bocianča***BOCIAN - ČA**

SZ

SF

↑

↑

OB

OP

„bocian“ „mláďa“

aaf) Kolektíva[30] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *skálie***SKÁL - IE**

SZ

SF

↑

↑

OB

OP

„skala“ „veľa“

ab) Adjektíva[31] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *chorľavý***CHOR - ĽAVÝ**

SZ

SF

↑

↑

OB

OP

„chorý“ „trochu“

ac) Verbá[32] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *chodievať***CHOD - IEVAŤ**

SZ

SF

↑

↑

OB

OP

„chodiť“ „opakovane“

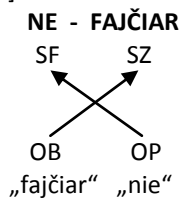

b) Prefixálne deriváty

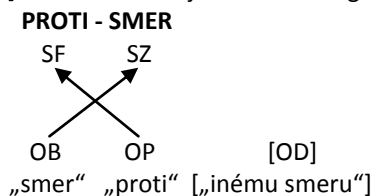
Pri prefixálnych modifikačných derivátoch sa na kvantitatívnej úrovni realizuje symerický vzťah (binárnosť) a na lineárnej úrovni asymetrický vzťah. Ide o binárnu štruktúru, pričom vyjadrovateľom bázy je základ, nositeľom príznaku je formant – prefix.

ba) Substantíva**baa) Negatíva**

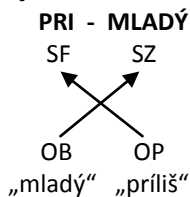
[33] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *nefajčiar*

bab) Relatíva

[34] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *protismer*

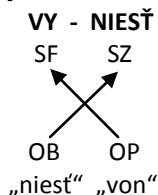
bb) Adjektíva

[35] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *primladý*

bc) Verbá

[36] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *vyniesť*

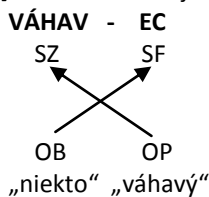
2) Mutácia**a) Substantíva**

Mutačné substantíva môžu mať binárnu a ternárnu onomaziologickú štruktúru. Binárnosťou sa vyznačujú deadjektíva a deverbatíva. Pri deadjektívach sa substancii pripisuje istá vlastnosť (*náruživiec* „niekto náruživý“, *šikovník* „niekto šikovný“; *kolmica* „niečo kolmé“). V deverbatívach sa dejový vzťah vyjadruje explicitne, pričom implicitne môžu byť prítomné aj lexikálne sémy implikujúce ďalšie okolnosti deja: *maturant* „ten, kto maturuje“, *klamár* „ten, kto klame (často)“, *čitateľ* „ten, kto číta (pravidelne) (knihy)“. Aj v týchto prípadoch je základnou dvojčlenná štruktúra OB + OP. Deadjektíva a deverbatíva sa tvoria sufixálne alebo transflexne, takže z hľadiska poradia sa medzi formálnou a významovou štruktúrou realizuje asymetrický vzťah – SF je vyjadrovateľom bázy, SZ je vyjadrovateľom príznaku. Pri desubstantívnych substantívach, ktoré sa tvoria predovšetkým sufixálne alebo transflexne, príp. konfixálne, sa v slovotvornej štruktúre explicitne vyjadrujú dve substancie – substančnú bázu (vyjadrenú formantom) bližšie určuje substančný príznak (vyjadrený základom). V nadväznosti na tézu M. Dokulila (TSČ 1, s. 35), že substancia (na rozdiel od deja a vlastnosti) nemôže priamo určovať inú substanciu (vzťah medzi dvoma substanciami je sprostredkovaný), možno konštatovať, že medzi substanciami sa nachádza implicitný spojovací článok – onomaziologický spoj. V týchto prípadoch sa realizuje dvojnásobný asymetrický vzťah (asymetria na úrovni poradia a asymetria počtu členov – dva členy formálnej štruktúry vz. tri členy významovej štruktúry): *kartár* „ten, kto (má vzťah ku) kartám“, *dedinčan* „ten, kto (má vzťah k) dedine“.

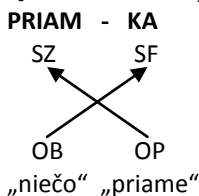
aa) Deadjektíva

Deadjektívne substantívne deriváty (patriace do onomaziologickej kategórie nositeľa vlastnosti – osoby a neosoby) sú tvorené sufixálnym slovo-tvorným postupom a vyznačujú sa binárnou formálnou aj obsahovou štruktúrou. V obsahovej štruktúre sa k onomaziologickej báze, ktorá pomenúva substanciu – osobu („niekto“) alebo neosobu („niečo“), priamo pridáva onomaziologický príznak (statický príznak). Medzi formálnou a onomaziologickou štruktúrou sa tak realizuje lineárny asymetrický vzťah: onomaziologická báza sa vyjadruje slovo-tvorným formantom (sufixom), onomaziologický príznak je vyjadrený slovo-tvorným základom:

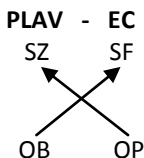
[37] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *váhavec*

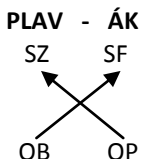
[38] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *priamka*

ab) Deverbatíva

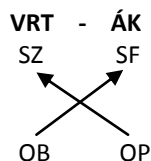
Aj deverbatívne substantíva sa tvoria výlučne sufixáciou, čo znamená, že majú rovnakú onomaziologickú štruktúru ako deadjektíva (s tým rozdielom, že substantívnu bázu bližšie určuje dynamický príznak). Medzi formálnou a onomaziologickou štruktúrou sa realizuje lineárny asymetrický vzťah: onomaziologická báza sa vyjadruje pravostranným slovo-tvorným formantom (sufixom, súborom relačných morfém), onomaziologický príznak je vyjadrený slovo-tvorným základom:

aba) Činiteľ deja[39] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *plavec*

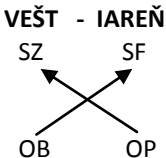
„ten, kto“ „pláva“

abb) Nositeľ deja[40] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *plavák*

„to, čo“ „pláva“

abc) Prostriedok činnosti[41] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *vrták*

„to, čím“ „vrtáme“

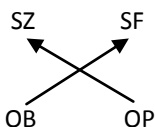
abd) Miesto deja[42] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *veštiareň*

„to, kde“ „sa veští“

abe) Objekt činnosti

[43] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *rozprávka*

ROZPRÁV - KA

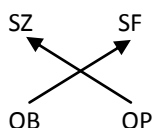

„to, čo“ „rozprávame“

abf) Výsledok činnosti

[44] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *výrobok*

VÝROB - OK

„to, čo“ „vyrobíme“

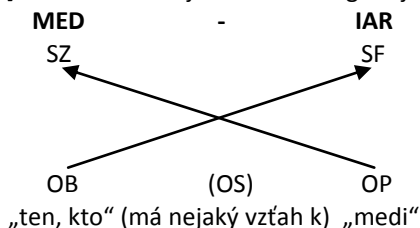
ac) Desubstantíva

Ako už bolo spomenuté, desubstantívne substantíva majú ternárnu onomaziologickú štruktúru. Medzi obsahovou a formálnou štruktúrou sa realizuje dvojité asymetrický vzťah – z kvantitatívneho hľadiska (počet komponentov) aj z lineárneho hľadiska (poradie komponentov). Tento typ derivátov sa tvorí sufixálne alebo konfixálne (prefixálno-sufixálne, prefixálno-transflexne). Onomaziologickú bázu v oboch typoch vyjadruje pravostranný slovotvorný formant – sufix alebo súbor gramatických morférov. Onomaziologický príznak pri sufixálnych derivátoch vyjadruje slovotvorný základ, pri konfixálnych derivátoch prefix + slovotvorný základ.

aca) Názvy osôb

J. Furdík (2004, s. 97) do tejto skupiny zaraďuje konateľské názvy, obyvateľské názvy a názvy podľa príslušnosti. V našom ponímaní z hľadiska slovo-tvorného významu ide o jednu triedu názvov osôb so slovotvorným významom „ten, kto (rel) S_{mot} “ („ten, kto má nejaký vzťah k motivujúcemu substantívu“), napr. [45].

[45] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *mediar*

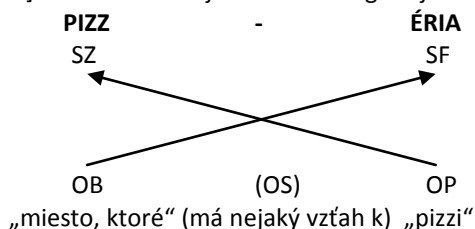

acb) Názvy neosôb

J. Furdík (2004, s. 97 – 98) do tejto skupiny zaraďuje názvy miesta (*strojovňa*), názvy podľa účelu (*slnečník*), názvy podľa pôvodu (*kravinec*), názvy podľa podobnosti (*ihlan*) a názvy podľa okolnosti (*bočnica*). V našom ponímaní z hľadiska slovotvorného významu možno bližšie určiť len názvy podľa miesta, pretože táto skupina sa týka špecifikácie onomaziologickej bázy. Ostatné názvy zaraďujeme do jednej všeobecnej triedy.

acba) Názvy podľa miesta

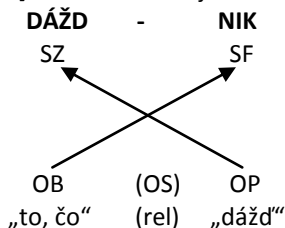
[46] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *pizzéria*

acbb) Všeobecné názvy neosôb

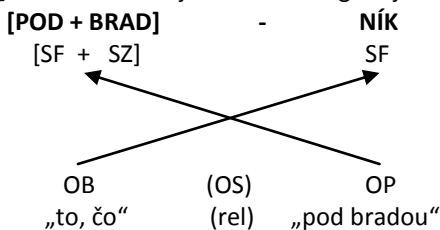
acbba) Sufixálne

[47] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *dáždnik*

acbbb) Konfixálne

[48] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *podbradník*

b) Adjektíva

Podobne ako v prípade mutačných desubstantívnych substantív aj pri reálnych desubstantívnych a deadverbiálnych adjektívach konkretizácie, na základe ktorých sa vyčleňujú onomaziologické kategórie,²⁴ pokladáme za súčasť lexikálneho významu, resp. kontextuálne či kolokačne viazaného lexikálneho významu, ktorý sa aktivizuje v kolokácii s nadradeným substantívom či substantíviom. Potenciálnosť významu adjektív²⁵ sa preto netýka ich slovotvorného významu. Tejto skupine adjektív možno pripísať jednotný slovotvorný význam „taký, ktorý (má nejaký vzťah k) substancii/prízna ku príznaku“.

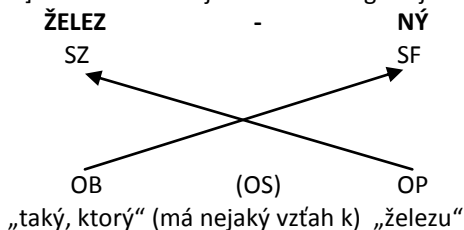
Aj tento typ derivátov sa môže tvoriť sufixálne alebo konfixálne (prefixálno-sufixálne, prefixálno-transflexne). Onomaziologickú bázu v oboch typoch vyjadruje pravostranný slovotvorný formant – sufix alebo súbor gramatických morfém. Onomaziologický príznak pri sufixálnych derivátoch vyjadruje slovotvorný základ, pri konfixálnych derivátoch prefix + slovotvorný základ.

²⁴ Vzťahové adjektíva: s významom širokého vzťahu (*mzdová politika*), s významom subjektu (*detský smiech*), s významom objektu (*kvetinová predajňa*), s významom príslušnosti (*domové dvere*), s významom časti a súčasti (*obrázkový časopis*), s významom zloženia (*železný most*), s významom totožnosti (*mužská osoba*), s významom deja (*prístupová cesta*), s významom priestorového určenia (*výškový dom*), s významom časového určenia (*májový dážď*), s významom miery (*metrová dĺžka*), s významom zreteľa (*jazyková príprava*), s významom spôsobu (*benzínový motor*), s významom pôvodu (*zemiacová kaša*), s významom účelu (*poznámkový zošit*); vzťahovo-akostné adjektíva: s významom charakteristickej vlastnosti (*prechádzkový krok*), s významom podľa nápadného znaku (*farebná látka*), s významom podobnosti (*ružová farba*) (Furdík, 2004, s. 102 – 103; porov. aj Nábělková, 1993).

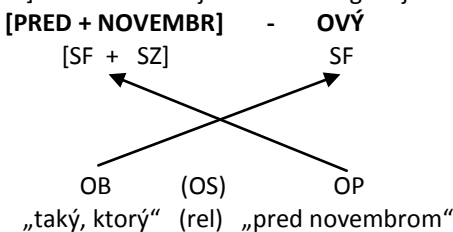
²⁵ „Adjektíva sú teda samy osebe sémanticky neúplné, dostávajú význam až v spojení so substantívom, ktoré podmieňuje niektorý z potenciálnych významov adjektíva“ (Furdík, 2004, s. 101).

ba) Desubstantíva**baa) Sufixálne**

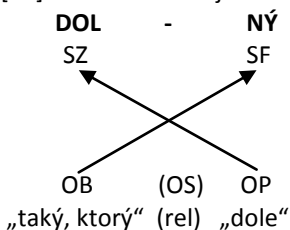
[49] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *železný*

bab) Konfixálne

[50] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *prednovembrový*

bb) Deadverbiá**bba) Sufixálne**

[51] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *dolný*

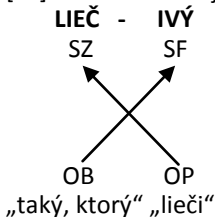
bc) Deverbatíva

Vzťahové a vzťahovo-akostné deverbatívne adjektíva (činnostné, účelové, možnosťové, výsledkové) majú binárnu onomaziologickú štruktúru. Onomaziologická báza (vyjadrená slovotvorným formantom) je bližšie určená

dynamickým onomaziologickým príznakom, ktorého nositeľom je slootvorný základ.

[52] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *liečivý*

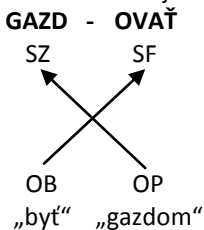
c) Verbá

Mutačné verbá (tvorené sufixálnym alebo konfixálnym slootvorným postupom) majú binárnu štruktúru. Onomaziologická báza môže byť na rôznych stupňoch abstrakcie; charakter bázy závisí od typu slovesa (akčné, procesné, stavové): napr. „byť“, „mať“, „dať“, „robiť“, „stať, stávať sa“. Pri konfixácii ku konkretizácii bázy často prispieva prefix: *odzátokovať* „odstrániť zátku“.

ca) Desubstantíva

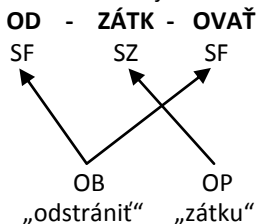
caa) Sufixálne

[53] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *gazdovať*

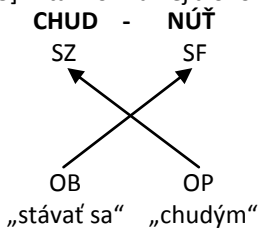
cab) Konfixálne

[54] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *odzátokovať*

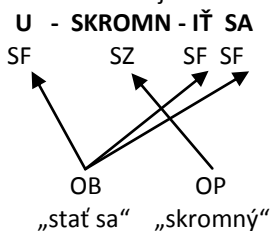

cb) Deadjektíva**cba) Sufixálne**

[55] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *chudnúť*

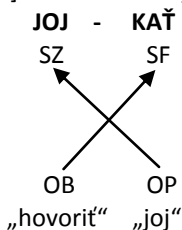
cbb) Konfixálne

[56] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *uskromniť sa*

Poznámka k reprodukčnému typu verb

Slovesá, ktoré M. Dokulil (1982) a následne aj J. Furdík (2004) zaraďujú do reprodukčného typu onomaziologickej kategórie, v zhode s M. Sokolovou (2007, s. 182 – 183) zaraďujeme do prechodného mutačno-transpozičného typu [57]:

[57] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v delokutíve *jojkať*

3) Transpozícia

Podstatou transpozície (v poľskej slovotvornej škole sa hovorí o syntaktickej derivácii) je utvorenie nového pomenovania na báze zmeny

slovnodruhovej charakteristiky bez zmeny vlastného lexikálneho významu slova (napr. Dokulil, 1962; Furdík, 2004).

Pri transpozíčnom type onomaziologickej kategórie substantív (Furdík, 2004, s. 60, 88 – 89) sa tradične pracuje s parafrázou, v ktorej je ekvivalentom onomaziologickej bázy formula „to, keď“, napr. *páľava* „to, keď (niečo) páli“, *banálnosť* „to, keď (niečo je) banálne“; pri adverbiách je to formula „tak, že“, napr. *poučavo* „tak, že niečo je poučavé“ (Furdík, 2004, s. 60). Vychádzajúc z uvedenej podstaty transpozície, parafrázu pri tomto type onomaziologickej kategórie formalizujeme do podoby, v ktorej sa onomaziologická báza vyjadruje skratkou kategoriálnej príslušnosti daného slovného druhu SUB, QUAL, ACT/PROC/STAT, CIRC.²⁶

J. Furdík (2004, s. 100, 103, 106) s transpozíciou počíta pri tvorení substantív (deverbatívne – spredmetnenie deja; deadjektívne – spredmetnenie vlastnosti), adjektív (deverbatívne – transpozícia verbálnych participií) a adverbii (desubstantívne – prechod predmetu na okolnosť). M. Sokolová (2007, s. 180 – 181) predstavila modifikovaný prístup, keď vymedzuje transpozíčné deriváty pri substantívach, adjektívach, verbách a adverbiách (porov. aj Vužňáková, 2006). Okrem tradične vyčepovanej transpozície nie-predmetnosti na predmetnosť uvažuje o transpozícii nie-vlastnosti na vlastnosť (*matkin, zlepený, dnešný*), o transpozícii nie-dejovosti na dejovosť (*havranieť, zelenat sa, oteplieť sa*) a o transpozícii nie-okolnosti na okolnosť (*večer, mlado, plačky*).

Za čisto transpozíčne utvorené pokladáme len substantívne deriváty, pretože vo vzťahu *pojmovo nezávislá entita* (substancia) – *pojmovo závislá entita* (statický príznak, dynamický príznak, príznak príznaku) možno bez zmeny lexikálneho významu abstrahovať len pri transponovaní nesubstancie na substanciu: dej → substancia, vlastnosť → substancia, okolnosť → substancia a i. V takomto prípade onomaziologickou bázou je kategoriálna príslušnosť predmetnosti (SUB) a onomaziologickým príznakom je dej alebo vlastnosť: *prelet* „SUB + preletieť“, *váhavosť* „SUB + váhavý“, *včerajšok* „SUB + včera“.

---

²⁶ SUB – pomenovanie substancie (substantívum); QUAL – pomenovanie statického príznaku (adjektívum); ACT/PROC/STAT – pomenovanie dynamického príznaku (verbum akčné/procesné/statické); CIRC – pomenovanie príznaku príznaku, okolnosti (adverbium); porov. aj Štekauer, 1998, s. 11.

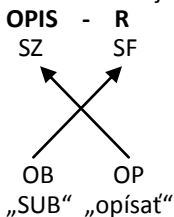
Zatiaľ čo pri substantívnej transpozícii platí (z hľadiska lexikálneho významu) vzťah ekvivalencie, napr. *vybrať* = *výber*, *ochutnávať* = *ochutnávka*, *skromný* = *skromnosť*, *asertívny* = *asertivita*, pri verbalizácii či adjektivizácii to v čistej podobe neplatí. V prípadoch $S \rightarrow V$ (*havran* ≠ *havranieť*), $ADJ \rightarrow V$ (*modravý* ≠ *modravieť*), $ADV \rightarrow V$ (*zima* ≠ *zozimieť sa*) by sme skôr uvažovali o mutačno-transpozičnom type. Pri adverbializácii v smere $ADJ \rightarrow ADV$ (*múdry* → *múdro*) a $V \rightarrow ADV$ (*plakať* → *plačky*) transpozičnosť pripúšťame („CIRC + múdry“; „CIRC + plakať“), nie však pri desubstantívnej adverbializácii (*kôň* ≠ *koňmo*), pretože nejde o význam „CIRC + kôň“.

a) Substantíva

Okrem spredmetnenia deja a vlastnosti uvádzame aj ďalšie kategórie podľa K. Vužňákovej (2006).

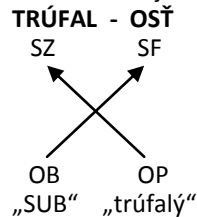
aa) Spredmetnenie deja

[58] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *opis*

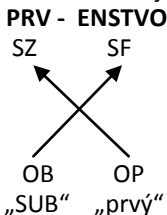
ab) Spredmetnenie vlastnosti

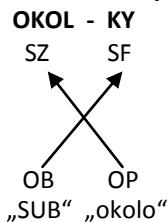
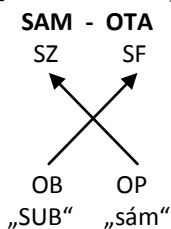
[59] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *trúfalosť*

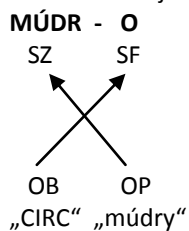
ac) Spredmetnenie kvantity

[60] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *prvenstvo*

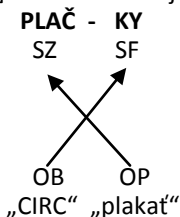
ad) Spredmetnenie okolnosti[61] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *okolky***ae) Spredmetnenie deixie**[62] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *samota***b) Adverbiá**

Prechod predmetu na okolnosť v prípadoch typu *ráno, večer, krížom, dokopy, popoludní* (Furdík, 2004, s. 107 – 108) pokladáme za prejav morfológickej motivácie.

ba) Zokolnostnenie vlastnosti[63] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *múdro*

bb) Zokolnostnenie deja

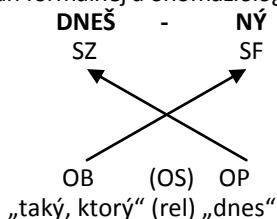
[64] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *plačky*

Poznámka k adjektívam

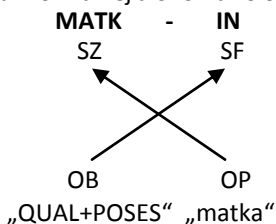
Na rozdiel od J. Furdíka (2004, s. 103) a M. Sokolovej (2007, s. 180) za transpozíčné nepovažujeme adjektivizované prídavia (*rozhodujúci, riadiaci; nečakaný, rozvravený*). Tie pokladáme za produkt morfolologickej motivácie (porov. Ološtiak, 2011, s. 73 – 95). Deadverbálne adjektíva typu *dnešný* považujeme za mutačné; porov. parafrázu „taký, ktorý (má nejaký vzťah k) dnes“. M. Sokolová typ *dnešný* hodnotí ako transpozíciu (transponovanie okolnosti vyjadrenej kvalitatívnym slovným druhom na iný kvalitatívny slovný druh – v tomto prípade adjektívum); porov. [65]:

[65] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *dnešný*

Posesívne adjektíva v súlade s M. Sokolovou zaradujeme do prechodnej transpozíčno-mutačnej kategórie. Nejde o čistú adjektivizáciu predmetnosti, pridáva sa aj sémantický príznak posesívnosti; porov. [66]:

[66] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *matkin*

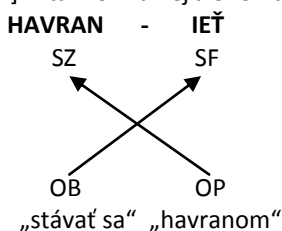

Poznámka k verbám

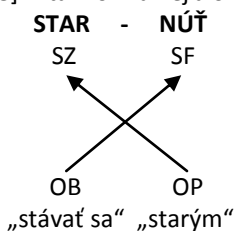
Verbalizáciu predmetnosti, vlastnosti a okolnosti (Sokolová, 2007) pri procesných verbách zaraďujeme do prechodnej mutačno-transpozičnej kategórie.

Verbalizácia predmetnosti

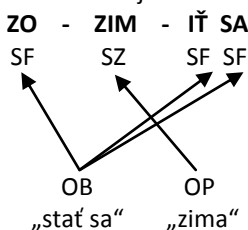
[67] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *havranieť*

Verbalizácia vlastnosti

[68] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *starnúť*

Verbalizácia okolnosti

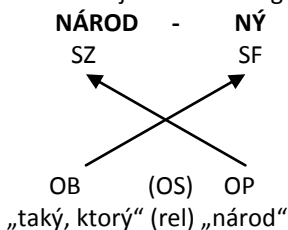
[69] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v slove *zozimieť sa*

II. Kompozitá

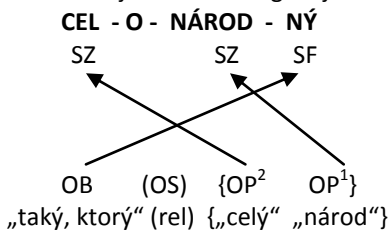
Vychádzame z poznatku o izomorfности medzi onomaziologickou štruktúrou derivátov a kompozít. Kompozitné štruktúry hodnotíme ako derivačné štruktúry zexplicitnené o jeden onomaziologický komponent. Napr. onoma-

ziologickú štruktúru kompozično-sufixálneho kompozita *celonárodný* možno interpretovať na pozadí onomaziologickej štruktúry derivátu *národný*. Kým derivát *národný* má ternárnu štruktúru „taký, ktorý (rel) národ“ (porov. [70]), tak pri kompozite *celonárodný* sa onomaziologický príznak „národ“ bližšie určuje ďalším onomaziologickým komponentom „celý“, ktorý je na formálnej úrovni stvárnenný prvým slovotvorným základom (porov. [71]). Onomaziologický spoj zostáva formálne nevyjadrený ako pri deriváte, tak pri kompozite. Celú onomaziologickú štruktúru možno chápať z hľadiska funkcie ako ternárnu a z hľadiska počtu onomaziologických komponentov ako kvadrárnu: $OB + (OS) + \{OP^2 - OP^1\}$. Onomaziologický príznak tu vystupuje ako jeden funkčný celok zložený z dvoch častí (funkčnú jednotu znázorňujú svorkové zátvorky), pričom indexovým číslom 1 sa vyjadruje determinovaný a funkčne nadradený komponent („národ“), číslom 2 sa vyjadruje determinujúci a funkčne podradený komponent „celý“.

[70] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v deriváte *národný*

[71] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v kompozite *celonárodný*

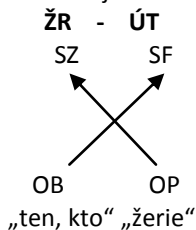

Podobne kompozitum *darmožráč* možno analyzovať na základe analógie napríklad s derivátom *žrút*. Derivát *žrút* má binárnu onomaziologickú štruktúru $OB + OP$ (kategória agens); porov. [72]. Kompozitum *darmožráč* je roz-

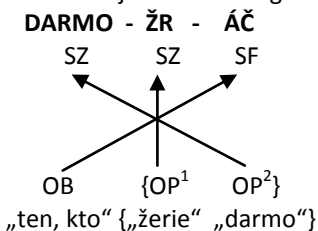

vinutím binárnej OB + OP v tom zmysle, že komponent „darmo“ ako príznak príznaku bližšie určuje dynamický príznak „žrať“; porov. [73].

[72] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v deriváte *žrút*

[73] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v kompozite *darmožráč*

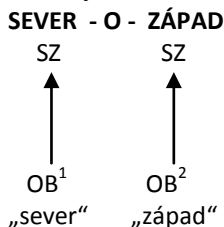

V prehľade onomaziologických štruktúr kompozít kombinujeme klasifikačné kritériá J. Furdíka (2004, s. 107 – 108), ktoré majú primárne morfosyntaktické pozadie, s kritériami K. Vužňákovej (2006; 2012, s. 131 – 133), ktoré stoja na sémantických základoch a analógii s kategóriami v skupine derivátov.

I) Substantíva

a) Integrácia

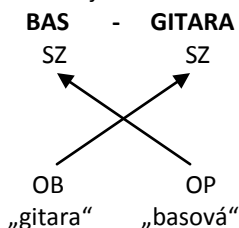
[74] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v kompozite *severozápad*

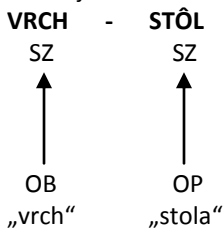
b) Modifikácia

V poradí druhý slovotvorný základ zväčša býva nositeľom onomaziologickej bázy a prvý základ nositeľom onomaziologického príznaku (porov. [75]), zriedkavo je to opačne (porov. [76]).

[75] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v kompozite *basgitarra*

[76] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v kompozite *vrchstôl*

c) Mutácia

J. Furdík (2004, s. 107 – 108) medzi mutačné substantívne kompozitá zaraďuje determinatívne kompozitá tvorené kompozično-derivačným postupom a exocentrické kompozitá s ďalším členením podľa morfosyntaktických kritérií: napr. determinatívne kompozitá s druhým slovotvorným základom slovesným – subjektové, objektové atď. K. Vužňáková (2006, s. 26 – 27) v skupine mutačných kompozít vyčleňuje dvanásť kategórií založených na sémantických kritériách: spredmetnenie deja, názvy činiteľa deja (osoby, neosoby), názvy konateľa deja, obyvateľské názvy / názvy podľa pôvodu, názvy miesta, názvy nositeľa vlastnosti (osoby, neosoby), názvy prostriedku/nástroja, názvy výsledku činnosti, názvy s významom zloženia, názvy s významom podobnosti, názvy s významom príslušnosti, názvy s významom času / časového určenia.

V našej klasifikácii vychádzame z analógie s derivačnými onomaziologickými štruktúrami, morfosyntaktické a sémantické kritériá využívame sekundárne.

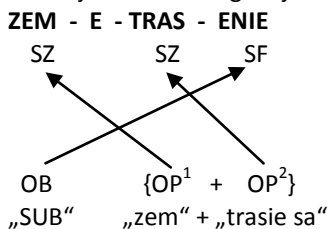
Pri mutačných kompozitách sa uplatňujú štyri onomaziologické štruktúry, z ktorých každá je rozvinutím, doplnením, explikáciou onomaziologickej štruktúry derivátov; porov. tabuľku:

KOMPOZITÁ		DERIVÁTY	
štruktúra	príklady	štruktúra	príklady
OB – {OP ¹ + OP ² }	<i>zemetrasenie</i>	OB – OP	<i>trasenie</i>
OB – {OP ¹ ← OP ² }	<i>maloobchodník</i>	OB – OP	<i>obchodník</i>
OB – OS – OP	<i>vľajkonosič</i>	OB – OP	<i>nosič</i>
OB – (OS) – {OP ¹ ← OP ² }	<i>Západoeurópan</i>	OB – (OS) – OP	<i>Európan</i>

ca) Onomaziologická štruktúra OB – {OP¹ + OP²}

Slovotvorný formant je nositeľom onomaziologickej bázy. Prvý základ vyjadruje subjekt deja, druhý základ vyjadruje predikát. Subjekt a predikát spoločne tvoria rozčlenený onomaziologický príznak vo forme predikatívnej syntagmy. Z funkčného hľadiska ide o binárnu, z kvantitatívneho hľadiska o ternárnu štruktúru, napr. *zemetrasenie*, *krupobitie* (porov. súvzťažné deriváty typu *trasenie*, *bitie*, v ktorých ide o čistú transpozíciu v zmysle „SUB + Vmot“ a binárnu onomaziologickú štruktúru OB – OP). J. Furdík tento typ zaraďuje medzi determinatívne kompozitá utvorené kompozično-derivačným postupom – subjektové s druhým slovotvorným základom slovesným. K. Vužňáková tieto jednotky zaraďuje do kategórie spredmetnenia deja (v ďalšom texte z dôvodu stručnosti budeme pri porovnávaní s klasifikáciou J. Furdíka a K. Vužňákovskej používať heslovité formulácie).

[77] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v kompozite *zemetrasenie*

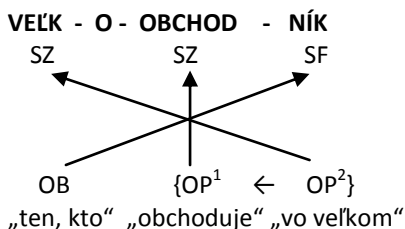
cb) Onomaziologická štruktúra OB – {OP¹ ← OP²}

Onomaziologická báza sa vyjadruje slovotvorným formantom. Báza môže byť čistá substantia „SUB“ (pri jednotkách, ktoré sú rozvinutím transpozíčných derivátov: *samoliečba* :: *liečba*), pomenovanie osoby „ten, kto“ (pri jednotkách, ktoré sú rozvinutím deverbatívnych derivátov, názvov činiteľa deja: *maloodberateľ* :: *odberateľ*), neosoby „to, čo“ (s prípadnými špecifikáciami (pri jednotkách, ktoré sú rozvinutím deverbatívnych derivátov – názvov neosôb: *clona* :: *dalekohľad*).

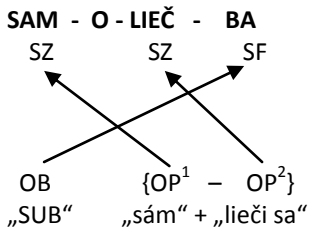
Druhý základ, vyjadrujúci dynamický príznak (dej), je bližšie určený prvým základom, ktorý vyjadruje okolnostné určenie deja alebo komplement.²⁷ Z funkčného hľadiska ide o binárnu, z kvantitatívneho hľadiska o ternárnu štruktúru; porov. súvzťažné mutačné deriváty typu *obchodník*, *odberateľ* s onomaziologickou štruktúrou OB – OP.

Klasifikácia J. Furdíka: kompozično-derivačné determinatívne kompozitá s druhým základom slovesným – adverbially (v prípade, že funkciu adverbially plní adverbium), doplnkové. Klasifikácia K. Vužňákovéj: niektoré názvy činiteľa deja – osoby (*veľkoobchodník*, *maloodberateľ*, *domased*), neosoby (*kolotoč*), niektoré názvy prostriedku (*dalekohľad*).

[78] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v kompozite *veľkoobchodník*

[79] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v kompozite *samoliečba*

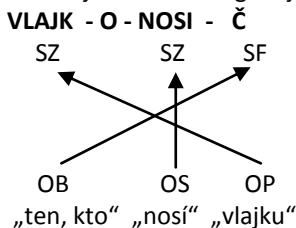
²⁷ Komplement budeme kvôli zjednodušeniu považovať len za rozvíjateľa deja.

cc) Onomaziologická štruktúra OB – OS – OP

Vyjadrovateľom onomaziologickej bázy („ten, kto“; „to, čo“; „to, čím“; „to, kde“) je formant. Vyjadrovateľom substantiálneho príznaču je zväčša prvý základ, vyjadrovateľom dejového onomaziologického spoja je zväčša druhý základ. Ide o ternárnu štruktúru, v ktorej sú explicitne vyjadrené všetky tri prvky: OB – OS – OP, napr. *vľajkonosič*, *drevorubač*, *zverolekár*, *lukostrelec*, *svetobežník*, *povrazolezec*; porov. súvzťažné mutačné deverbatívne deriváty typu *nosič*, *lekár*, *strelec* s binárnou štruktúrou OB – OP.

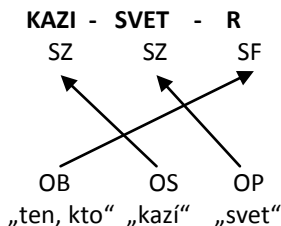
Klasifikácia J. Furdíka: kompozično-derivačné determinatívne kompozitá s druhým základom slovesným – objektové, adverbiálne (v prípade, že funkciiu adverbiálne plní substantívum). Klasifikácia K. Vužňákovéj: niektoré názvy činiteľa deja – osoby (*delostrelec*, *ludojed*), neosoby (*gulomet*, *všehoj*), niektoré názvy miesta deja (*kameňolom*, *liehovar*); niektoré názvy priestriedku (*teplovod*, *kolomaž*).

[80] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v kompozite *vľajkonosič*

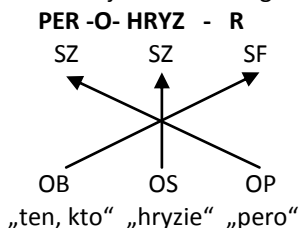

Možno sem zaradiť aj tzv. exocentrické kompozitá (*miesiželezo*, *kazisvet*, *valibuk*, *tlčhuba*, *perohryz*), ktoré sú v našom ponímaní utvorené komplexným kompozično-transflexným postupom (napr. kompozitum *kazisvet* sa skloňuje podľa klasického typu chlap – N. pl. *kazisveti*). Tieto kompozitá majú zväčša prvý základ slovesný a druhý základ substantívny [81], zriedkavo opačne [82]:

[81] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v kompozite *kazisvet*

[82] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v kompozite *perohryz*

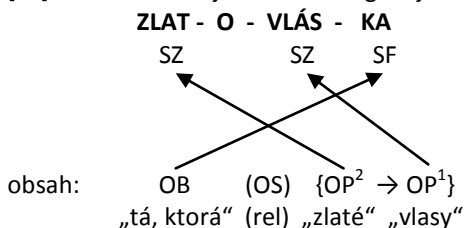

cd) Onomaziologická štruktúra OB – (OS) – {OP¹ ← OP²}

Vyjadrovateľom onomaziologickej bázy („ten, kto“; „to, čo“; „to, čím“; „to, kde“) je formant. Prvý základ vyjadruje určujúcu časť príznaku, druhý základ vyjadruje určenú časť príznaku. Onomaziologický spoj vo formálnej zložke nie je explicitne vyjadrený. Z kvantitatívneho hľadiska ide o kvadrárnu onomaziologickú štruktúru, z funkčného hľadiska o ternárnu štruktúru: báza – spoj – rozčlenený príznak: napr. *zlatovláska*, *päťkorunák*, *treťoročiak*, *dvoj-eurovka* a pod.

Klasifikácia J. Furdíka: kompozično-derivačné determinatívne kompozitá s druhým základom substantívnym – atributívne. Klasifikácia K. Vužňákovskej: názvy s významom zloženia (*štvorveršie*, *trojkolka*, *šesťsten*), názvy s významom podobnosti (*nosorožec*, *ježohlav*); názvy s významom príslušnosti (*červenoarmejec*, *bielogvardejec*), názvy s významom času/časového určenia (*šestonedelie*, *storočie*).

[83] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v kompozite *zlatovláska*

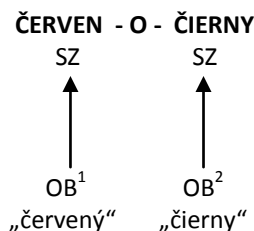
Poznámka ku kvázikompozitám

Prefixoidné kvázikompozitá považujeme v súlade s J. Furdíkom (2004, s. 106) za modifikačné: napr. *agrototácie*, *autoopravovňa*, *biosex*, *europarlament*, *fotodokumentácia*, *pornohviezda*, *teletechnológia*, *videorozhodca*.

II) Adjektíva

a) Integrácia

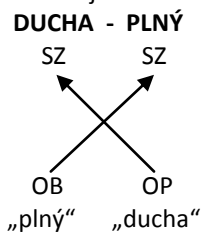
[84] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v kompozite *červeno-čierny*

b) Modifikácia

Druhý slovtvorný základ je nositeľom onomaziologickej bázy a prvý základ nositeľom onomaziologického príznaku; porov. [85].

[85] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v kompozite *duchaplný*

K. Vužňáková (2006, s. 28) medzi modifikačnými kategóriami adjektívnych kompozít uvádza kategórie s významom:

- miery – parafráza „Adj_{kvant} + S/Num + S/Pron + Adj“ (*vysokoefektívny, nízkokalorický, tmavozelený, plnoštíhly, poloautomatický* a i.);
- zreteľovosti – parafráza „Adj_{kvant} (so zreteľom na) S“ (*právoplatný, ľudoprázdný, svetloplachý* a i.) podobnosti;
- pododnosti – parafráza „Adj_{kvant} + S/Adv + S“ (*skalopevný, ohnivočervený, nebovobelasy* a i.);
- kvalitatívnosti (kvality) – parafráza „Adj + S“ (*duchaplný, bojachtivý, cieľavedomý, obdivuhodný, obranyschopný, žltobiely* a i.).

Ako čisto modifikačné možno hodnotiť kvalitatívne adjektíva a adjektíva s významom miery. V ostatných dvoch prípadoch možno uvažovať o prechodnej modifikačno-mutačnej oblasti; porov. význam zreteľových a podobnostných adjektív typu *právoplatný* („platný so zreteľom na právo“), *medovožltý* („žltý ako med“²⁸).

c) Mutácia

J. Furdík (2004, s. 108) medzi mutačné adjektívne kompozitá zaraďuje determinatívne kompozitá tvorené kompozično-derivačným postupom, ktoré zaraďuje do dvoch skupín a ďalších podskupín: 1) atributívne (s prvým základom adjektívnym, substantívnym, numerálnym, pronominálnym); 2) verbálne (s prvým základom substantívnym, numerálnym, adverbiálnym, pronominálnym). K. Vužňáková (2006, s. 28 – 29) v skupine mutačných kompozit vyčleňuje dvanásť kategórií založených na sémantických kritériách: Činiteľské názvy, názvy s významom zreteľa/vzťahu, názvy s významom zloženia, názvy s významom spôsobu, názvy s významom pôvodu, názvy s významom príslušnosti, názvy s významom miery, názvy s významom času / časového trvania, názvy s významom miesta, názvy s významom podobnosti, názvy s významom charakteristickej vlastnosti, názvy s významom nápadného znaku.

V našej klasifikácii – podobne ako pri substantívach – vychádzame z analógie s derivačnými onomaziologickými štruktúrami, morfosyntaktické a sémantické kritériá využívame sekundárne.

Pri mutačných adjektívnych kompozitách sa uplatňujú tri onomaziologické štruktúry, ktoré sú explikáciou onomaziologickej štruktúry derivátov:

KOMPOZITÁ		DERIVÁTY	
štruktúra	príklady	štruktúra	príklady
OB – (OS) – {OP ¹ ← OP ² }	<i>starosvetský</i>	OB – (OS) – OP	<i>svetský</i>
OB – {OP ¹ ← OP ² }	<i>málovravný</i>	OB – OP	<i>hrejivý</i>
OB – OS – OP	<i>blahoprajný</i>	OB – OP	<i>prajný</i>

²⁸ Lexémy typu *medovožltý*, *lososovoružový*, *karmínovočervený* možno chápať ako polymotivované: porov. „lososovo ružový“ alebo „ružový ako losos“. M. Sokolová – M. Ivanová – K. Vužňáková (2005, s. 115) takéto adjektíva zaraďujú do modifikačného typu.

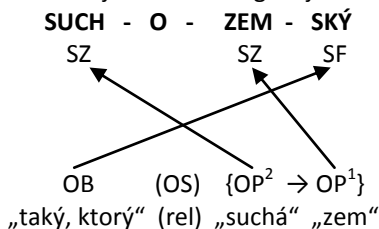

ca) Onomaziologická štruktúra OB – (OS) – {OP¹ ← OP²}

Vyjadrovateľom onomaziologickej bázy („taký, ktorý“) je formant. Prvý základ vyjadruje určujúcu časť príznaku, druhý základ vyjadruje určenú časť príznaku. Onomaziologický spoj vo formálnej zložke nie je explicitne vyjadrený. Z kvantitatívneho hľadiska ide o kvadrárnu onomaziologickú štruktúru, z funkčného hľadiska o ternárnu štruktúru: báza – spoj – rozčlenený príznak: napr. *literárnovedný*, *trojhviezdičkový*, *svojprávny* a pod.

Klasifikácia J. Furdíka: kompozično-derivačné determinatívne kompozitá z atributívnych syntagiem s prvým základom adjektívnym, substantívnym, numerálnym, pronominálnym. Klasifikácia K. Vužňákovcej: všetky kategórie okrem činiteľských názvov, napr. názvy s významom vzťahu/zreteľa (*zahraníčnopolitický*), názvy s významom miesta (*sladkovodný*), názvy s významom času (*budúcoročný*).

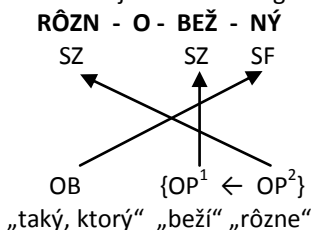
[86] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v kompozite *suchozemský*

cb) Onomaziologická štruktúra OB – {OP¹ ← OP²}

Onomaziologická báza sa vyjadruje slovo tvorným formantom (taký, ktorý“). Druhý základ vyjadruje dynamický príznak (dej), ktorý je bližšie určený prvým základom, ktorý vyjadruje okolnostné určenie deja alebo komplexment. Z funkčného hľadiska ide o binárnu, z kvantitatívneho hľadiska o ternárnu štruktúru, napr. *veľavravnný*, *rôznobežný*, *rýchlopalný*.

Klasifikácia J. Furdíka: kompozično-derivačné determinatívne kompozitá z verbálnych syntagiem s prvým základom adverbialným alebo pronominálnym. Klasifikácia K. Vužňákovcej: niektoré názvy s významom spôsobu (*krivo-prísažný*, *samolepiaci*, *dalekosiahly*).

[87] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v kompozite *rôznobežný*

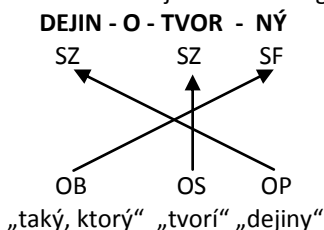

cc) Onomaziologická štruktúra OB – OS – OP

Vyjadrovateľom onomaziologickej bázy („taký, ktorý“) je formant. Vyjadrovateľom substantiálneho príznamu je prvý základ, vyjadrovateľom dejového onomaziologického spoja je druhý základ. Ide o ternárnu štruktúru, v ktorej sú explicitne vyjadrené všetky tri prvky: OB – OS – OP, napr. *dejino-tvorný, slávybažný, blahoprajný, hmyzožravý, vodomilný, poriadkumilovný*.

Klasifikácia J. Furdíka: kompozično-derivačné determinatívne kompozitá z verbálnych syntagiem s prvým základom substantívnym. Klasifikácia K. Vužňákovskej: názvy činiteľa deja (*pravdovravný, dobročinný*).

[88] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v kompozite *dejintvorný*

2.2.2 Viacslovné pomenovania

Ako sme spomínali, J. Horecký (2003, s. 12 – 13) sa zmieňuje aj o onomaziologickej štruktúre viacslovných pomenovaní (v jeho terminológii rozvitých pomenovaní). Tú bližšie charakterizuje ako lexikálnu onomaziologickú bázu reprezentovanú hotovým a gramaticky uceleným slovom. K tomu N. Janočková (2009, s. 215) dopĺňa, že analogicky by sa dalo uvažovať aj o lexikálnom onomaziologickom príznamu. Možno teda zovšeobecniť: vzhľadom na to, že konštrukčnými jednotkami v tomto type lexém sú slová, prvky

onomaziologickej štruktúry viacslovných pomenovaní majú lexikálny charakter (lexikálna onomaziologická báza aj lexikálny onomaziologický príznak).

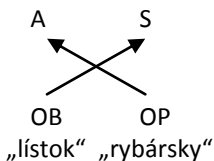
V nasledujúcom výklade si stručne všimneme formálnu a onomaziologickú štruktúru substantívnych dvoj- a trojslovných pomenovaní.²⁹ Formálnu štruktúru uvádzame v svorkových zátvorkách { }, onomaziologickú štruktúru medzi znakmi < >. Šípkami naznačujeme vzťah determinácie (od určujúceho prvku k určenému prvku).

I) Dvojslovné pomenovania

1) Formálna štruktúra: {A→S}; onomaziologická štruktúra: <OB←OP>; anteponovaný zhodný atribút (adjektíválium) + substantívum, pričom prvý komponent je nositeľom príznaku, druhý komponent je nositeľom bázy (*mobilný telefón, akčný film, bábkové divadlo, rybársky lístok*). Ide o najfrekvencovanejší a pre pomenovacie potreby najefektívnejší typ viacslovných pomenovaní vôbec. Z hľadiska poradia v ňom dochádza k asymetrii medzi formálnou a onomaziologickou štruktúrou, keďže empiricky prvý komponent je nositeľom príznaku, druhý komponent je nositeľom bázy:

[89] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v lexéme *rybársky lístok*

RYBÁRSKY LÍSTOK

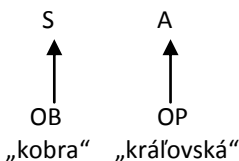

2) Formálna štruktúra: {S←A}; onomaziologická štruktúra: <OB←OP>; substantívum + postponovaný zhodný atribút (adjektíválium). V štruktúre sa z hľadiska poradia realizuje symetrický vzťah medzi formálnou a onomaziologickou štruktúrou. Tento typ je frekvencovaný najmä v terminologickej lexike (nomenklatúre) (*vrabec obyčajný, kobra kráľovská, slon africký, tiger indický*):

²⁹ Podobným spôsobom naznačuje analýzu formálnej a obsahovej stránky viacslovných pomenovaní J. Kuchař (1963, s. 107 – 111). Na podrobnejšiu konfrontáciu s jeho prístupom tu nemáme priestor.

[90] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v lexéme *kobra kráľovská*

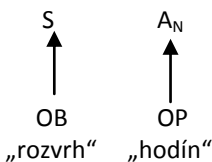
KOBRA KRÁĽOVSKÁ

3) Formálna štruktúra: $\{S \leftarrow A_N\}$; onomaziologická štruktúra: $\langle OB \leftarrow OP \rangle$: substantívum + postponovaný nezhodný atribút (v predložkovom alebo bezpredložkovom páde). Prvý komponent je nositeľom bázy, druhý komponent je nositeľom príznaku, podobne ako v predchádzajúcom prípade z hľadiska poradia aj tu sa uplatňuje symetria medzi formálnou a onomaziologickou štruktúrou (*rozvrh hodín*, *profil absolventa*, *vodič z povolania*, *škola v prírode*):

[91] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v lexéme *rozvrh hodín*

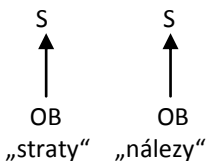
ROZVRH HODÍN

4) Formálna štruktúra: $\{S+S\}$; onomaziologická štruktúra: $\langle OB+OB \rangle$. Podobne ako pri kompozitách možno uvažovať aj o integračných (koordinatívnych) viacslavných pomenovaniach, ktoré majú dve onomaziologické bázy, napr. *straty a nálezy*. Integračné viacslavné pomenovania sú zriedkavé:

[92] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v lexéme *straty a nálezy*

STRATY A NÁLEZY

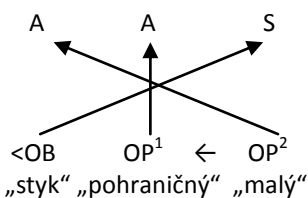
II) Trojslovné štruktúry

Pri trojslovných štruktúrach sa realizuje rozčlenený onomaziologický príznak, pričom v zásade môžu nastať tieto prípady:

(1) Formálna štruktúra: $\{A \rightarrow (A \rightarrow S)\}$; onomaziologická štruktúra: $\langle (OB \leftarrow OP^1) \leftarrow OP^2 \rangle$. V pomenovaniach s postupne rozvitým prívlastkom sa prvý príznak bezprostredne viaže na bázu a druhý príznak sa viaže na spojenie *báza + prvý príznak* ako celok, napr. *malý pohraničný styk*, *mleté čierne korenie*:

[93] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v lexéme *malý pohraničný styk*

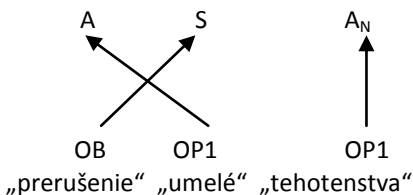
MALÝ POHRANIČNÝ STYK

(2) Formálna štruktúra: $\{A \rightarrow S \leftarrow A_N\}$; onomaziologická štruktúra: $\langle OP^1 \rightarrow OB \leftarrow OP^2 \rangle$. V štruktúrach s nadradeným substantívom so zhodným anteponovaným adjektívnym prívlastkom a nezhodným postponovaným substantívnym prívlastkom bázu súčasne rozvíjajú dva príznaky, pričom medzi príznakmi nie je vzťah (*umelé prerušenie tehotenstva*, *národný úrad práce*):

[94] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v lexéme *umelé prerušenie tehotenstva*

UMELÉ PRERUŠENIE TEHOTENSTVA

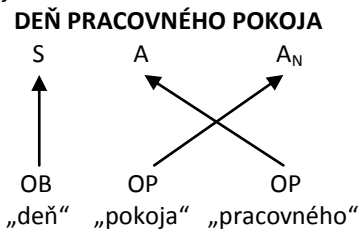

(3) Prvý príznak (OP^1) sa bezprostredne viaže na bázu a druhý príznak (OP^2) sa viaže na prvý príznak: $\langle OB \leftarrow OP^1 \leftarrow OP^2 \rangle$.

Táto onomaziologická štruktúra môže mať na úrovni formy viaceré realizácie (nejde o vyčerpávajúci prehľad všetkých štruktúr, len o ilustratívny náčrt):

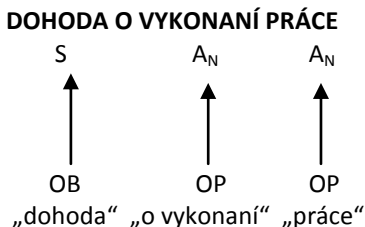
(a) Formálna štruktúra: $\{S \leftarrow (A \rightarrow A_N)\}$; nadradené substantívum s nezhodným postponovaným substantívnym prívlastkom, pričom substantívny prívlastok je bližšie rozvitý anteponovaným zhodným adjektívnym prívlastkom (*deň pracovného pokoja, obchod s bielym mäsom, univerzita tretieho veku*):

[95] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v lexéme *deň pracovného pokoja*

(b) Formálna štruktúra $\{S \leftarrow A_N \leftarrow A_N\}$. Nadradené substantívum s nezhodným postponovaným substantívnym prívlastkom, ktorý je ďalej rozvitý ďalším postponovaným substantívnym prívlastkom (*dohoda o vykonaní práce*):

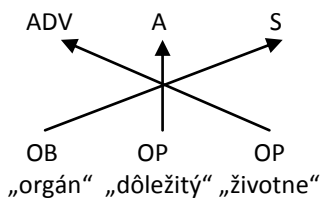
[96] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v lexéme *dohoda o vykonaní práce*

(c) Formálna štruktúra $\{ADV \rightarrow A \rightarrow S\}$. Nadradené substantívum so zhodným anteponovaným adjektívnym prívlastkom, ktorý je bližšie určený adverbiom (*životne dôležitý orgán, geneticky modifikované potraviny*):

[97] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v lexéme *životne dôležitý orgán*

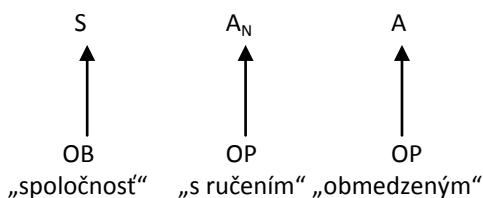
ŽIVOTNE DÔLEŽITÝ ORGÁN

(d) Formálna štruktúra $\{S \leftarrow A_N \leftarrow A\}$. Nadradené substantívum s nezhodným postponovaným substantívnym prívlastkom, ktorý je ďalej rozvitý zhodným postponovaným adjektívnym prívlastkom (*spoločnosť s ručením obmedzeným*):

[98] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v lexéme *spoločnosť s ručením obmedzeným*

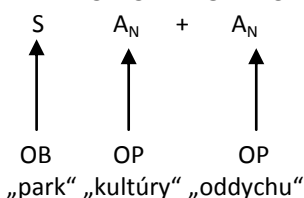
SPOLOČNOSŤ S RUČENÍM OBMEDZENÝM

(4) Formálna štruktúra $\{S \leftarrow (A_N + A_N)\}$. Onomaziologická štruktúra: $\langle OB \leftarrow (OP^{1a} + OP^{1b}) \rangle$. Nadradené substantívum s dvomi nezhodnými postponovanými substantívnymi prívlastkami, medzi ktorými sa realizuje koordinatívny vzťah (*park kultúry a oddychu, kniha prianí a sťažností*):

[99] Vzťah formálnej a onomaziologickej štruktúry v lexéme *park kultúry a oddychu*

PARK KULTÚRY A ODDYCHU

Podobným spôsobom by bolo možné analyzovať štvor- a viacčlenné viac-slovné pomenovania, ktoré vznikajú kombináciou existujúcich štruktúr, napr. *dohoda o brigádnickej činnosti študentov; zadná strednica dolnej končatiny, podkolenná bočná predová šírka nohavice* (odevnícke termíny), *koľajový obvod jednosmerného prúdu* (železničný termín).

Záver

V doterajšej literatúre sa uvažuje o binárnosti aj o ternárnosti onomaziologickej štruktúry slovtvorne motivovaného slova. Dôslednú binárnosť postuluje J. Horecký, koncepciu ternárnosti predstavil J. Furdík, nie jednoznačné stanovisko k tejto otázke zaujíma M. Dokulil. Nazdávame sa, že ani jednu z koncepcií nemožno považovať za univerzálne platnú.

Onomaziologickú štruktúru majú jednoslovné slovtvorne motivované pomenovania a viac-slovné syntakticky motivované pomenovania. Možno teda hovoriť o slovtvorne motivovanej onomaziologickej štruktúre a o syntakticky motivovanej onomaziologickej štruktúre. Formálnymi vyjadrovaťelmi, nositeľmi slovtvorne motivovanej onomaziologickej štruktúry sú slovtvorný základ (slovtvorné základy) a slovtvorný formant (slovtvorné formanty), ktoré sú tvorené z morfém, resp. z morfematických komplexov. Formálnymi vyjadrovaťelmi, nositeľmi syntakticky motivovanej onomaziologickej štruktúry sú fonologicky samostatné slová.

Onomaziologická štruktúra je najvšeobecnejší pomenovací rámec, na základe ktorého sa tvoria sekundárne lexikálne prostriedky, teda také, ktoré sú utvorené od iných, v lexike už jestvujúcich prostriedkov. Jednotlivé typy onomaziologických štruktúr môžu mať rôzne konkrétne realizácie. Napríklad binárna onomaziologická štruktúra *báza a príznak* (OB $\leftarrow$ OP) sa bližšie konkretizuje ako substančná báza – neosoba (SUB_{inanim}), ktorá je bližšie určená statickým príznakom (QUAL). Túto konkretizáciu budeme nazývať onomaziologický význam. Onomaziologický význam SUB_{inanim} $\leftarrow$ QUAL sa môže realizovať ako jednoslovné pomenovanie – derivát (*metrovia, modrina, oblúk*) alebo kompozitum (*novotvar, rýchlodráha, veľkofilm; jazykoveda*), alebo ako viac-slovné pomenovanie – adjektívno-substantívne (*člnkový beh, elektronická cigareta, jedálny lístok*), substantívno-substantívne (*klad listov, otras mozgu, tlak vzduchu*) a i. Deriváty nadobúdajú slovtvorný význam „niečo ADJ_{mot}“ („niečo také, ako sa pomenúva motivujúcim adjektívom“) a motivačný význam podľa konkrétneho motivátu, napr. „niečo oblé“ (*oblúk*). Pri viac-

slovných štruktúrach uvažujeme o štruktúrnom význame, ktorý vyplýva z významu jednotlivých komponentov (slov). Onomaziologická štruktúra s jednotlivými svojimi komponentmi a konkretizáciami (onomaziologický význam, slovtvorný význam, motivačný význam; štruktúrny význam) je rámcom pre komunikačne relevantný lexikálny význam, ktorý sa môže viac alebo menej od významu daného onomaziologickou štruktúrou odchyľovať.

Počet onomaziologických štruktúr je konečný. Onomaziologické štruktúry sú vnútorne hierarchizované. Jej členmi sú: **onomaziologická báza**, **onomaziologický príznak**, prípadne **onomaziologický spoj** a **onomaziologický dodatok**. Za vlastné prvky onomaziologickej štruktúry pokladáme len tie, ktoré majú autosémantický charakter; prvky synsémantického charakteru pokladáme za pomocné komponenty, majúce „subonomaziologický“ ráz. Vo vzťahu k členom onomaziologickej štruktúry možno konštatovať:

- Charakter onomaziologickej bázy koreluje s kategoriálnou (slovnodruhovou) príslušnosťou slovtvorne motivovaného slova (substantívum – substantívna báza, adjektívum – adjektívna báza, atď.).

- Za vlastné prvky onomaziologickej štruktúry pokladáme tie, ktoré majú autosémantický charakter; prvky synsémantického charakteru plnia funkciu pomocných komponentov a majú „subonomaziologický“ charakter.

- Onomaziologickú štruktúru tvoria tie prvky, ktoré majú korelát v slovtvornej forme (pri derivátoch je to báza, príznak; pri kompozitách to môže byť aj spoj), a prvok, ktorý nie je vyjadrený v slovtvornej forme, ale logicky prepája bázu s príznakom, onomaziologická štruktúra by bez tohto prvku bola nekompletná (spoj).

- Osobitný status možno pripísať onomaziologickému dodatku, teda tým prvkom onomaziologickej štruktúry, ktoré síce nie sú explicitne vyjadrené vyjadrené a logicky nepremostujú bázu s príznakom, no zároveň logicky spoluurčujú onomaziologickú štruktúru.

- Ostatné prvky, ktoré nie sú vyjadrené v slovtvornej forme, považujeme za súčasť lexikálneho, nie slovtvorného významu.

Vzťah medzi formálnou a onomaziologickou štruktúrou možno analyzovať prinajmenšom z troch hľadísk.

1) Z **kvantitatívneho hľadiska** (počet komponentov) sa môže realizovať: a) symetricky (počet komponentov onomaziologickej štruktúry je rovnaký ako počet komponentov formálnej štruktúry, napr. *velik-án*: dva formálne komponenty (základ + formant) a dva onomaziologické komponenty (báza

„niekto“ a príznak „veliký“); b) asymetricky (počet komponentov onomaziologickej štruktúry nie je rovnaký ako počet komponentov formálnej štruktúry, napr. *debn-ár*: dva formálne komponenty (základ + formant) a tri onomaziologické komponenty (báza „ten, kto“, spoj „(rel)“, príznak „debny“).

2) Z **lineárneho hľadiska** (poradie komponentov) sa môže realizovať: a) symetrický vzťah – onomaziologická báza ako východiskový komponent onomaziologickej štruktúry je stvárnena formálnym komponentom, ktorý sa nachádza na prvom mieste vo formálnej štruktúre; táto situácia nastáva napríklad: aa) pri modifikačných derivátoch utvorených sufixáciou (*medík, pediatrička, kratučký, podliezať*); ab) pri všetkých integračných kompozitách (*štrkopiesok, červeno-biely*); ac) pri modifikačných kompozitách s prvým komponentom – nositeľom bázy (*vrchstôl, generálmajor*); ad) pri všetkých integračných viacslovných pomenovaniach (*straty a nálezy; farby laky*); ae) pri viacslovných pomenovaniach s hlavným komponentom na prvom mieste (*lev púšťový, vajce namätko; dať prednosť, mať strach*); b) asymetrický vzťah – onomaziologická báza ako východiskový komponent onomaziologickej štruktúry je stvárnena formálnym komponentom, ktorý sa nenachádza na prvom mieste vo formálnej štruktúre; táto situácia nastáva napríklad: ba) pri modifikačných derivátoch utvorených prefixáciou (*antihrdina, nešťastný, podliezť*); bb) pri mutačných a transpozičných derivátoch, ktoré sa tvoria len sufixáciou, príp. konfixáciou (*lenivec, včelár, medený, predpotopný, lopatovať; výstrel, drzosť, rýchlo*); bc) pri väčšine modifikačných kompozit (*sólo-výstup, pravdepodobný*); bd) pri všetkých mutačných kompozitách (*teplo-mer, trojstupňový*); be) pri viacslovných pomenovaniach s hlavným komponentom v neinicijálnej pozícii (*sprchovací kút, postupne rozvíjajúci prívlastok*).

3) Z **kvalitatívneho hľadiska** posudzujeme, či onomaziologický komponent má alebo nemá korelát na úrovni formy, a ak korelát má, akým spôsobom je vyjadrený. Môže teda ísť o: a) pozitívne vyjadrenie: onomaziologický komponent má formálny korelát, ktorý je stvárnene: aa) nesamostatným komponentom – slovotvorným základom alebo formantom (pri slovotvorne motivovaných slovách): *prospech-ový*; ab) samostatným komponentom – slovom (pri syntakticky motivovaných slovách): *kuchárska kniha*; b) negatívne vyjadrenie: onomaziologický komponent nemá formálny korelát, napr. nevyjadrený onomaziologický spoj v prípadoch typu *organista* „ten, kto (rel) organ“, *počítačový* „taký, ktorý (rel) počítače“, *plavovláska* „tá, ktorá (rel) plavé vlasy“, *dvojposchodový* „taký, ktorý (rel) dve poschodia“.

Zoznam skratiek:

- A – zhodný atribút
A_N – nezhodný atribút
ACT – pomenovanie dynamického príznaku (verbum akčné)
ADV – adverbium
CIRC – pomenovanie príznaku príznaku, okolnosti (adverbium)
OB – onomaziologická báza
OD – onomaziologický dodatok
OP – onomaziologický príznak
OS – onomaziologický spoj
PROC – pomenovanie dynamického príznaku (verbum procesné)
QUAL – pomenovanie statického príznaku
R – súbor relačných morfém (transflexný slovotvorný formant)
S – substantívum
SF – slovotvorný formant
STAT – pomenovanie dynamického príznaku (verbum statické)
SUB – pomenovanie substancie (substantívum)
SZ – slovotvorný základ
TSČ 1 – Tvorení slov v češtině 1 (Dokulil, 1962)
TSČ 2 – Tvorení slov v češtině 2 (Dokulil a kol., 1967)

Literatúra:

- BLANÁR, V.: Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Bratislava: Veda 1984. 216 s.
BUZÁSSYOVÁ, K.: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1974. 240 s.
BUZÁSSYOVÁ, K.: Gnozeologický a ontologický aspekt lingvistických operácií (transformácie a parafrázy). In: Jazykovedný časopis, 1984, roč. 35, č. 2, s. 121 – 133.
DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov. Praha: Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s. [TSČ 1.]
DOKULIL, M.: Ke koncepci porovnávací charakteristiky slovanských jazyků v oblasti „tvoření slov“. In: Obsah – výraz – význam. Výbor z lingvistického díla Miloše Dokulila I. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 1997, s. 51 – 75. Pôvodne publikované: Slovo a slovesnost, 1963, roč. 24, č. 2, s. 85 – 105.
DOKULIL, M. a kol.: Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen. Praha: Nakladatelství ČSAV 1967. 780 s. [TSČ 2.]
DOKULIL, M.: K otázce prediktability lexikálního významu slovotvorně motivovaného slova. In: Obsah – výraz – význam. Výbor z lingvistického díla Miloše Dokulila I.

Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 1997, s. 41 – 50. Pôvodne publikované: Slovo a slovesnosť, 1978, roč. 39, č. 3 – 4, s. 244 – 251.

DOKULIL, M.: K otázke slovnédruhových prevodů a přechodů, zvl. transpozice. In: Obsah – výraz – význam. Výbor z lingvistického díla Miloše Dokulila I. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 1997, s. 103 – 121. Pôvodne publikované: Slovo a slovesnosť, 1982, roč. 43, č. 4, s. 257 – 271.

DOKULIL, M.: Dva příspěvky k odvozování sloves. In: Naše řeč, 1982, roč. 65, č. 1, s. 1 – 11.

DOLNÍK, J.: Slovo- a lexikální význam činitelských mien s příponou -tel. In: Slovenská reč, 1984, roč. 49, č. 1, s. 13 – 20.

FURDÍK, J.: K syntakticko-sémantické interpretácii slovo- a lexikálních štruktúr. In: Slavica Slovaca, 1978, roč. 13, č. 3, s. 274 – 287.

FURDÍK, J.: Slovo- a lexikální motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.

FURDÍK, J.: O vývine názorov Jána Horeckého na slovo- a lexikálnu tvorbu. In: Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Na počesť profesora Jána Horeckého. Ed. K. Buzássyová. Bratislava: Veda 2000, s. 331 – 338.

FURDÍK, J.: K onomaziologickej štruktúre slovo- a lexikálneho slova. In: Slawische Wortbildung. Semantik und Kombinatorik. (Materialien der 5. Konferenz der Kommission für slawische Wortbildung beim Internationalen Slawistenkomitee. Lutherstadt, Wittenberg 20. – 25. september 2001). Ed. S. Mengel. Münster – Hamburg – London, LIT Verlag 2002, s. 113 – 123.

FURDÍK, J.: Slovenská slovo- a lexikálna tvorba (teória, opis, cvičenia). Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

FURDÍK, J.: Teória motivácie v lexikálnej zásobe. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2008. 95 s.

HORECKÝ, J.: Základy slovenskej terminológie. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1956. 146 s.

HORECKÝ, J.: Slovenská lexikológia 1. Tvorenie slov. Bratislava: SPN 1971. 254 s.

HORECKÝ, J.: Slovo- a lexikálna parafráza. In: Jazykovedný časopis, 1981, roč. 32, č. 1, s. 6 – 12.

HORECKÝ, J.: Semantics of Derived Words. Prešov: Filozofická fakulta v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach 1994. 74 s.

HORECKÝ, J.: Stretnutia s onomaziológiou. In: Obsah – výraz – význam. 2. Miloši Dokulilovi k 85. narodeninám. Red. J. Panevová – Z. Skoumalová. Praha: Filozofická fakulta UK a Nadace Viléma Mathesia v DeskTop Publishing FF UK 1997, s. 98 – 99.

HORECKÝ, J.: Onomaziologická interpretácia tvorenia slov. In: Slovo a slovesnosť, 1999, roč. 60, č. 1, s. 6 – 12.

HORECKÝ, J.: Onomaziologická štruktúra slovenčiny. Spisy SJS 5. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2003. 60 s.

HORECKÝ, J.: Typy onomaziologickej bázy. In: Výraz a význam v jazyku. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2008, s. 87 – 90.

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. et al.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 440 s.

JANOČKOVÁ, N.: Poznámky k onomaziologickej štruktúre slovies. In Varia. 16. Zborník materiálov zo XVI. kolokvia mladých jazykovedcov. Časť-Papiernička 8. – 10. 11. 2006. Zost. G. Múcsková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, 2009, s. 214 – 224.

KAČALA, J.: Sloveso a sémantická štruktúra vety. Bratislava: Veda 1989. 254 s.

KRÁTKY SLOVNÍK SLOVENSKÉHO JAZYKA. 4., doplnené a upravené vydanie. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003. Dostupné na: <<http://slovniky.korpus.sk/>>.

KUCHAŘ, J.: Základní rysy struktur pojmenování. In: Slovo a slovesnost, 1963, roč. 24, č. 2, s. 105 – 114.

MITTER, P.: Kompozice v kontextu současné češtiny. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem 2006. 165 s.

MLUVNICE ČEŠTINY. 1. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov. Red. J. Petr. Praha: Academia 1986. 568 s. [MČ 1.]

NÁBĚLKOVÁ, M.: Vztahové adjektiva v slovenčine. (Funkčno-sémantická analýza desubstantívnych derivátov.) Bratislava: Veda 1993. 208 s.

NOVÁK, Ľ.: Axiomatika semiológie lineárnych útvarov. In: Slavica Slovaca, 1969, roč. 4, č. 1, s. 18 – 34.

OLOŠTIAK, M.: Nová monografia Jána Horeckého. [Horecký, Ján: Onomaziologická štruktúra slovenčiny. In: Spisy Slovenskej jazykovednej spoločnosti. 5. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť SAV – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra 2003. 60 s.] – In: Slovenská reč, 2004, roč. 69, č. 4, s. 221 – 228.

OLOŠTIAK, M.: Ľudovít Novák, Miloš Dokulil, Juraj Furdík a onomaziologické inšpirácie. In: Časopis pro moderní filologii, 2010, roč. 92, č. 1 – 2, s. 29 – 37.

OLOŠTIAK, M.: Aspekty teórie lexikálnej motivácie. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2011. 339 s.

ONDRUS, P. – HORECKÝ, J. – FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.

SOKOLOVÁ, M. – IVANOVÁ, M. – VUŽŇÁKOVÁ, M.: Prínos slovníka koreňových morfém k charakteristike kompozít. In: Jazykovedný časopis, 2005, roč. 56, č. 2, s. 99 – 126.

SOKOLOVÁ, M.: Vzťah slovnodruhových a onomaziologických kategoriálnych významov. In: Sprachliche Kategorien und die slawische Wortbildung. Berlin 14. – 17.

11. 2005. Eds. H. Burkhardt – A. Nagórko. Hildesheim – Zürich – New York: Georg Olms Verlag 2007, s. 178 – 195.

ŠTEKAUER, P.: Súbor kritérií na vymedzenie kompozít v anglickom jazyku. In: *Studia Philologica*. Eds. Z. Stanislavová et al. Prešov: Pedagogická fakulta v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach 1993, s. 79 – 92.

ŠTEKAUER, P.: *An Onomasiological Theory of English Word-Formation*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins 1998. 192 s.

VUŽŇÁKOVÁ, K.: Slovtvorné (onomaziologické) kategórie a slovtvorný význam derivátov a kompozít v slovenčine. In: *Jazykovedný časopis*, 2006, roč. 57, č. 1, s. 13 – 32.

VUŽŇÁKOVÁ, K.: Binárnosť a ternárnosť onomaziologickej a onomatologickej štruktúry slovtvorne motivovaného slova. In: *Współczesne języki słowiańskie. Tom 3 Języki zachodniosłowiańskie w XXI wieku*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2009, s. 273 – 281.

VUŽŇÁKOVÁ, K.: *Kompozitá v slovenčine*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta 2012. 190 s.

* Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0342-11.

Onomasiological structure of lexical units

Summary

The paper deals with onomasiological structure of lexical units. It consists of two parts. In the first part onomasiological theories of M. Dokulil, J. Horecký, J. Furdík and some others (K. Vužňáková, N. Janočková, P. Mitter, M. Sokolová, P. Štekauer) are outlined. The second section comments on and brings a partial analysis of the problem. Onomasiological structure (OS) is ascribed to the lexical units coined on the basis of word-formation motivation (e.g. *domček* „small house“) or syntactic motivation (multi-word lexical units, e.g. *hlavné mesto* „capital“). OS represents a general onomasiological frame on the basis of which a new lexical unit is coined. In OS, there are three basic components and one additional component: onomasiological base (OB), onomasiological mark (OM), onomasiological connective (OC), and onomasiological „appendix“ (OA). OB and OM have their formal correlate in every lexical unit which can be structured into onomasiological components. OC represents the logical and semantic relations between base and mark and is formally expressed only in some types of compounds. As far as number of components is concerned, OS can be of: a) binary character – containing two components: OB + OM, e. g. *mudrc* „sage“: „niekto“ [„a person“] (OB), „múdry“ [„wise“] (OM), *malomesto* „small town“: „mesto“ [„town“] (OB), „malé“ [„small“] (OM), b) ternary character – containing three components: OB + OC + OM, e. g. *hádzanár* „handball player“ [OC is not formally expressed, but logically is present in the form of general expression „(somehow) relates to“, e. g. „ten, kto“ [„a person who“] (OB) „má nejaký vzťah k“ [„somehow relates to“] (OC) „hádzaná“ [„handball“] (OM)], *drevorubač* „lumber-jack“: „ten, kto“ [„a person who“] (OB) „rúbe“ [„lumbers“] (OC) „drevo“ [„wood“] (OM). In some cases OM can be structured into a specifying element and a specified element: e. g. *darmožráč* „good-for-nothing“: „ten, kto“ [„a person who“] (OB) „žerie“ [„feeds on“] (OM – specified element) „darmo“ [„in vain“] (OM – specifying element). Following the above mentioned postulates, the central section of the paper (chapter 2.2) brings a systematic overview of the types of lexical units with an onomasiological structure.

TEORETICKO-METODOLOGICKÉ OTÁZKY PRÍPRAVY TRETIEHO VYDANIA SLOVNÍKA KOREŇOVÝCH MORFÉM SLOVENČINY*

Martina Ivanová

1 Úvodné poznámky

Ďalším výstupom morfematického výskumu spisovnej slovenčiny realizovaného na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove je projekt *Slovníka koreňových morfém slovenčiny, 3., uprav. vydanie*. Vychádza päť rokov po vydaní *Slovníka koreňových morfém slovenčiny, 2., uprav. vydanie* (2007). Pôvodný autorský tím sa v záujme skvalitnenia textu a odstránenia chýb rozhodol ponúknuť odbornej verejnosti tretiu, upravenú a doplnenú verziu. Bezprostredným motívom prípravy upravenej verzie boli:

(a) výsledky získané v spolupráci so študentmi, ktorí pod vedením M. Ološtiaka formou seminárnych prác v priebehu rokov 2008 – 2010 spracúvali materiál slovníka s cieľom prípravy projektu *Slovotvorba súčasnej slovenčiny*; jeho cieľom je čo najkomplexnejšia deskripcia a explanácia slovotvorného systému slovenčiny; forma spracovania jednotlivých údajov v slovníku na základe príslušných parametrov (napr. slovnodruhovú príslušnosť motivantu, stupeň motivácie, motivačná potencia, slovotvorný spôsob, slovotvorný postup a pod.) nám umožnila identifikovať chyby, nedôslednosti, ako aj nejednotné riešenia v rámci jednotlivých skupín lexém;

(b) výsledky získané na základe individuálnych výskumov a zistení jednotlivých autorov slovníka, predovšetkým editorov M. Sokolovej, M. Ološtiaka a M. Ivanovej, v rámci ktorých sa pri skúmaní parciálnych otázok slovotvorby odhalili jednotlivé problémy pri spracovaní konkrétnych údajov.

2 Zásahy do tretieho vydania

V prvom rade sme z textu odstránili chyby, ktoré vznikli pri koncipovaní hesiel z dôvodu nedôslednosti. Zásahy do textu možno rozdeliť do niekoľkých skupín:

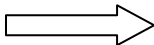
(i) Eliminácia motivačných vzťahov: tieto úpravy sa týkali prehodnotenia motivačného vzťahu medzi diachrónnou alebo sémanticky usúvzťažnenými

jednotkami. Prehodnotenie motivačného vzťahu v niektorých prípadoch vyústilo do vzniku polysémického radixu (na ľavej strane uvádzame riešenie v 2. vydaní, na pravej strane riešenie v 3. vydaní):

*[E]MIN

- 1 [e]min-enc:i-a
- 2 > [e]min-ent-n-ý
- 2 >> [e]min-ent-n-e«

*•[E]MIN

- 1 [e]min-enc:i-a
- 2 [e]min-ent-n-ý
- 2 > [e]min-ent-n-e«

Motivačný vzťah sme eliminovali pri dvojiciach jednotiek *deputácia* – *deputát*, *prívet* – *prívetivý*, *aktívny* – *aktívum* a pod.

(ii) Zmeny v označení stupňa motivácie, napr. jednotka **exek**-uč-n-ý, primárne hodnotená ako prvostupňový motivát, sa hodnotí ako druhostupňový motivát (>> **exek**-uč-n-ý), keďže dané adjektívum je motivované substantívom *exekúcia*, nie verbom *exekvovať*, podobne jednotka *úponok*, *úponka* je motivovaná verbom *upínať sa*, nie substantívom *úpon* (porov. výklad v KSSJ: *úpon* „miesto, kde sa sval pripája na kosť“; *úponok*, *úponka* „časť popínavej rastliny, ktorou sa zachytáva o oporu“), podobne pozri spracovanie jednotiek *premaľba*, *pytačky*, *tabelista*, *prieložník*, *klenotnica* a pod.

(iii) Extenzia prípadov viacnásobnej motivácie: na viacerých miestach sme sa rozhodli vymedzovať viacnásobnú motiváciu, napr. derivát *fakturant* chápeme buď ako deverbatívny (od slovesa *fakturovať*), alebo desubstantívny (od substantíva *faktúra*), podobne pozri spracovanie jednotiek *prasacina*, *prasacinec*, *prasačník*, *svadobčan*, *svadobník* a pod.

(iv) Redukcia prípadov viacnásobnej motivácie: analýza jestvujúcich motivačných vzťahov viedla vo viacerých prípadoch k revízii viacnásobnej motivácie, napr. jednotka *kozľ/a*, pri ktorej sme označovali bezprostredný motivačný vzťah k jednotke *kozol* a sprostredkovaný motivačný vzťah k jednotke *koza*, sa po revízii hodnotí ako prvostupňový motivát jednotky *koza*, podobne pozri *osol* → *osliatko*.

(v) Zmena v poradí uvádzania motivátov: na základe kritéria typu onomaziologickej kategórie (poradie transpozícia, modifikácia, mutácia) uvádzame jednotku *podpora* na základe príslušnosti do transpozíčnej onomaziologickej kategórie pred jednotkou *podpera* prináležiacej do mutačnej onomaziologickej kategórie.

(vi) Spracovanie údajov na základe vybraných parametrov umožnilo zjednotiť niektoré prijaté riešenia tak, aby sa identické typy derivátov spracúvali rovnakým spôsobom. Napríklad vzájomnú motiváciu systémovo uvádzame pri substantívach so sufixom *-enc:i-a*, *-anc:i-a* a adjektívach so sufixom *-ent-n-ý*, *-ant-n-ý*, pričom substantívum uvádzame na prvom mieste. Substantívum v pozícii motivátu teda chápeme ako transpozičné deadjektívne pomenovanie vlastnosti, adjektívum v pozícii motivátu možno interpretovať na základe parafrázy „taký, ktorý sa vyznačuje + Mot Subst“, napr.

1,3 **ambi-val-enc:i-a**

1 **arog-anc:i-a**

2,3 >< **ambi-val-ent-n-ý**

2 >< **arog-ant-n-ý**

(vii) Zmeny v identifikácii morféme ako dôsledok prehodnotenia motivačných vzťahov: v tomto prípade išlo najmä o prehodnotenie statusu derivačnej morfémy na infix, napr. **[kon]fer-enc-ier- ϕ** → **[kon]fer-enc:ier- ϕ** , **kanón-č-ek- ϕ** → **kanón-č:ek- ϕ** , **kanál-č-ek- ϕ** → **kanál-č:ek- ϕ** , **cirk[ul]-ár-k-a** → **cirk[ul]-ár:k-a** a pod., resp. infixu na derivačnú morfému, napr. **dátum-ov:k-a** → **dátum-ov-k-a**.

(viii) Zmeny v označovaní viazaných a polysémických koreňových morféme, napr. ***•MOD¹** → **MOD¹**, ***•PAGIN** → ***PAGIN**, ***•PATR¹** → ***PATR¹** a pod.

(ix) Zmeny v indexácii sme robili pri synsémantických jednotkách utvorených od kompozít, pri ktorých sme pôvodne uvádzali index 0, po spracovaní uvádzame aj index 3 ako signál kompozitného charakteru daných jednotiek: **0 > d-a:j-bož-e** → **0,3 > d-a:j-bož-e**.

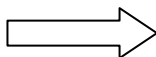
3 Materiálové východiská pri tvorbe heslára

Slovník materiálovo vychádza z *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* (3. vyd., 1997, ďalej KSSJ) a z *Pravidiel slovenského pravopisu* (2. vyd., 1998). Hoci sa ukázalo, že lexikálny materiál dominantne založený na KSSJ je dostatočne reprezentatívny, systemizácia jednotiek v jednotlivých slovotvorných súboroch a slovotvorných hniezdach, ako aj individuálna morfeematická segmentácia odhalili isté štruktúrne medzery spôsobené absenciou individuálnej lexikálnej jednotky. V niektorých prípadoch sme preto siahli k doplneniu týchto absentujúcich lexém do slovníka. Takýto krok sme urobili najmä vtedy, ak nám doplnená lexéma umožnila systemizovať slovot-

vorný súbor analogicky s podobne štruktúrovanými súbormi jednotiek, porov.

*[ABS]TIN

- 1 [abs]tin-enc:i-a
- 1 > [abs]tin-ent-∅
- 2 >> [abs]tin-ent-k-a
- 2 >> [abs]tin-ent-sk-ý
- 2 > [abs]tin-enč-n-ý

*[ABS]TIN

- 2 [abs]tin-ov-a:t'
- 1 > [abs]tin-enc:i-a
- 2 >> [abs]tin-enč-n-ý
- 1 > [abs]tin-ent-∅
- 2 >> [abs]tin-ent-k-a
- 2 >> [abs]tin-ent-sk-ý

Takto sme doplnili jednotky *oxidovať*, *parcelovať*, *migrovať*, *modulovať*, *erektilný*, *súsledný*, *explikovať*, *implikačný* a i. Pri dopĺňaní jednotiek sme sa opierali o ich frekvenciu zistenú v Slovenskom národnom korpuse a relevantnosť pre motivačné vzťahy a morfeematickú štruktúru jednotiek.

4 Morfeematická segmentácia jednotiek

Na základe slovotvornej a morfeematickej analýzy sme urobili zmeny v segmentácii niektorých jednotiek. Rozhodli sme sa vyčleňovať infix *-a*, resp. *-i* ako rezíduum pôvodnej tematickej submorfémy pri deverbatívnych účelových adjektívach so sufixom *-ací*, napr. **čes**-a:c-*í*, resp. pri deverbatívnych pomenovaniach prostriedkov deja so sufixom *-ač*, *-ačka*, *-ička*: po-**čiť**-a:č-∅, pre-**liez**-a:č-k-a, **elektr**-o-s-po-**treb**-i:č-∅. V prípade, ak pri danom verbe existuje účelové adjektívum so sufixom *-ací*, uvádzame pri derivátoch prostriedku deja polymotiváciu s variantnou morfeematickou segmentáciou (pozri kap. 6): **čes**-a:č-k-a / **čes**-a:č:k-a.

Zmenenú segmentáciu majú aj deverbatívne deriváty typu **babr**-a:n-in-a, **bubl**-a:n-in-a, **luh**-a:n-in-a, pri ktorých jednotne predpokladáme motiváciu participiálnym tvarom verba s tematickou a formovou morfémou (*-a:n-*) a sufixáciou prostredníctvom derivačnej morfémy *-in-*.

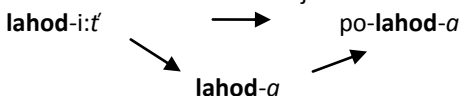
5 Jednotky s redukovanou paradigmou

Odlíšnym spôsobom sme sa rozhodli označovať prípady jednotiek, pri ktorých má jedna z lexií redukovanú paradigmu a reprezentuje plurále tantum. V prvých dvoch vydaniach naznačujeme medzi singulárovou a plurálovou jednotkou motivačný vzťah, v tomto vydaní uvádzame plurálový tvar v zátvorke, napr. **kachl'**-a (**kachl**-e), **kachl**-i:č:k-a (**kachl**-i:č:k-y), od-**bor**-∅ (od-**bor**-y), **pamät'**-∅ (**pamät**-i), **kúpeľ**-∅ (**kúpel**-e), **kríž**-∅ (**kríž**-e) a pod.

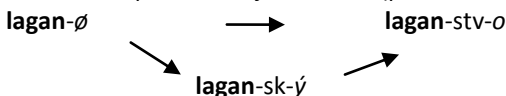
Prostredníctvom lomky uvádzame tiež prípady nesklonnej a sklonnej podoby jednotiek, napr. **revu:e**« / **revu-e**, **steepchase**« / **stíplčejs-ø**.

6 Variantná morfológická segmentácia

Jednou z najočividnejších zmien je uvádzanie variantnej morfológiej segmentácie pri motivátoch s viacnásobnou motiváciou (polymotiváciou). Paralelná existencia bezprostrednej a sprostredkovanej motivácie nemusí nevyhnutne viesť k vzniku variantnej morfológiej segmentácie, napr.

Absencia variantnej morfológiej segmentácie je charakteristická pri trunkácii v rámci bezprostrednej motivácie (porov. Ivanová, 2004):

V predchádzajúcich dvoch vydaniach sme pri viacnásobnej motivácii uvádzali morfológickú segmentáciu lexémy na základe jej relácie k bezprostrednému motivantu.

Viacnásobná motivácia a variantná segmentácia sa objavujú v nasledujúcich typoch:

(i) Pomenovania nástrojov deja (napr. **dierk-ov-a:č-ø**, **dierk-ov-a:č-k-a**) interpretujeme ako deadjektívne alebo sprostredkovane deverbatívne, výsledkom ich dvojmotivačnosti sú dva slovotvorné významy, a to význam „dierkovací nástroj“ a význam „to, čím sa dierkuje“. Pri uvádzaní polymotivácie sa opierame o zistenie, že „názvy so sufixom *-čka* úzko súvisia s dvojslovnými pomenovaniami typu adjektívum + substantívum. Ich výskyt je v podstate rovnomerný, pretože vzniká buď paralelne, alebo univerbizáciou či multiverbizáciou“ (Buzássyová, 1989, s. 85):

- 0 >> **dier-k-ov-a:t** {pre-**dier-k-ov-a:t**}
- 0 >> pre-**dier-k-ov-a:t** {**dier-k-ov-a:t**}
- 0 >>> **dier-k-ov-a:c-í**
- 0 >>>(>) **dier-k-ov-a:č-ø**
- 0 >>>(>) **dier-k-ov-a:č-k-a** | **dier-k-ov-a:č:k-a**

(ii) Pri pomenovaniach výrobkov, plodín, rastlín a pod. uvádzame viacnásobnú motiváciu bezprostredne adjektívom a sprostredkovane substantívom. Pri týchto derivátoch je možný dvojaký výklad – ako deadjektívne deriváty vznikajú na základe univerbizačných procesov (*lieskovec* ← *lieskový orech*), ako desubstantívne deriváty (*lieskovec* ← *lieska*, s parafrázou „plod liesky“) majú variantnú morfematickú štruktúru s infixom:

- 0 **liesk-a**
- 0 > **liesk-ov-ý**
- 0 >(>) **liesk-ov-ec-ø** | **liesk-ov:ec-ø**

(iii) Pri modifikačných deminutívnych substantívnych derivátoch uvádzame morfematickú segmentáciu zodpovedajúcu bezprostrednému deminutívnemu motivantu (v takomto prípade je možné hovoriť o sekundárnom deminutíve), ako aj segmentáciu s infixom zodpovedajúcu sprostredkovanej motivácii nedeminutívnym substantívnym motivantom:

- 0 **čiar-a**
- 0 > **čiar-k-a**
- 0 >(>) **čiar-oč-k-a** | **čiar-oč:k-a**

(iv) Viacnásobná motivácia sa uplatňuje pri desubstantívnych/ deverbatívnych pomenovaniach prostriedku deja s prevzatým formantom *-or*, ktoré môžu byť motivované bezprostredne dejovým substantívom so sufixom *-ác:i-a* alebo sprostredkovane verbom. Možnosť dvojakej motivácie, substantívom aj verbom, uvádza aj *Dynamika slovej zásoby súčasnej slovenčiny* (1989, s. 85):

- 1 **akceler-ov-a:t'**
- 1 > **akceler-ác:i-a**
- 1 >(>) **akceler-át-or-ø** | **akceler-át:or-ø**

(v) Pri derivátoch s formantom *-stvo/-tvo* sa variantná morfematická segmentácia objavuje v prípade, ak sa pri nich uplatní trojnásobná motivácia: bezprostredne adjektívom a sprostredkovane substantívom, resp. verbom. Vznik variantnej morfematickej štruktúry s infixom tak závisí od toho, či základovým (motivujúcim) slovom je činiteľské (konateľské) meno:

- 0 >> **u-d-av-a:č-ø**
- 0 >>> **u-d-av-a:č-sk-ý**
- 0 >>(>(>)) **u-d-av-a:č-stv-o** | **u-d-av-a:č:stv-o**

(vi) Pri transpozičných deadjektívnych pomenovaniach spredmetnenia vlastnosti uvádzame aj variantnú morfematickú segmentáciu na základe sprostredkovanej motivácie substantívom. Desubstantívne deriváty vyjadrujú kvantitatívnu špecifikáciu vlastnosti, majú kvantitatívny význam špecifikovaný ako „počet X“, „miera X“, „množstvo X“, kde X je substantívum v slovotvornom základe (*zločinnosť* „množstvo zločinov“):

0,3 >> • **zl-o-čin-∅**

0,3 >(>) • **zl-o-čin-n-ý**

0,3 >>>(>) • **zl-o-čin-n-ost'-∅** | **zl-o-čin-n:ost'-∅**

(vii) Polymotiváciu s variantnou morfematickou segmentáciou uplatňujeme aj pri substantívnych pomenovaniach miesta, bezprostredne motivovaných dejovým substantívom a sprostredkovane verbom:

0 >< **lieč-i:t'** (sa) {vy-**lieč-i:t'**}

0 >< vy-**lieč-i:t'** (sa) {**lieč-i:t'**}

0 >> **lieč-b-a**

0 >>(>) **lieč-eb-ň-a** | **lieč-eb:ň-a**

(viii) Polymotiváciu uvádzame pri desubstantívnych relačných adjektívach, ktoré môžu byť bezprostredne motivované personálnym substantívom so sufixom *-ist-a* a sprostredkovane nepersonálnym substantívom so sufixom *-izm-us*, *-i*, resp. *-ik-a*:

1 **afor-izm-us**

1 > **afor-ist-a**

2 >> **afor-ist-k-a**

2 >(>) **afor-ist-ic:k-ý** | **afor-ist:ic:k-ý**

Uplatnenie truncačných procesov často vedie k tomu, že variantná morfematická segmentácia uplatnená na základe sprostredkovanej motivácie trunkovanou jednotkou rezultuje do slovotvornej štruktúry s väčším počtom morfém:

1 > **akv-ar-ist-ik-a**

1 >> **akv-ar-ist-a**

2 >>> **akv-ar-ist-k-a**

2 >>(>) **akv-ar-ist-ic:k-ý** | **akv-ar-ist:ic:k-ý**

Tento jav je častý pri desubstantívnych relačných adjektívach, ktoré môžu byť bezprostredne motivované personálnym substantívom utvoreným desufixáciou a sprostredkovane nepersonálnym substantívom so sufixom *-ik-a*:

- 1,3 • **ped-agog-ik-a**
- 1,3 > • **ped-agóg-∅**
- 2,3 >> • **ped-agog-ič:k-a**
- 2,3 >(>) • **ped-agog-ic:k-ý** | **ped-agog-ic-k-ý**

(ix) Pri príslovkách, ktoré možno hodnotiť ako deadjektívne alebo zreteľové desubstantívne:

- 1 **akust-ik-a**
- 2 > **akust-ic-k-ý**
- 2 >(>) **akust-ic-k-y«** | **akust-ic-k:y«**

(x) Pri adjektívnych kompozitách pomenovania farby, v ktorých prvý komponent môže byť interpretovaný ako deadjektívny alebo ako desubstantívny s funkciou zreteľovej delimitácie. V prípade desubstantívnej platnosti prvého komponentu kompozita vzniká variantná morfematická štruktúra s rozšírenou koreňovou morfémou:

- 0 **čerešň-a**
- 0 > **čerešň-ov-ý**
- 0,3 >(>) **čerešň-ov-o-červ-en-ý** | **čerešň-ov:o-červ-en-ý**

Ak má jednotka variantnú morfematickú segmentáciu, uvádzame ju aj pri jej motivátoch:

- 1 ant-**agon-izm-us**
- 1 > ant-**agon-ist-a**
- 2 >(>) ant-**agon-ist-ic:k-ý** | ant-**agon-ist:ic:k-ý**
- 2 >>> ant-**agon-ist-ic:k-y«** | ant-**agon-ist:ic:k-y«**

Variantná morfematická segmentácia nevzniká v prípade, ak sa v akte derivácie uplatní trunkácia:

- 1 > **abon-ent-∅**
- 2 >> **abon-ent-n-ý**
- 2 >>(>) **abon-ent-k-a**

Polymotivácia sa v treťom vydaní slovníka realizuje v 3470 prípadoch, pričom variantná morfematická segmentácia sa uplatňuje v 1843 prípadoch.

7 Variantnosť v slovníku

Ďalšou zmenou je spôsob uvádzania variantov v slovníku. V tomto bode nadväzujeme na podnetnú štúdiu A. Jarošovej (2009), ktorá konštatuje: „... otázka variantov má pre lexikografa kľúčovú závažnosť aj preto, lebo sa

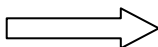
týka problému totožnosti slova, teda otázky, či máme pred sebou jedno slovo v dvoch formálnych obmenách, alebo máme pred sebou dve slová.“ V slovníku sa varianty zaznamenávajú prostredníctvom znaku lomka (/), pričom variantnosť sme zachytávali predovšetkým pri tzv. fonematických variantoch radixov, a to pri jednotkách v pozícii motivátov. V tomto vydaní sme sa rozhodli jednak okrem fonematickej variantnosti označovať aj morfológickú a lexikálnu variantnosť, jednak uvádzať varianty aj na úrovni derivátov, porov. spracovanie hesiel:

*ČAČ¹ / ČEČ

0 čač-in-a / čeč-in-a

0 > čač-in-ov-ý

0 > čeč-in-ov-ý

*ČAČ¹ / ČEČ

0 čač-in-a / čeč-in-a

0 > čač-in-ov-ý / čeč-in-ov-ý

V tomto vydaní teda uvádzame variant na úrovni motivantov i motivátov, a to v prípade, ak ide o

(i) fonematické varianty:

*•ČĽAP (ČĽIAP) / ČĽUP / ČĽUPS

0 čľap« / čľup« / čľups«

0 > čľap-a:t (sa)

0 >> čľiap-k-a:t (sa) / čľap-k-a:t (sa)

0 >>> čľiap-k-a:n-ic-a / čľap-k-a:n-ic-a

0 >>> čľiap-k-a:n-in-a / čľap-k-a:n-in-a

0 > čľap-n-ú:t / čľup-n-ú:t

(ii) ortografické varianty pri prevzatých slovách, ktoré sú výsledkom pôsobenia mechanizmov ich ortografickej adaptácie, resp. pri domácich adverbiách:

1 dump-ing-ø / damp-ing-ø

2 > dump-ing-ov-ý / damp-ing-ov-ý

2 >(>) anti-dump-ing-ov-ý /
anti-damp-ing-ov-ý

0 > hned-o«

0 >(>) na hned-o« / na-hned-o«

0 >(>) do hned-a« / do-hned-a«

(iii) morfológické varianty, tzv. rodové dublety:

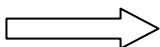
FALD (FALĎ)

1 fald-ø

1 > fald-a

2 >> fald-ič:k-a

2 > fald-ík-ø

FALD (FALĎ)

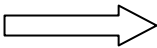
1 fald-ø / fald-a

2 > fald-ič:k-a

2 > fald-ík-ø

(iv) lexikálne varianty, ktoré vznikli trunkáciou časti koreňovej morfémy (voľa-j:**ak-ý** / voľ-**ák-y** → voľa-j:**ak-o** / voľ-**ák-o**), resp. extenziou morfe-matickej štruktúry (**k[t]-o-vie** / **k[t]-o-ho-vie** → **k[t]-o-vie** / **k[t]-o-ho-vie**), uvádzame prostredníctvom lomky aj na úrovni motivátov, porov.

0 > voľa-j: ak-ý		0 >> voľa-j: ak-o
0 >(>) voľ- ák-y		0 > voľa-j: ak-ý / voľ- ák-y
0 >>> voľ- ák-o		0 >> voľa-j: ak-o / voľ- ák-o

(v) slovotvorné varianty uvádzame lomkou len v tom prípade, ak v rámci hypermorfémy ide o uplatnenie odlišných infixov pri rovnakom jadrovom sufixe:

- 2 **arbitr-ár:n-y** / **arbitr-ér:n-y**
- 2 > **arbitr-ár:n-osť-ø** / **arbitr-ér:n-osť-ø**
- 2 > **arbitr-ár:n-e** / > **arbitr-ér:n-e**

V slovníku lomkou neoznačujeme tzv. ekvipolentný typ slovotvornej variantnosti založený na tom, že každý z členov dvojice má iný (významovo ekvivalentný) sufix, napr. **čliap-k-a:n-ic-a** – **čliap-k-a:n-in-a**.

8 Záver

Práca na morfe-maticko-derivačnom type slovníka stavia pred autorov mnoho výzev v podobe riešenia viacerých parciálnych otázok súvisiacich s problémami morfe-matickej segmentácie, derivačných vzťahov, motivácie, vzťahu synchronie a diachronie a pod. Pri práci na treťom zväzku sme sa pokúsili o komplexné vyhodnotenie a jednotné systematické riešenie súvisiace so spôsobom spracovania jednotlivých jednotiek a javov v slovníku. Celkovo sme tak pri príprave tretieho vydania zrealizovali cca 5900 zásahov.

Literatúra :

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. 1. vyd. Bratislava: Veda 1989. 436 s.

IVANOVÁ, M.: Niekoľko poznámok o trunkácii v slovenčine. In: Slovenčina na začiatku 21. storočia. Na počesť profesora Ivora Ripku. Ed. M. Imrichová. Prešov: Fakulta humanitných a prírodných vied 2004, s. 102 – 111.

JAROŠOVÁ, A.: Problematika lexikálnej variantnosti a spôsoby jej lexikografického zachytenia. In: Dynamické tendencie v pravopise. Ed. M. Považaj. Bratislava: Veda 2009, s. 98 – 134.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. 3., dopl. a preprac. vyd. Bratislava: Veda 1997. 943 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. Red. M. Považaj. 2., dopln. a preprac. vyd. Bratislava: Veda 1998. 573 s.

Slovenský národný korpus. Korpusová verzia prim-5.0-public.all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2011. Dostupný na: <http://korpus.juls.savba.sk>.

SOKOLOVÁ, M. – OLOŠTIAK, M. – IVANOVÁ, M. – ŠIMON, F. – CZÉREOVÁ, B. – VUŽŇÁKOVÁ, K. – BENKO, V. – MOŠKO, G.: Slovník koreňových morfém slovenčiny. Prešov: FF PU 2005. 584 s.

SOKOLOVÁ, M. – OLOŠTIAK, M. – IVANOVÁ, M. – ŠIMON, F. – CZÉREOVÁ, B. – VUŽŇÁKOVÁ, K. – BENKO, V. – MOŠKO, G.: Slovník koreňových morfém slovenčiny. 2., uprav. a dopl. vydanie. Prešov: FF PU 2007. 586 s.

SOKOLOVÁ, M. – OLOŠTIAK, M. – IVANOVÁ, M. – ŠIMON, F. – CZÉREOVÁ, B. – VUŽŇÁKOVÁ, K. – BENKO, V. – MOŠKO, G.: Slovník koreňových morfém slovenčiny. 3., uprav. a dopl. vydanie. Prešov: Vydavateľstvo PU 2012. 690 s.

* Príspevok vznikol v rámci riešenia grantovej úlohy: VEGA 1/0255/12 Komplexné spracovanie slovotvorby súčasnej slovenčiny (na materiáli Slovníka koreňových morfém slovenčiny).

**Theoretical and methodological questions concerning the third edition
of *Dictionary of Slovak language root morphemes*
Summary**

The third edition of *Dictionary of Slovak language root morphemes* represents one of the outcomes from several-year morphemic study of standard Slovak at the Faculty of Arts at Prešov University in Prešov. It follows the results achieved in the research of individual authors as well as the results concerning the units processing carried out by students led by Martin Ološtiak. The authors decided to realize several important changes concerning the processing of dictionary material: several cases of polymotivation were re-evaluated, the segmentation and motivation relations of motivationally related units were unified, information concerning the numerical indexation, motivation degree or diachronic connections among units were corrected to achieve the coherent way of material processing. One of the most important changes is connected with introducing segmentation variants of polymotivated units. The author also used the data from the Slovak National Corpus to fill the gaps in derivation nests.

O NIEKTORÝCH PROBLÉMOCH OPISU A EXPLANÁCIE SÉMANTICKÝCH VZŤAHOV MEDZI NEMECKÝMI KOMPLEXNÝMI SLOVAMI V SLOVOTVORNOM HNIEZDE*

Ladislav Sisák

1. Tvorenie slov/derivatológia v novších prúdoch jazykovedného myslenia

Jazyková realita živého komunikačného procesu a jednotlivých uzavretých aktov, komunikátov, ponúka dostatok príležitostí na jej poznávanie na všetkých jazykových rovinách a v celostnej jazykovej podobe, pretože v komunikácii fungujú integrovane. Vnímavého používateľa rodného, ale azda ešte viac cudzieho jazyka ako aktéra v rolách jazykovej produkcie i receptívneho spracúvania informácie musí zaujať skutočnosť, ako veľmi diferencovaná je slovná zásoba a jej lexikálne jednotky z hľadiska významového, formových štruktúr a štylistického, ale aj súhra jazykových, kognitívnych a pragmatických faktorov pri úspešnej realizácii komunikačných aktov. Hľadanie podstaty, mechanizmov vzniku a fungovania slovnej zásoby, pravidiel, pravidelností i nepravidelností významových a výrazových štruktúr slov, tiež vlastností, na základe ktorých používatelia jazyka tieto klasifikujú a zoskupujú do tried/kategórií, vedie ponajprv k lexikálno-sémantickým paradigmám, existujúcim na základe spoločného lexikálneho významu, významových vzťahov (synoným, antoným, hyperoným a hyponým, slovných polí a i.). Do týchto tried sa začleňujú tak značkové, primárne slová, ako aj sekundárne slovotvorné konštrukcie motivované inými znakmi významom *a* formou. Túto časť slovnej zásoby pokladáme za relatívne najpravidelnejšiu, i keď vnútorne diferencovanú množinu. Z hľadiska štruktúrneho a obsahového takýmito množinami integrovanými do lexikálno-sémantického plánu jazyka sú okrem lexikálnych paradigiem paradigmy slovotvorné, konkrétne slovotvorné rady (typy), slovotvorné kategórie a slovotvorné hniezda etablované do rámca jednotlivých slovných druhov, resp. prekračujúce konkrétny slovný druh. Nejde o okrajové fenomény ani z kvantitatívneho, ani z funkčného hľadiska: v európskych jazykoch flektívneho, analytického i aglutinačného

typu a ich kombinácií hrá slovotvorba ak nie primárnu, tak rozhodne veľmi dôležitú rolu, a „areál“ slovotvorby súčasnej nemčiny vzhľadom na jej vysokú schopnosť tvoriť kompozitá je taký rozsiahly, že P. von Polenz o nemčine v porovnaní s inými európskymi jazykmi (francúzštinou, angličtinou) hovorí ako o „Wortbildungssprache“ (von Polenz, 1994, s. 203). „Dôležitosť slovo- tvorných paradigiem sa prejavuje jednak v tom, že sa v nich zoskupujú lexé- my na základe obsahu aj formy, jednak v tom, že do vzťahov slovotvornej motivácie (a teda aj do slovo- tvorných paradigiem) sa zapája takmer celá lexika“ (Ološtiak, 2011, s. 57; zdôr. L.S.).

Komplexné – zložené a v širšom zmysle odvodené, sekundárne – sub- stantíva, adjektíva, slovesá a niektoré triedy prísloviek, teda slovotvorne otvorené a nominačne i z hľadiska svojich textotvorných funkcií najproduk- tívnejšie slovné druhy, sa na celkovom počte jednoslovných lexikálnych jednotiek slovnej zásoby súčasného nemeckého jazyka podieľajú vyše 80 percentami. Vysoká miera morfematickej komplexnosti, kompozicionality a formálno-obsahová transparentnosť, podporovaná silnými faktormi fundá- cie a slovotvornej motivovanosti sú charakteristickými vlastnosťami lexiky súčasnej nemčiny. Ako slovotvorne štruktúrované a v rôznom stupni moti- vované slová sa tieto výrazové prostriedky špecifickými spôsobmi premieta- jú do stavby lexikónu, ako aj do reči, textu. Tu, v rovine reči, je neprehliad- nutelný ich vysoký podiel na tvorbe textov všetkých typov (Textsorten), takže možno konštatovať, že ide o nápadnú typologickú črtu ich lexikálneho podložia. Textová nasýtenosť takýmito výrazovými jednotkami nie je náhod- ným ani umelo vyvolávaným javom (bližšie o komplexných slovách z hľadiska lexikálneho zloženia textu a o jeho „motivačnej nasýtenosti“ v nemčine a slovenčine: Furdík, 1993, s. 125 – 138). Signifikantný podiel slovotvorných produktov ako jednoslovných pomenovaní na lexikálnej zásobe súčasnej nemčiny (type units) a bohatý inventár prostriedkov a modelov pomerne ľahkého tvorenia nových slov (najmä kompozit a niektorých kategórií derivá- tov) s ich realizáciou v textoch (token units) je faktorom, ktorý rozširuje ponuku možností pre produktora nemeckého textu v zmysle ich využívania na realizáciu imanentných a efektívnych textotvorných a štýlotvorných kvalít či naplnenia centrálnych kritérií textovosti, a to formálnej kohézie a obsahovej koherencie. Máme tu na mysli hlavne javy textovej rekurencie, opakovania a varíovania formálne a významovo identickej/blízkej zákla- dovej morfémy alebo morfémy ako samostatného slova vo viacerých slovo-

tvorne motivovaných slovách, ako ich poznáme zo slovotvorného radu, najmä však hnezdá, vyskytujúcich sa v relatívne blízkom priestore textu, ktorý jeho príjemca ešte udržiava v pracovnom procesore pamäti (v následnej vete či v rade viet menšieho alebo väčšieho úseku textu) a vníma ich ako formálne a významovo príbuzné alebo také, ktoré na základe istých vlastností „patrí spolu“ a v texte ako koreferenčné alebo referenčne blízke plnia nejakú textovú funkciu. Navzájom sa významovo líšia jednak faktom rôznych afixov (pri derivátoch), resp. iným výrazom v pozícii prvého, špecifikujúceho či druhého, základového komponentu (pri kompozitách). Odlišujú sa však aj známou kvalitou sémantického „prírastku“ (das semantische Mehr, semantická nagruzka) oproti slovotvornému významu a signalizácii lexikálneho významu slovotvornou formou. Toto významové „navyš“ je buď výsledkom explicitne nevyjadrených sémantických príznakov v lexikálnej forme slova, alebo slabnúcej motivácie, idiomatizácie a pod. Na tvorbe textovej kohézie a koherencie sa pochopiteľne nezúčastňujú homonymné slová odvodené od významov rôznych lexém, resp. s ich zložkami utvorené kompozitá (*vorstellen*¹ *predstaviť* → *die Vorstellung predstavenie* (divadelné a i.); *vorstellen*² *predstaviť si* → *die Vorstellung predstava* a i.), pretože ich referenčné objekty sú rôzne. Dvojice homonym však môžu v istom zámerne konštruovanom kontexte, napríklad pri type textu „vtip“, pôsobiť v istom sémanticky kontrastnom vzťahu.

Ako jeden z výsledkov novších textovolingvistických výskumov, osobitne tých, ktoré sa zaoberajú povahou lexikálneho zloženia textov a textotvorných faktorov, možno uviesť poznatok o tom, že práve slovotvorné produkty a relácie hrajú v konštituovaní textu významnú úlohu, čo oproti minulosti aktualizovalo potrebu rozšíriť predmet slovotvorby ako jazykovednej oblasti vzhľadom na textotvorné potencie komplexných slov, ale aj na úlohu textu ako média pri vzniku príležitostných slov, ich sémantickej interpretácii, pri slovotvornej anafore, morfotaktickom zhusťovaní atď.

Aj naše výskumy vzťahu nemeckej slovotvorby a textu, osobitne miesta a funkcií slovotvorných produktov v texte (porov. Sisák, 2007a; 2007b; 2007c; 2008a; 2008b; 2012a; 2012b; 2003a; 2003b), prinášajú čiastočne iný pohľad o. i. na obsah pojmu a kritéria „formálna kohéznosť/spojitosť textu“. Tradične sa tvrdí, že vzťahy formálnej spojitosti sa konštituuju gramatickými prostriedkami, gramatickými závislosťami, ktoré chápeme ako možnosti logického organizovania mentálnych konceptov, vyjadrených lexikálnymi forma-

mi, do zmysluplných výpovedí viet a textu. Toto vymedzenie je správne, ukazuje sa však, že značný prínos pre formálnu, výrazovú spojitosť textu ponúkajú aj sekundárne, slovotvorne štruktúrované a takto motivované slová navzájom i v obsahovej korešpondencii s inými, najmä syntagmatickými a vetnými útvarmi, a to vďaka niektorým svojim vlastnostiam: sú to osobité jednoslovné znaky so špecificky organizovaným, komponovaným lexikálnym významom, ale aj s rozčlenenou lexikálnou formou, a ako také disponujú textotvornými potenciami **aj** v dimenzii formálnej spojitosti, kohézności textu, tu však hlavne cez základové morfémy, resp. slovotvorné produkty s ich spoločnou základovou morféomou, na rozdiel od gramatických prostriedkov, zväčša flektívov a pomocných gramatických slov, auxiliárov. Je pochopiteľné, že tu ide o také slovné a nadslovné jednotky, ktoré sú obsahovo súvzťažné, referenčne totožné, koreferenčné, resp. referenčne blízke.

Oba procesy tvorby textu sa prostredníctvom slovotvorných produktov realizujú dvojicami alebo reťazcami opakujúcich sa formatívov/signifiantov s identickou základovou morféomou v obsahovo súvzťažných slovách textu na jednej, a tiež sémanticko-funkčnými koreláciami takýchto komplexných slov so syntagmatickými jednotkami na druhej strane. Interdisciplinárne bádania vnášajú teda nové pohľady a vidia tvorenie slov nielen či hlavne v jeho nominačnej funkcii a v oblasti (nad-)vetnej variácie výrazu pomocou transpozíčných derivátov. Vzťahy slovotvorby a konštituovania textu sa premietajú do veľmi rozmanitého inventára osobitých, slovotvorným produktom immanentných potencií formálneho a obsahového organizovania textu, jeho konzistencie. Nazdávame sa, že slovotvorne štruktúrované, motivované slová prinášajú silný argument za chápanie kohézie ako nielen či nie čisto formálneho spojiva, lebo očividná je ich výrazovo-významová kvalita). Napr. mennými kompozitami (typu N+N, V+N, A+N [N – subst., V – verbum, A – adj.]) sa dosahuje o. i. spresňujúca referencia, možnosť variantného textového opakovania, tvorí sa slovotvorná anafora, umožňuje substitúcia výrazu, kondenzácia výrazu a pod. a hlavne majú výrazný podiel na koherencii textu – obsahovo-pragmatickej súvislosti a súdržnosti, ako ju konštituujú izotopné reťazce a roviny, prostriedky obsahovo-tematickej kontiguity, textovej foriky, tematických postupností, presupozícií atď.

Keď tu zdôrazňujeme potenciál slovotvorne štruktúrovaných slov pre špecifické potreby konštituovania textu, pritom – nateraz – ponechávame stranou nominačnú dimenziu tvorenia slov, robíme tak so zámerom zvýraz-

niť typologickú vlastnosť súčasnej nemčiny s vysokou produktivitou práve slovotvorne generovaných produktov, čím sa slovotvorba stala nielen najproduktívnejším pomenovacím spôsobom, ale oveľa výraznejšie a v rozmanitejších formách než je to v jazykoch z nižším zastúpením slovotvorby na celkovom rozširovaní slovnej zásoby prehovára aj do vzťahu textotvorba – tvorenie slov a vice versa. Na základe textovolingvistických výskumov lexikálnej zložky textov a príslušnej poznatkovej bázy môžeme dnes položiť otázku aj takto: Čo dáva slovotvorba textu a text slovotvorbe? Mieri na obe dimenzie komunikačného procesu – na produkciu aktualizujúcu výber hotových, resp. tvorenie nových výrazových jednotiek pre rozmanité textotvorné javy, a na apercepciu slovotvorných produktov, najmä neuzuálnych, teda na ich vnímanie, analýzu, vyvodzovanie a domýšľanie lexikálneho významu a interpretáciu aktuálneho, kontextom podmieneného významu. Hovoriac o bohatej slovotvorbe nemčiny ako o výraznej typologickej vlastnosti jazyka opierame sa o poznatky z predbežných analýz relatívne početných slovotvorných hniezd s prevahou kompozít, ktorých tvorenie sa na rozdiel od derivátov vyznačuje nevýraznými systémovými a asystémovými reštrikciami, a teda aj otvorenými slovotvornými radmi. Odvođené a/alebo zložené slová jedného slovotvorného hniezda, najmä početnejšieho, sa v súbore jedného textu nevyskytujú kompletne, dostávajú sa doň zvyčajne dvojice až štvorice jeho členov, čo je podmienené hlavne témou textu. Pravda, podobne ako iné lexikálne jednotky aj komplexné slová hniezda disponujú štylistickým potenciálom, o ktorom budeme uvažovať na inom mieste.

2. Slovotvorné osobitosti súčasnej nemčiny

V súčasnej nemčine sa komplexné slová podieľajú na celkovom počte jednoslovných lexikálnych jednotiek hlavných slovných druhov vyše 80 percentami. Morfematická komplexnosť, vysoká miera formálno-sémantickej, resp. morfosémantickej transparentnosti slov je výraznou vlastnosťou jazykového systému, ktorej „následky“ sa vo forme uzuálnych, ale aj nových i príležitostných slov premietajú do štruktúr lexikónu a do textu, presnejšie do všetkých typov textov, ako jeho najnápadnejšia typologická črta. Už od stredohornonemeckého vývinového obdobia, t. j. asi od 14. stor., silnela tendencia v tvorení pomenovaní vyznačujúca sa dvoma dominantnými princípmi: princípom komplexnosti, rozčlenenosti,

detailnosti, kompozicionality na jednej a princípom zovretosti, úspornosti na druhej strane. Komplexnosť (viaczložkovosť) umožňovala realizovať sa silnému tlaku jazykového spoločenstva na precíznosť, postupne až na nadbytočnú presnosť pomenovaní, pritom podľa možnosti v úspornom mode neprekračujúcom priestor slova. Takúto predstavu a požiadavku zároveň môže najlepšie plniť oblasť tvorenia slov ako spôsob pomenovania. Jednoslovnú, pritom explicitnú lexikálnu formu tu ponúkajú determinatívne, určujúce kompozitá, už menej deriváty substantív a adjektív ako slovných druhov, ktoré reprezentujú bohato členenú kategóriu predmetnosti a jej vlastností. Substantívne modely tvorenia kompozít, najmä homomorfné štruktúry typu $S_1 + S_2 (+ S_n)$, boli aj v minulosti až natoľko produktívne, že výrazne obmedzovali tvorenie desubstantívnych adjektív. Dôsledkom tejto dominantnej pozície nemeckej slovotvorby je, že dnes k mnohým nemeckým substantívam chýbajú odvodené adjektíva, pretože ich funkciu plnia substantíva ako prvé členy kompozita, porov. so stavom v slovenčine: *poľné práce – Feldarbeiten, lesný chodník – Waldpfad, stolový olej – Tafelöl, morská úžina – Meerenge, vtáčí spev – Vogelgesang* a mnohé ďalšie, alebo sa príslušný obsah vyjadruje syntagmaticky: adnominálnym genitívom, predložkovým pádom, opisom a pod. Signifikantne sa táto interligválna lakúna prejavuje aj v prekladových nemecko-slovenských slovníkoch, kde adjektívatohto typu ako nemecké lemy prosto chýbajú, takže pomenovania typu „adjektívum + substantívum“ (vodný mlyn, vodná rastlina, vodné vtáctvo, vodná para, vodné hospodárstvo a i.) majú nemecké pendanty v substantívnej leme *Wasser* v spojení so základovým slovom: *Wassermühle, -pflanze, -dampf, -behälter, -vorrat*), teda doslovne: **vodomlyn, *vodorastlina, *vodovták, *vodopara, vodohospodárstvo*. Pretože sa význam kompozita v dvojazyčnom slovníku „vyrieši“ slovenským náprotivkom, najčastejšie nominačným slovným spojením alebo derivátom, ale aj kompozitom či značkovým slovom (*Weihnachtsbaum* vianočný stromček, *Wasserwaage* vodováha, *Schneidezahn* rezák, *Zahnfleisch* ďasno), hovoriaci si v bežnej komunikácii nemusia explicitne vybaviť fakt, že nemenný výraz *Wasser-*, ale aj *vodný* v spojení s ďalším substantívom sú z hľadiska slovotvorného významu celej konštrukcie nerovnaké: tak vo významovo zhodných nemeckých a slovenských pomenovaniach *Wassermühle* a *vodný mlyn* označuje prvý člen „silu pohonu/nástroj“, vo *Wasserpflanze* a *vodná rastlina* „miesto výskytu“, vo *Wasserdampf* a *vodná para* „látku“, vo

Wasserbehälter a *nádoba na vodu* „účel“ a v dvojici *Wasservorrat* a *zásoba vody* význam „predmetu“. V slovensko-nemeckom prekladovom slovníku sú viacslovné pomenovania s adjektívom spracúvané v adjektívnej leme (*vodný, poľný, lesný, vtáčí* a pod.; v nemecko-slovenskej relácii nemecké substantívum v pozícii prvého, určujúceho člena kompozita ($S_1 + S_2$) nediferencuje slovotvorné a pri porovnávacom skúmaní hniezd v oboch jazykoch treba počítať s derivačne a kompozično-derivačne početnejšími hniezdami v slovenčine oproti nemčine, čo je dôsledkom diferentných typov flexívnej morfológie (tradične: morfológie) a lexikálnej morfológie (slovotvorby) – nemčina sa definuje ako , slovenčina ako flektívny typ s analytickými a aglutinačnými prvkami. keďže v nemčine chýbajú aj niektoré desubstantívne adjektíva typu *stolný* verzus *stolový*, spracúvajú sa

Vysoký podiel slovotvorne štruktúrovaných a motivovaných slov sa premieta do často mnohopočetných nemeckých slovotvorných hniezd s bohatým zastúpením kompozít na úkor derivátov. Do hniezd zahŕňame navyše kompozitá cez ich obe zložky – druhú, určovanú, a prvú, určujúcu. Tento fakt sa odráža aj v štruktúrovaní slovnej zásoby. Patrí sem teda veľká množina jednoslovných komponovaných pomenovaní, ktoré sa do slovotvorných hniezd slovenčiny nemôžu zahŕňať, pretože tu sa dané myšlienkové obsahy vyjadrujú buď viacslovnými združenými pomenovaniami (!), alebo derivátmi, prípadne voľným slovným spojením, vetou, zriedka aj značkovým slovom. Uzuálne, ale aj textové príležitostné slová ako morfológicky priezračné, sémanticky v istom stupni motivované tvoria najpravidelnejšiu časť lexikónu (pravda, tie druhé sa len ojedinele uzualizujú ako jeho jednotky), a ako formálne a sémanticky fundované, zároveň rozčlenené a typovo organizované binárne útvary opierajúce sa formou aj významom o už existujúce a známe motivujúce výrazy rôznych štruktúr, ktoré sa uplatňujú ako slovotvorné základy, napríklad neodvodené, explicitne derivované, konvertované, zložené slová, kompozično-sufixálne deriváty, ale aj slovné spojenia, frazémy. Keďže slovotvorne štruktúrovaným a motivovaným slovom konceptualizujeme v mysli určitý výsek reality v rozčlenej forme ako gnozeologicko-logickú štruktúru (porov. teóriu onomaziologickej štruktúry, Dokulil 1962, *passim*), pričom koncepty majú v jazyku lexikálne, teda aj slovotvorné vyjadrenie v sčasti pravidelných formách konkrétnych typov utvorených a tvorených slov, možno na tomto základe vysvetliť aj skutočnosť, že komplexné slová sa aj do dlhodobej pamäti ukladajú ako

špecificky – modelovo – „(s)formované“ informačné jednotky, ktoré sa skladajú z už známeho lexikálneho materiálu (z jednotiek lexikónu) v pozícii slovotvorných základov a tiež známeho konečného počtu afixov, preto sa v nej udržiujú stabilnejšie, zotrvávajú dlhšie a ľahšie sa z nej vyvolávajú v akte reči. Slovotvorne motivované slovo je „existenčne zdôvodnené prvotnou lexikálnou jednotkou (motivantom – L.S.) a istoí slovotvornou štruktúrou. To značí, že slovotvorná motivácia lexikálnu a štruktúrnú motiváciu“. Takéto slovo poukazuje na príslušný výsek skutočnosti prostredníctvom [iného] slova a (...) aj prostredníctvom slovotvornej štruktúry (za ktorou je trieda derivátov).“ (Dolník, 2003, s. 128). Bez zveličovania fenoménu formovej a sémantickej opory slovotvorne motivovaných slov o ich motivanty, ako aj skutočnosti, že takto motivované slovo je schopné poukazovať na príslušný výsek skutočnosti prostredníctvom iného slova, ale aj bez preceňovania ich relatívne plnej či čiastočnej, graduálne chápanej motivovanosti, nazdávame sa, že nimi reprezentované koncepty majú stabilnejšie a trvalejšie ukotvenie v pamäti hovoriacich cudzím/nemeckým jazykom, pretože nimi vyjadrované obsahy sa v konceptuálnych a sémantických sieťach fixujú viacprvkovo: (a) motivujúcim lexikálnym základom odkazujúcim na iné rovnako motivované slová a cez ne na výsek sveta, (b) slovotvorným formantom, ktorým je utvorené slovo cez (c) slovotvorný význam späté so slovami daného typu/modelu. Komplexné slová vytvárajú a upevňujú vo vedomí používateľov jazyka jednak mentálne modely tvorenia slov, ktoré títo abstrahujú zo slovotvorných produktov, najmä však z produktívnych štruktúr ako prvkov lexikónu, jednak postupy a stratégie ich slovotvornej analýzy a sémantickej interpretácie v súvislosti textu. Aj pri známých nepravidelnostiach slovotvorného procesu všeobecne i v jednotlivostiach daných o. i. neostrošou slovotvorných pravidiel, nepomerom medzi systémovo možnými a reálne aktualizovanými slovami, možnosťou voľby pomenovaní z viacerých pomenovacích spôsobov, čo má za následok defektnosť slovotvorných paradigiem v porovnaní s morfológickými, tvoria slovotvorné produkty transpozíčného, modifikačného a mutačného typu onomaziologických kategórií tú najsystematickejšiu a najpravidelnejšiu zložku lexikónu.

3. Komplexné slová v slovotvornom hniezde – predpoklady ich skúmania

Systematické skúmanie slovotvorných paradigiem má najmä v slovanskom jazykovednom myslení vari polstoročnú tradíciu, kým opisy slovných čeladi orientované diachrónne, ako aj ich lexikografické zachytenie, boli – v súlade s prevažne historizujúcim smerovaním nemeckej jazykovedy – doménou nemčiny. Teoretické bádanie v oblasti synchronného tvorenia slov, slovotvornej a morfematickej analýzy a s tým spätých metodologických otázok sa plodne rozvíjalo v českej a slovenskej lingvistike, ako ho poznáme z priekopníckych prác M. Dokulila (pojem onomaziologickej štruktúry slova a typy onomaziologických kategórií), J. Horeckého (morfematický opis slovenčiny, sémantická stránka slovotvorných produktov), K. Buzássyovej (sémantická štruktúra odvodených slov, vzťah intenčnej štruktúry slovesa a jeho slovotvornej aktivity, slovotvorný opis substantív), J. Dolníka (výskum vzťahu pojem – význam, lexikálny a slovotvorný význam), J. Furdíka (slovotvorná motivácie a jej funkcie), J. Bosáka (tvorenie slov, morfematická štruktúra slova), M. Sokolovej a kol. (morfematický slovník, slovník koreňových morfém organizujúcich hniezda) a i. Je výrazným obohatením nášho vedenia o jazyku, jeho nominačných, štylistických, textotvorných i všeobecne komunikačných potencií a spoľahlivým teoreticko-metodologickým aj empirickým základom pre ďalšie skúmanie a jeho smerovanie.

Významné výsledky ruskej derivatologickej školy ostatných desaťročí (Vinokur, Zemskaja, Ginzburg, Revzina, Šaumjan, Lopatin, Lykov, Kubrjakova, Švedova, Miloslavskij, Tichonov a i.) taktiež zásadne ovplyvnili ďalšie uvažovanie o povahe a možnostiach slovotvorných procesov, priniesli súborné akademické opisy tvorenia slov v ruštine, veľký počet fundovaných monografií, dvojdielny slovník slovotvorných hniezd, školský slovotvorný slovník ruského jazyka.

Teoretickým opisom tvorenia slov, slovotvorným paradigmám, osobitne slovotvorným hniezdam venuje zvlášť veľa pozornosti poľská derivatológia. Ako osobitné zväzky vyšli slovníky slovotvorných hniezd poľských deadjektív (2001), desubstantív (2001) a deverbatív (2004) a hniezda motivované číslovkami, príslovkami, zámenami, modulantmi, onomatopojami a citoslovcami (2004).

Predpokladom skúmania vzťahov v slovotvornom hniezde je aj pohľad do vnútra týchto zoskupení, ktoré jeho členy vytvárajú svojimi slovotvornými a lexikálnymi významami a lexikálnymi formami. Lexikálne paradigmy sú od-

dávna známe ako logicko-sémantické triedy slov charakteristické určitými spoločnými konštituujúcimi parametrami. Takými sú paradigmy lexikálnych synonym, hypero- a hyponým, opozít, konverzie, pojmových, resp. sémantických polí a iné. Slovtvorné produkty sú, prirodzene, členmi takýchto zoskupení, pravda, svojimi špecifickými vlastnosťami ako nominačné jednotky sui generis vytvárajú aj vlastné slovtvorné paradigmy. V nich sa odrážajú viaceré systémové sémantické vzťahy medzi ich členmi integrovanými (a) buď rovnakokoreňovým elementom, ktorý možno rozpoznať vo všetkých členoch tohto zoskupenia (t. j. hniezda), alebo späťtými jednotným formantom (ako v slovtvornom rade/type), či jednotným slovtvorným významom (ako v slovtvornej kategórii s abstrahovaním od slovtvornej štruktúry). Pre naše analýzy je užitočný pojem slovtvornej paradigmy, ako ho chápe K. Buzássyová: „V rámci slovtvorného hniezda slovtvornú paradigmu tvorí usporiadaný súbor všetkých bezprostredných derivátov (motivátov) tohto ktorého motivanta (základového slova).“ (Buzássyová, 1989, s. 44; zdôr. L.S.).

Pojem slovtvorného hniezda sa zrodil v ruskej derivatológii 60. – 70. rokov 20. st. Od 60. rokov Tichonov začal pracovať na teoretických a metodologických otázkach hniezd a roku 1978 vyšiel jeho slovník slovtvorby ruštiny pre pedagogické účely, ale mal všetky znaky slovtvorného slovníka. Ešte nepoužíva atribút „slovtvorné“, ale hniezdo vymedzuje ako „súbor rovnakokoreňových (príbuzných) slov. [...] Príbuznosť slov tvoriacich hniezdo spočíva v ich významovej blízkosti. [...] Vonkajším indikátorom (alebo výrazom) významovej jednoty príbuzných slov je koreň“ (Tichonov 1978, s. V). Z jeho následného spresnenia (tamže) je zrejmé, že identický koreň ešte nezaručuje významovú súvzťažnosť slov, tú vytvárajú motivačné relácie, ktorých podstata je sémantická. Nazdávame sa, že takáto definícia nemôže s istotou diferencovať, či ide o slovtvorné hniezdo, alebo o slovnú čeľaď, v oboch prípadoch totiž identický koreň a významová príbuznosť slov sú základnými konštituentmi, pravda, pri slovtvornom hniezde, synchronne organizovanom útvaru sa musí ako nevyhnutný zahrnúť práve parameter motivačných vzťahov medzi členmi hniezda a ich uvedomovanie si používateľmi jazyka ako živých sémantických väzieb v súčasnom jazyku. Motivovanosť zanecháva stopy na komplexnom slove každého derivačného kroku, a teda aj na hierarchickej usporiadanosti slov v ňom. Uvedomovanie si významovej blízkosti a osobitého typu príbuznosti členov hniezda, ktorú podporuje spoločná forma základovej morfémy (jej identita sa javom alomorfizmu

neoslabuje, ten patrí k systémovej výbave) potvrdzujú aj naše poznatky späť s úspešnými postupmi rekonštrukcie slovotvornej histórie členov hniezda slovenskými študentmi odboru germanistika.

V tom spočíva rozdiel medzi slovotvorným hniezdom a slovnou čľaďou, pričom hranice medzi nimi nie sú ostré, zreteľné a je účelné predpokladať určitú prechodnú zónu, v ktorej sa prekrývajú obe kategórie so svojimi periférnymi exemplármi. Slová v slovnej čľadi taktiež integruje spoločný významový prvok vyjadrený etymologickým koreňom, ale práve oslabovanie až zotieranie pôvodných pomenovacích motívov a motivačných vzťahov, navyše sprevádzaných značnými fonologickými zmenami signifikanta v dlhých časových obdobiach jazyka spôsobuje, že etymologická súvislosť medzi slovami čľade a východiskom nie je v súčasnom jazyku zreteľná a lexikálny význam predtým transparentného komplexného slova sa už v mnohých prípadoch nedá z neho vyvodiť, resp. súčasný používateľ jazyka takýto motivant ani netuší a slovo pokladá za značkové, porov. niektoré nemecké motivujúce slovesá a členy ich čľadi: *brennen horieť, planúť, bažiť* – *Brunst ruja; ziehen ťahať, vliecť* – *Zeuge svedok, Herzog vojvoda, Zucht chov; drehen krútiť* – *Draht drôt; biegen ohýbať, zabočiť* – *Bucht zátoka; fahren jazdiť, voziť* – *Furt brod, Fährte tlapa, stopa (zvierata), fertig pripravený, hotový*. Adjektívum *fertig*, starohornonemecký tvar *fartig/fertig* (9. stor.) demonštruje tieto diachónne premeny významu a formy slova veľmi presvedčivo a v celej šírke. Bolo utvorené od substantíva *Fahrt jazda, cesta* (to zasa od *fahren*) a znamenalo *pohyblivý, hotový/pripravený/vystrojený (na cestu)*, v súčasnom jazyku je jeho pôvodný význam generalizovaný. Všimnime si, že došlo aj k pravopisnej zmene koreňovej samohlásky: keby sa bol v jeho pravopise uplatnil morfológický princíp, muselo by sa dnes písať nie *fertig*, ale *färtig*, presnejšie: *fährtig*, pretože jeho bezprostredným motivantom je *Fahrt*, sprosredkovaným motivantom – *fahren*, pričom k systémovým alternantám pri slovesách typu *fahren* nepatrí -e-, ale -ä-, -u-, -ü-, porov.: 3. os. sg. ind. préz. *er fährt-t*; sg./pl. ind. imperf. *er fuhr-ø*; 3. os. sg. konj. imperf. *er füh-e jazdil/cestoval/vozil by*. Obdobne komunikanti synchronne nespájajú napríklad slovenské lexémy *studňa* s motivantom *studený, sad a sadiť, dolina a dole, vlak a vliecť, červ a červený, prsteň a prst, hnoj a hniť, sused a sedieť* a i.

Vyššie opísané vlastnosti zahŕňal do pojmu slovotvorné hniezda už začiatkom 70. rokov aj E. Ginzburg. Podľa neho „slovotvorné hniezdo je usporia-

daný súbor motivačných vzťahov medzi slovami hniezda, pričom blízkosť ich predmetného významu je vyjadrená zjavne, prítomnosťou aloforiem tej istej koreňovej morfémy v každom slove“ (Ginzburg, 1972, s. 146n.). Dôraz tu kladie na motivačné vzťahy medzi členmi hniezda, ktorých povahu a hierarchiu („usporiadaný súbor“) určujú slovotvorné procesy. Ešte jasnejšie to vyjadruje W. Fleischer zistením, že „reláciou konštituuujúcou slovotvorné hniezdo je [...] morfológicko-sémantická motivácia“ (Fleischer, 1983, s. 11nn.). V. Blanár uvádza v súvislosti s otázkou organizácie slovnej zásoby zoskupenie derivátov s rovnakým odvodzovacím základom a zaraďuje ich medzi javy homosémie: „Horné triedy hyperonymicko-hyponymických vzťahov tvoria najvšeobecnejšie pojmy. Na najvyššej úrovni je rovina slovných druhov a prípadne ešte javy homosémie (TVRDÝ: *tvrdý, tvrdo, tvrdosť, tvrdnúť*) (Blanár, 1985, s. 26).

Vychádzajúc z uvedených charakteristík a vzťahu motivácie ako dominantnej definičnej vlastnosti prijímame vymedzenie slovotvorného hniezda K. Buzássyovej (1989, s. 39) „ako usporiadaného súboru slov s tým istým koreňom, medzi ktorými sú reálne vzťahy odvodenosti (motivačné vzťahy) živo pociťované príslušníkmi jazykového spoločenstva v súčasnom jazyku.“ Na zdôvodnenie prijatia tohto konceptu hniezda uvádzame jej akcentovanie parametrov, akými sú ‚reálne vzťahy odvodenosti‘, ‚živo pociťované v súčasnom jazyku‘, ‚motivačné vzťahy‘ relevantné aj z hľadiska komunikácie v cudzom jazyku, teda z pohľadu cudzincov ako používateľov cudzieho/nemeckého a i. jazyka, hoci nie sú príslušníkmi jazykového spoločenstva, ale no-native speakers. V pozícii vysielateľa niekedy ani priemerne jazykovo kompetentný native speaker nie je schopný vybaviť si väčšiu množinu členov slovotvorného hniezda k istému východiskovému slovu. To navodzuje úvahu, že ak sa spisovateľ rozhodne využiť v texte rovnakokoreňové slová istého hniezda s určitým štylistickým alebo kompozičným zámerom, nejde o spontánny výber výrazových prostriedkov z inventára lexikónu, ako ju poznáme v bežnej každodennej neodbornej komunikácii, ale o premyslené postupy umeleckého zobrazovania a najmä uvedomenú jazykovú, osobitne lexikálnu kreativitu vysokého stupňa. Inak sa problém javí z hľadiska recepcie, spracúvania jazykového komunikátu: hovoriaci materinským jazykom s vypracovanou slovotvornou a derivačnoanalytickou kompetenciou ako súčasťou jazykovej a komunikačnej kompetencie spravidla správne zoraďujú komplexné slová v texte na základe ich slovotvorných štruktúr a podobných

lexikálnych významov do príslušných hniezd alebo širšie lexikálnych polí ako výstavbových prvkov izotopie, sémantickej kontiguitu a pod. – indikátorov kohézności a koherentnosti textu. Pozícia hovoriaceho cudzím jazykom sa od analogickej situácie komunikačného správania v rodnom jazyku dosť zreteľne líši. Ako limitujúce sa prejavujú také faktory, ako reálne osvojenie lexikálnej zásoby v dostatočnom rozsahu a hĺbke, primeraný stupeň automatizmu produktívneho spracúvania informácie do textu a receptívnych činností – apercepcie (vnímania, identifikácie výrazu a priradovanie aktuálneho obsahu textovému výrazu, interpretácie zmyslu) a porozumenia. Najväčšie problémy sú späté s lexikálnosémantickou oblasťou cudzieho jazyka: lexikálne znaky nie sú nositeľmi iba predmetnej sémantiky, spravidla prísne individuálnej, ale aj mnohorakých gramatických, kategoriálnych významov, teda vysoko abstraktných informácií, ktoré cudzojazyční používatelia jazyka nespracúvajú tak automaticky, neuvedomene a spontánne ako v rodnom jazyku (ak neovládajú jazyk na úrovni blízkej alebo porovnateľnej s ovládaním materčiny).

Skúmanie nemeckých slovotvorných hniezd cudzincami sa môže komplikovať o. i. tým, že hniezda „nie sú primárne kategóriami lingvistického zovšeobecnenia, ale existujú v jazyku ako jedna z „poistiek“ regulujúcich uložiteľnosť neustále sa meniacej slovnej zásoby v pamäti hovoriacich“ (Barzová, 1988, s. 97). Analýza slovotvorných hniezd ukazuje, že k ich charakteristickým črtám patrí vlastnosť „fuzzyness“, neostrosti: nemajú presné a jasné kontúry, čo je dané vývinom lexiky všeobecne, zmenami slov a ich paradigiem v čase, preskupovaním. Aj jednotliví natívni nositelia jazyka vybavujú si početnosť hniezd(a) dosť rozdielne. Ukazuje sa, že značné diferencie ako výraz faktu, že nejde primárne o ostré jazykové kategórie, sa prejavujú na úrovni „školení lingvisti verzus neškolení hovoriaci“: obe skupiny priradia k určitému východiskovému slovu počtom aj kvalitou pomerne rozmanité súbory (komplexných) slov. Rozhodovanie sa tu často opiera o tzv. jazykový cit, das Sprachgefühl, faktor, ktorý je možné akceptovať, ak ho chápeme ako individuálnu intuitívnu schopnosť odvodenú z jazykovej a širšie komunikačnej kompetencie vo vedomí hovoriacich materinským jazykom. Na podporu intuície bádateľ siaha po veľkých výkladových slovníkoch ako reprezentatívnych súboroch lexikalizovaných a uzualizovaných výrazových prostriedkov, ktoré registrujú lexikálny fond a predstavujú o. i. sémantickú normu v istom priečnom časovom priereze.

Otázky smerujúce do tohto priestoru uvažovania, pravdaže, s iným, dôraznejším akcentom, kladie obdobné skúmanie cudzojazyčnému bádateľovi s jeho aktuálnou jazykovou výbavou a výskumnou kompetenciou. Parameter kompetencie a jazykového citu v otázkach registrácie a posudzovania príslušnosti – nepríslušnosti k súboru odvodených/zložených slov od neodvodeného východiska a vzťahov odvodenosti, motivačných vzťahov, hierarchických závislosti a pod. býva v niektorých oblastiach daného cudzieho jazyka naplnený nevyhnutne fragmentárne, a to aj u dobre jazykovo a komunikačne kompetentných cudzincov (aj hovoriacich materinským jazykom). Toto nabáda aj nás formulovať zámery a očakávané výsledky v orientácii hlavne na receptívnu, analytickú dimenziu (častí) nemeckého slovotvorného systému, nie na potenciál generovania komplexných slov a procesov jeho syntézy. Sporné javy dajú sa ozrejmiť informáciami od natívnych hovoriacich, resp. lingvistov. Preto sú naše výskumy orientované výrazne synchronne, a ak sa prihliada na aspekty diachronie, vyvoláva ich potreba vysvetliť fakt, že každému komplexnému slovu ako produktu slovotvorného procesu integrujúceho aktivitu všetkých jazykových rovín je imanentný historický rozmer; každé takéto slovo má svoju slovotvornú históriu, ktorú možno rekonštruovať z hľadiska jeho významu aj formy. Ak takým je, patrí medzi synchronne analyzovateľné postupmi slovotvornej (formovej a sémantickej) analýzy a zaraďuje sa medzi členy príslušných slovotvorných paradigiem, teda aj hniezda. Na druhej strane to, ako prísne synchronne sa slovotvorné hniezdo pochopí, závisí aj, ba hlavne od cieľov výskumu.

Pohľad na slovotvorné hniezda v príslušných slovníkoch nemčiny (Augst, 1975; Kandler – Winter, 1992), ruštiny (Tichonov, 1985) a slovenčiny (Sokolová et al., 2012) ponúka obraz ako kvantitatívne a kvalitatívne rozlične štruktúrovaných útvarov. Odráža sa v nich slovotvorná aktivita hlavných slovných druhov – verb, adjektív, substantív ako odvodzovacích a/alebo kompozitných základov, produktivita slovotvorných spôsobov (derivácie, kompozície, konverzie), modelov tvorenia a napokon aj rôzne prístupy a postupy spracovania lexikálneho materiálu. Ukazuje sa, že slovotvornú aktivitu báz podmieňujú jazykové a pragmatické faktory. Ako potvrdzujú doterajšie výskumy, najvyššiu slovotvornú aktivitu vykazujú primárne domáce slová, teda synchronne neodvodené, jednoduché znaky. Slovotvorný, konkrétne v užšom zmysle derivačný potenciál slabne s pribúdajúcou komplexnosťou motivanta. Čím sú znaky ako motivanty komplexnejšie, tým je ich

slovotvorný potenciál nižší. Zistili sme však aj ďalší faktor obmedzujúci, ba blokujúci túto aktivitu: niektoré sufixy ako morfológické a sémantické heads majú koncový charakter v tom zmysle, že odvodené slová obsahujúce dané sufixy ako derivátory nemôžu sa uplatniť vo funkcii motivanta ďalšej procedúry odvodzovania, preto ich nazývam „terminálne sufixy“. Dalo by sa to formulovať aj ako problém spájateľnosti sufixov: v centre je otázka, aký potenciál sufikálneho odvodzovania majú už odvodené slová s určitým sufixom ako slovotvorné základy. Je súčasťou témy vzťahu komplexnosť a slovotvorná aktivita. Z inventára nemeckých substantívnych prípon terminálnymi, teda blokujúcimi ďalšie odvodzovanie, sú napríklad prípony -bold, -chen, -e, -ei, -in, -keit, -lein, -ling, -rich. Slová s nimi nepripúšťajú tvorenie ďalších substantív ani adjektív pomocou sufixov, čo ovplyvňuje rozsah a štruktúru hniezda.

Vo výskume preferujeme širšie chápanie slovotvorného hniezda ako špecifickej slovotvornej paradigmy, podľa ktorého doň patria nielen komplexné slová vzdialené od jeho východiska vždy len o jeden odvodzovací krok (takto Kubrjakova, 1975, s. 311; Zemskaja, 1978, s. 71), ale všetky odvodené, zložené a konvertované, formovo a sémanticky motivované slová s jednou a tou istou základovou morféomou ako východiskom hniezda. Tento pohľad je blízky koncepcii Tichonova. Nateraz nie je podstatné, na aký počet a na ktoré semémy/lexie polysémantického slova sa členy hniezda vzťahujú, ani aký stupeň motivovanosti či druhy motivácie (kombinovanej so slovotvornou) vykazujú. Slovotvorné hniezdo je tým útvarom, v ktorom sa reflektujú výsledky slovotvorného procesu a súhra s jazykovými rovinami a ich jednotkami (najmä s lexikálnosémantickou a syntaktickou) ukazuje produktivitu a v historickom pohľade na slovné čelade aj konkurenciu modelov a prostriedkov tvorenia, preferovanie pomenúvacích spôsobov na označenie jednotlivých kategórií – predmetnosti, príznaku, procesualnosti, okolnosti a i.

Niekoľko úvah o vzťahu východiskového slova a rozsahu hniezda, resp. statusu členov hniezda: ide hlavne o otázku východiskového slova, ak ním je polysémantická lexéma. Pre potreby skúmania hniezda je podľa nás účelné, ba nevyhnutné uvádzať ho ako výraz s viacerými lexiami, členiť, diferencovať jednotlivé významy, na čo vidíme aspoň tri dôvody:

1. každá lexia je osobitou sémantickou reprezentáciou konceptu odlišnou od inej v danom polysémante,
2. väčšina lexií je potenciálnym východiskovým prvkom hniezda a

3. slovotvorná aktualizácia jednotlivých lexií môže byť reálna alebo nateraz nulová; prípad, že sa všetky lexie slovotvorne premietnu do pravidelných derivátov, je, ako vyplýva z analýz, skôr zriedkavý. Na druhej strane diferencované zachytenie členov hniezda s odvodeninami a zloženinami od tej-ktorej lexie umožňuje podľa nás formulovať jednu z dôležitých podmienok jeho existencie; tou je požiadavka, aby každý člen hniezda odrážal sémantický prvok východiskového slova. Ukážeme to na nemeckej mnohovýznamovej lexéme **aufnehmen**:

1 etw a. začať s čím (Kontakte, Verhandlungen, die Arbeit a.): *seine Tätigkeit als Arzt a.*

2 etw.a. (opätovne) spomenúť čo, vrátiť sa k čomu (den Faden e-r Diskussion, ein Argument, ein Thema erneut a.)

3 etw. a. vziať čo (zdola) ≈ zdvihnúť: *das Taschentuch (vom Boden) a.*

4 j-n. a. prijať koho (ako hosťa v dome) ≈ poskytnúť prístrešie: *Wir wurden von unseren Bekannten sehr freundlich aufgenommen*

5 j-n im Krankenhaus a. prijať; poskytnúť pacientovi miesto na ošetrovanie

6 j-n (in etw. Akk)) a. prijať; umožniť komu, aby sa stal členom nejakej organizácie (j-n in e. Partei, in e-n Verein a.): *Der Tennisclub hat 30 neue Mitglieder aufgenommen*

7 etw. nimmt j-n / etw. (kol. al. pl.) auf mať dostatočné miesto/priestor pre koho/na čo ≈ pojať koho/čo: *Das Flugzeug nimmt 300 Passagiere auf; Der Tank kann 36 Liter a.*

8 etw. in etw(Akk) a. niečo (dodatočne) zaradiť, včleniť do čoho: *ein Theaterstück in den Spielplan, e-n Aufsatz in e-e Zeitschrift a.*

9 etw. irgendwie a. reagovať na čo určitým spôsobom, prijať čo: *e-e Nachricht enttäuscht a.; Das Publikum nahm den Film begeistert auf*

10 etw. a. obsiahnuť, osvojiť si čo duševne, spracovať čo duševne: *Ich habe zu viel gesehen, ich kann nichts mehr a.; den Lernstoff schnell, leicht a.*

11 etw. a. čo zachytiť, fixovať písomne (e. Protokoll, e-n Unfall a.): *Die Polizei nahm die Anzeige auf*

12 etw. a. niečo snímať, fotografovať, filmovať: *Wo ist der Film aufgenommen worden?*

13 etw. (auf etw(Akk)) a. zaznamenávať, nahrávať zvuky na magnetofón, na platňu ↔ mazať: *die Hitparade, Vogelgezwitscher auf Kasette a.*

14 etw. nimmt etw. auf pohlcovať, prijat'; niečo (prechodne) viaže na seba nejakú tekutinu al. plyn $\approx$ niečo absorbuje niečo $\leftrightarrow$ vylučovať čo: *Das Blut nimmt durch die Lunge Sauerstoff auf*

15 mst ein Tier nimmt etw. auf nájsť a sledovať nejakú tlapu al. stopu: *Der Hund nahm die Spur, die Witterung auf*

16 etw. a. požičať si (a byť dlžný) (e-e Hypothek, e-n Kredit a.); *bei der Bank 1000 Mark a., um ein Geschäft zu gründen*

17 Nahrung a. med. prijímať stravu $\approx$ jesť: *Der Patient nimmt wieder N. auf*

18 es mit j-m a. (môcť) komu konkurovať, podstúpiť čo, pustiť sa do čoho s kým (e-n Wettbewerb mit j-m a.)

Deverbálny derivát **die Aufnahme** s významom dejového mena a/alebo výsledku deja realizovali jednotlivé lexie polysémantu *aufnehmen* ako bezprostredného motivanta takto:

1 iba sg.; začatie (die Aufnahme von Verhandlungen)

2. iba sg.: návrat k čomu, pokračovanie (die [Wieder-]Aufnahme der Diskussion)

3. - $\emptyset$

4. prijatie (host'a) (eine warme Aufnahme finden)

5 iba sg.; prijatie (die Aufnahme e-s Patienten im Krankenhaus)

6 iba sg.; prijatie (die Aufnahme e-s Mitglieds in e-r Organisation)

|| K-: Aufnahme-, -antrag, -gebühr

7. - $\emptyset$

8 iba sg.; zaradenie, začlenenie: *die Aufnahme des Stücks in den Spielplan*

9. - $\emptyset$

11. iba sg; zachytenie, spísanie (die Aufnahme von Details, Fakten)

12 nahrávka, snímka $\approx$ fotografia (Aufnahmen machen) || -K: Blitzlicht-, Film-, Landschaftsaufnahme

13 iba sg.; nahrávanie, snímanie || K-: Aufnahme-, -studio || -K: Live-, Studio-, Schallplatten-, Tonband-

14 iba sg.; príjem $\leftrightarrow$ vylučovanie: *die Aufnahme von Sauerstoff durch die Lunge*

15 iba sg.; sledovanie (zveri) (die Aufnahme e-r Fährte, e-r Spur)

16 iba sg.; výpožička: *die Aufnahme e-s Kredits* || -K: Kredit-

17 iba sg.; prijímanie (potravý) (die Aufnahme von Nahrung) || -K: *Nahrungsaufnahme*

18 iba sg. podstúpenie

I keď lexémy sa so slabo rozvinutou polysémiou nemusia prejavovať ako slovotvorne neaktívne, spravidla sa ich aktivita sústreďuje na priamu, hlavnú lexíu, prenesené významy sa derivačne realizujú len okrajovo, ako napríklad v nem. adjektíve *grün zelený*. Najprv významový profil **grün** (adj.) – lexie, potom ich slovotvorné realizácie:

1. sfarbený ako svieža príroda, zelený
2. nezrelý (plody, ovocie), surový (drevo), nekonzervovaný (mäso, ryby)
3. nedospelý, neskúsený (človek)
4. polit. patriaci k ekologickému hnutiu na ochranu prírody

grün₁ – *das Grün zelená (farba), das Grüne príroda, zeleň, das Grünzeug zelenina (zelené časti rastlín; inak: Gemüse), grünlich zelenastý, grünen zelenieť sa, zeleňať sa* – všetky deriváty sú bezprostredne motivované adjektívom *grün₁*; *begrünen* vybaviť zeleňou (dvor, ulicu) – aj sloveso *begrünen* je bezprostredne motivované východiskovým adjektívom ako derivát prefixálnej konverzie: *grün₁* + be- (en).

Aj početné kompozitá (tu ich neuvádzame) sú významovo motivované prvou lexíou (okrem *Grünschnabel*).

grün₂ – ∅

grün₃ – ∅; *Grünschnabel zelenáč* je v nem. jazyku kompozitum z *grün₃* + *Schnabel* zobák)

grün₄ – polit. *die Grünen zelení*

4. Otázky sémantických vzťahov v slovotvornom hniezde a motivácia

Zastavme sa pri základnom formálno-obsahovom slovotvornom vzťahu, vzťahu motivácie, ktorým sa rovnakokoreňové slová stávajú členmi hniezda, resp. ktorý rozhoduje o rozsahu a hraniciach hniezda, okrem toho motivačné vzťahy určujú smer odvodenosti.

Motivačné vzťahy slovotvorne štruktúrovaných slov sú v ostatných desaťročiach sledované tak intenzívne, že by sa ich problematika mohla javiť ako výskumne uzavretá. Významný je prínos najmä ruskej, českej, slovenskej, poľskej a novšie aj nemeckej derivatologickej teórie. Väčšina lexikál-

nych jednotiek jazyka sa v koncepciách lexikálnej motivácie zahŕňa do objektívne existujúcich sémantických a/alebo formálnych relácií k iným slovným a nadslovným jednotkám a táto vzájomná previazanosť zbavuje ich izolovanosti v jazyku, v lexikóne, čím slovotvorné produkty vytvárajú siete rozmanitých sémantických a formálno-sémantických vzťahov podľa toho, ktorá z ich vlastností, resp. ktorý z aspektov sa stane východiskom intendovaného útvaru.

Najprv krátky exkurz do oblasti mentálnej reprezentácie lexiky ako takej, ktorá sa vzťahuje aj na slovotvorne motivované slová: slovotvorné útvary nie sú jedinými motivovanými konfiguráciami či sieťami slov/výrazov v mysli: v súvislosti našej témy je účelné uviesť, že popri známych súboroch lexikálnych jednotiek spätých známymi paradigmatickými vzťahmi na sémantickom podloží sa novšie pracuje s psycholingvistikou predstavou konceptuálnych a sémantických sietí v ľudskej mysli. Koncepty chápeme ako informačné, znalostné jednotky o konceptualizovaných a kategorizovaných entitách sveta. Predpokladá sa, že ani koncepty, ani ich verbalizované jazykové podoby – lexikálne významy, nie sú v mysli izolované, ale navzájom pospájané vzťahmi najrôznejších druhov asociácií imanentných istému konceptu. Ako príklad zvolíme sloveso *heilen liečiť*: na základe významovej štruktúry tvorí sieť s mnohými substantívnymi konceptmi: hranami siete sú sémantické relácie/asociácie s nimi, jej uzlami sú koncepty agensa (lieči lekár), paciensa (chorý), objektu (chorý orgán), miesta (nemocnica, ambulancia), nástroja (prístroje na diagnostikovanie, operáciu a pod.), prostriedku (liečivá), príčiny (bolesť, poranenie, ohrozenie života), výsledku (uzdravenie) atď. Koncepty sú v mysli zosietené s inými blízkymi konceptmi, napríklad koncept prostriedku „liečivo“ asociuje s množinou ďalších konceptov a vytvára spomínané konceptuálne a sémantické sietivo. Tu odhliadneme od faktu, že nie všetky koncepty musia nutne mať aj svoje materiálne vyjadrenie v danom jazyku. Tak koncept USPOKOJENÝ POCIT HLADU má v nemčine lexikálnu reprezentáciu v adjektíve *satt*, v slovenčine *sýty*, kým koncept USPOKOJENÝ POCIT SMÄDU nemá v nemčine ani v slovenčine osobitné lexikálne vyjadrenie. Keďže koncepty majú v jazykoch svoju reprezentáciu hlavne v lexikálnych jednotkách, zúčastňujú sa na obsadení sémantických sietí výrazným podielom aj slovotvorne štruktúrované a takto motivované slová. Ich podiel možno stanoviť na základe podielu slovotvorne motivovaných slov na celkovej množine jednotiek slovnej zásoby jazyka, presnejšie: na podmnožine plnovýznamo-

vých slov. Otázkou ostáva posúdenie ich podielu aj na štruktúrach viacslovných pomenovaní.

Slovotvorná, resp. morfosémantická motivácia ako jeden z typov lexikálnej motivácie je vzťahom dvoch výrazov, ktorým sa zdôvodňuje ich významová a výrazová spätosť v tom zmysle, že lexikálny význam motivovaných slov možno (v rôznej graduálnej miere) vyvodiť z ich motivujúcich výrazov rôznych formálnych štruktúr. V súvislosti takejto podmienenosti lexikálneho významu v širšom zmysle odvodených slov je tu aj ďalšia kvalita, ktorá vstupuje do slovotvorného aktu: v štruktúrach komplexných slov, už slovo tvorne motivovaných per se, uplatňujú sa vo funkcii motivantov aj lexikálne jednotky, ktoré sú už obrazne motivované ako jednotky langue. Iba relatívne malá časť skutočných alebo potenciálnych lexikálnych báz pre potreby tvorenia slov sú fónicky – zvukomalebne, imitačne motivované výrazy.

Medzi obraznými motivantmi sa vyskytujú jednoslovné lexikálne alebo poetické metafory, metonymie, obrazné slovné spojenia a frazémy s ešte priehľadným obrazným komponentom. V slovo tvorne motivovaných pomenovaniach typu *Dichterfürst* knieža/velikán medzi básnikmi, *Wortbildungs*nest slovotvorné hniezdo, *Verkehrs*ader dopravná tepna, *Brustkorb* hrudný kôš, *Schlüssel*bein kľúčna kosť, *Süß*ling úlisník, jdm. etw. *einblasen* nahučať čo komu, *Bärenhä*uter leňoch (defrazeologický derivát z *auf der Bärenhaut liegen* leňosiť, doslovne: ležať na medvedej koži) majú zdôraznené časti platnosť obrazne, metaforicky motivovaných komponentov. Podobne sa v odvodených a zložených slovách typu *Gekicher* chichot, *Klimperer* ten, kto brnká na klavíri (zlý hráč), *Schnatter*liese/*Plapper*liese rapotačka (o žene), *Flatter*geist vetroplach ako motivanty uplatnili zvukomalebne slovesá *kichern* chech(o)tať sa, *klimpern* cinkať (mincami), *brnkať* (na klavíri), *schnattern* gagotať, *flattern* trepotať sa (vo vetre), *chvieť* sa. Podiel a aktivita obrazných substantív, slovíes a adjektív na slovotvorných procesoch a výsledkoch sú v porovnaní s participáciou zvukomalebne motivovaných slov ako slovotvorných základov, neporovnateľne väčšie. Na rozdiel od onomatopojí ako nominačne okrajového spôsobu, ako si jazyky dopĺňajú slovnú zásobu, sú sémanticky derivované slová výsledkom jedného z centrálnych, preferovaných pomenúvacích spôsobov a ich zastúpenie v celkovej lexikálnej zásobe typologicky odlišných jazykov nemčiny a slovenčiny sa pohybuje okolo 8 %, resp. 11 %. Vyššia produktivita sémantického odvodzovania v novších vývojových obdobiach je

tlmená zrejme expanziou iných pomenúvacích spôsobov (v nemčine slovo-
tvorbou, v slovenčine tvorením viacсловných pomenovaní a slovo-
tvorbou).

V otázkach motivácie možno nadviazať na výskumy typológie a hierar-
chizácie typov motivácie J. Furdíka (2008, s. 23 a n.) a na Ološtiakovo plodné
rozpracúvanie typológie motivácie v smere „spolupráce slovo-
tvornej motivácie s inými typmi lexikálnej motivácie“ (Ološtiak 2009, s. 13 et
passim). Kooperácia typov lexikálnej motivácie pri „centrálnej postavení
slovo-
tvornej motivácie“ ako jedného zo „základných, inherentných typov“ sa
tu chápe v tom zmysle, že „jednotlivé typy lexikálnej motivácie nefungujú
„na vlastnú päsť“, ale naopak, spolupracujú a vzájomne sa ovplyvňujú“
(Ološtiak 2009, s. 15). Vychádza sa z poznatku J. Dolníka (1985; 2003), ktorý
vymedzuje obsah pojmu „paradigmatická motivácia“ v porovnaní so
slovo-
tvornou motiváciou a paradigmatickú motivovanosť ako elementárnu
prípisuje každej lexikálnej jednotke ako nevyhnutný komponent na rozdiel
od slovo-
tvornej motivácie. Motiváciu slova určuje „ako nepriamy alebo
priamy kauzálny vzťah medzi jeho výrazovou a významovou zložkou, ktorý je
podmienенý paradigmaticky súvzťažnými slovami. Podľa toho, aký
subsystém slov, resp. aké slovo podmieňuje tento kauzálny vzťah,
odlišujeme slovo-
tvornú (priamu) motiváciu od paradigmatickej (nepriamej)
motivovanosti slova“. Paradigmatickú motiváciu charakterizuje ako
„nepriamu“, pretože existenciu týchto súvzťažných slov zdôvodňuje
„negatívne“: „Kým pri slovo-
tvorne motivovaných slovách motivanty priamo,
pozitívne zdôvodňujú existenciu motivátov, existenciu slovo-
tvorne
nemotivovaných slov zdôvodňujú paradigmaticky súvzťažné slová len
nepriamo, negatívne, t. j. tak, že ich potenciálne (čiže ako možné slová)
vymedzujú“ (Dolník, 1985, s. 16).

V ďalšom výklade nás zaujíma Dolníková pozícia aj vo vzťahu ku
komunikačnej hodnote slovo-
tvornej motivácie, t. j. k využívaniu motivačnej
zložky komunikujúcimi v materinskom jazyku, pretože svojím pohľadom sa
sčasti odkláňa od súzvučných hlasov iných derivatológov, keď píše: „Napriek
tomu, že pri slovo-
tvorne motivovanom slove je motivačná zložka zreteľne
(morfematicky) vyjadrená, pri použití derivátu sa táto zložka berie do úvahy
iba pri aktualizácii slovo-
tvornej štruktúry, napr. (tu s odkazom na prácu
Furdíka, 1978) pri zisťovaní významu periférneho, resp. málo frekventova-
ného slova“. Dolník pokračuje: „... ani v prípade zhody slovo-
tvorného
a lexikálneho významu pri centrálnych, resp. frekventovaných derivátoch nie

je slovotvorná štruktúra rečovo relevantná, komunikanti sa pri nich neorientujú podľa vnútornej formy“ (Dolník, 1985, s. 18; zdôr. L.S.).

J. Dolník sa opiera o poznatok, že normálne osvojená a v dlhodobej pamäti uložená jazyková jednotka rôzneho stupňa abstrakcie, napríklad analytické gramatické štruktúry i komplexné lexikálne jednotky, komunikanti v materinskom jazyku používajú ako celok, ako funkčnú, resp. sémantickú jednotu, ktorej kompozicionalnosť si už v automatizme reči neuvedomujú, resp. iba vo výnimočných kontextoch či komunikačných situáciách. Lexikálny význam už nie je potrebné „napovedať“ ich slovotvornou štruktúrou. Napokon samotný proces demotivácie a idiomatizácie mnohých (typov) komplexných slov, ktorou sa pôvodne transparentná významová väzba medzi motivátom a motivantom oslabila alebo celkom zotrela, tiež hovorí o tendencii k sémantickej jednote slova, pričom sa týmto relevantnosť motivácie v jazyku nijako neznižuje.

Inak je to v pozícii používateľa nemčiny (ako cudzieho jazyka). Ten istý jav a jeho komunikačná hodnota nadobúdajú v komunikácii v cudzom jazyku výraznú rečovú závažnosť – orientácia recipienta na slovotvornú štruktúru slova a jeho vnútornú formu má veľmi dôležité miesto pri analýze a v tvorbe stratégie spracúvania informácie s interpretáciou a výsledným porozumením ako indícia pojmu a vyvodenia lexikálneho „textového“ významu. V jazyku je, ako vieme, zmyslovo vnímateľný len akustický a vizuálny obraz slov, pričom morfematická a slovotvorná skladba, v mnohých slovách zhodná a diferencovaná zároveň, tvorí materiálnu „predlohu“, z ktorej jedinej, aj keď neúplne, nepresne, niekedy dokonca zavádzajúco, dá sa, či presnejšie: musí sa vo väzbe na textové jazykové a pragmatické súvislosti „vyčítať“ signál, naznačenie lexikálneho významu a ním odkázať na referent/objekt mimojazykového sveta. Iné východisko: prekladový slovník. Ten však zďaleka neuvádza všetky „ťažké“ slová, žiadne nové a okaziónálne výrazy a pod. Samozrejme procedúry inferencie a pod. tu nerozoberáme, hoci sú nutnou súčasťou interpretácie jazykovej predlohy, napríklad aj kompozít ako slov s vnútornou syntaxou.

Práve pri zostavovaní a analýze hniezd zisťujeme rôzne podoby sémantickej blízkosti či príbuznosti jeho členov rôzne vzdialených od koreňovej morfémy ako východiska hniezda. Znalosť základných slovotvorných štruktúr cudzieho jazyka, typov utvorených slov, slovotvorných prostriedkov a istého počtu slovotvorných pravidiel túto orientáciu v množine komplex-

ných slov a v lexike ako celku významne pozitívne ovplyvňuje v zmysle využiteľnosti komunikačnej relevantnosti slovotvorne motivovaných slov. Komunikačne na stredne pokročilom stupni (sčasti aj komunikačne dobre vybavení) cudzinci hovoriaci po nemecky vnímajú motivačné relácie ako pomerne zreteľnú alebo čiastočnú korešpondenciu na osi výraz – význam, t. j. medzi významovo členeným výrazom (jeho morfeomatickou, presnejšie: slovotvornou stavbou), slovotvorným a lexikálnym významom ako pomenovaním nejakého pojmu/konceptu. Hoci platí, že aj to najzreteľnejšie motivované slovo je komplexom iba arbitrárnych minimálnych bilaterálnych znakov, morfém (a aj komplexné slovo je v podstate pomenúvacia elipsa), a preto explicitne vyjadruje iba časť lexikálneho významu, hrá aj takýto čiastkový, jazykovo správne smerovaný poukaz, resp. indícia na pojem a význam závažnú úlohu vo vzťahu k jeho aperpcii (vnímaniu, analýze a porozumeniu) príjemcom. Motivácia sa v recepcii cudzojazyčnej komunikácie využíva podľa našich zistení spravidla:

- (a) pri nových slovách;
- (b) pri známych slovách, ktoré sa ešte nestali stabilným fondom hovoriaceho;
- (c) pri všetkých okazionálnych slovách;
- (d) v kategórii potenciálne známych, ale v textoch menej frekvencovaných slov;
- (e) pri väčšine slov pasívnej slovnej zásoby.

Za predpokladu spomínaných znalostí základov derivatológie nemčiny sa v komunikácii cudzím jazykom uplatňuje podporná funkcia slovotvornej motivácie, a to výrazne v procesoch analýzy komplexných slov v texte – od identifikácie slovných štruktúr cez priradovanie im sémantického vzorca (slovotvornej parafrázy), vyvodzovanie a domýšľanie aktuálneho lexikálneho významu a interpretáciu kontextom podmieneného zmyslu celej frázy alebo odseku s takýmto slovom/slovami. Problémy sa podľa očakávania vynárajú pri niektorých typoch odvodených slov v rámci onomaziologickej kategórie mutácie, pri slovách s nízkou slovotvornou produktivitou daného modelu a najmä pri demotivovaných a nesprávne motivovaných formáciách.

Synchrónny opis sa pri analýze motivovanosti komplexných slov prednostne orientuje na sémantické vzťahy medzi slovami s rovnakou základovým prvkom a na jeho slovotvornú aktivitu. Bez skúmania motivačných vzťahov nedá sa opísať taká podstatná relácia, akou je smer

motivácie, teda smer odvodenosti slov. Z tohto poznania sa odvodzuje myšlienka o slovotvorných reťazcoch, malých paradigmách, v ktorých sú miesta slovotvorne motivovaných slov presne stanovené, a to vo vzťahu k neodvodenému východiskovému slovu, nazvali by sme ho „pramotivantom“, ale aj medzi derivátmi na ďalších stupňoch slovotvornej histórie (vzťah derivát – derivát). Medzi východiskovým prvkom a odvodeným slovom prvého slovotvorného kroku môžeme hovoriť o priamom sémantickom vzťahu, o najzreteľnejšej významovej súvzťažnosti. V dokulilovskej terminológii sú to najprv deriváty transpozičného typu onomaziologických kategórií s prevzatou sémantikou motivujúceho slova alebo frázy a zmenou slovného druhu motiváta, ďalej deriváty modifikačného typu so zachovaním sémantiky motivanta obohatenej o modifikujúcu sému a zachovaním slovného druhu a napokon výsledkom prvého slovotvorného kroku sú aj deriváty mutačného typu s rôznou mierou zhody a rozdielu medzi slovotvorným a lexikálnym významom. Všetky typy derivátov prvého derivačného kroku od východiska dosvedčujú jeho slovotvornú aktivitu, a naopak, jeho slovotvorná aktivita sa prejavuje v rozvíjaní hniezda. Hniezdo s odvodenými slovami rôznych stupňov hierarchie je obrazom slovotvornej aktivity tak neodvodeného východiskového slova, ako aj odvodzovacieho potenciálu komplexných slov na druhom a vyšších stupňoch organizácie.

V teoretickej koncepcii derivatológie I. Uluchanova našli motivované deriváty prvého slovotvorného kroku označenie „pôvodná motivácia“ (*brech-en* → *ein-brechen* *vľupať sa*), na rozdiel od „nepôvodnej motivácie“ ako vzťahu medzi derivátmi s tou istou základovou morféomou, ale motivovanými už komplexnými slovami na vyššom, ďalšom stupni odvodenosti (*einbrechen* → *Einbrech-er*). Sémantiku odvodených slov Uluchanov vidí diferencovane aj v tom zmysle, či sú dve alebo viaceré slová motivované bezprostredne iným slovom, a fixuje to termínom „bezprostredná motivácia“, a zisťuje to tým, či sa dané slovo líši od svojho motivanta vždy jedným slovotvorným formantom, alebo sú medzi nimi slovotvorné medzery (*brechen* → **ver-brechen** → *Verbrech-er* → **verbrecher-isch**). Medzi slovami je vzťah „sprostredkovanej motivácie“ (všetky termíny pozri bližšie Uluchanov, 1977, s. 34nn.). Dodajme, že vzťahy „pôvodná – nepôvodná“ a „bezprostredná – sprostredkovaná“ motivácia konštituujú ten dômyselný útvar v ľudskej mysli, ktorým si v rôznej miere a rozsahu uvedomenia disponujeme. Bezprostredná pôvodná motivácia s najtesnejšou sémantickou

väzbou komplexného slova s jeho východiskovým slovom je tou základnou súvzťažnosťou, ktorá spája prototypovo silné členy hniezda.

Tieto motivačné súvislosti a slovotvornú aktivitu na všetkých stupňoch odvodenosti môžeme sledovať na našom náčrte slovotvorného hniezda nemeckého viacvýznamového slovesa *brechen* (jeho významy pozri nižšie).

Náčrt slovotvorného hniezda nemeckého slovesa *brechen*

Významová štruktúra polysémantu *brechen/sich brechen*:

1. lámať, (z)lomiť, drtiť
2. porušiť, zrušiť (sľub a pod.)
3. vracat'
4. rozísť sa (s niekým)
5. puknúť
6. lámať sa, rozbiť sa (o), slabnúť

Morfologická charakteristika východiskového slovesa:

brechen (inf. préz.) – *ich brach* (prét.) – *ich habe gebrochen* (perf.);

Rezíduum starého časovania préterita ind. z obd. 7. – 9. stor.:

sg. brach, pl.: bruchum: odtiaľ zachovaný derivát der Bruch, lom (podobne: Zug ťah, Wurf hod, vrh, Spruch výrok a i.)

[Symboly: S – substantívum, V – verb, A – adjektívum;

→ smer odvodenosti a počet deriv. krokov, 1, 2, 3 – označenie významu polysémantu východiskového slova, ku ktorému sa viaže odvodené slovo]

Slovotvorné hniezdo

BRECH(en) V

→abbrechen V 1.odlomiť, 2.pretrhnúť, 3.zbúrať →→ Abbruch S ...

...k 1,2,3 →→→abbrüchig krehký, na spadnutie

→anbrechen V nalomiť, nakrojiť →→Anbruch S nalomenina...

... →→→anbrüchig A nakazený, nahnitý

→aufbrechen V 1.rozlomiť, 2.rozviť sa (puk), 3.vyraziť (prameň)...

... →→Aufbruch S k 1,2,3

→ausbrechen V 1.vypuknúť, 2.vylomiť, 3.vyvrátiť (jedlo), 4.vyraziť...

...(na cestu) →→Ausbruch S k 1

→durchbrechen V 1.preboriť/-lomiť, 2. rezať sa (o zubkoch)...

... →→ Durchbruch S

→→einbrechen V 1.preraziť, 2.vlámať sa, 3.nastať →→Einbruch S k 1,2,3

→→Einbrecher S k 2 lupič, zlodej, →→→Einbrecherin zlodejka

→→erbrechen V 1.vypáčiť, 2.zvracať →→s Erbrechen zvracanie

→→unterbrechen V prerušiť →→→Unterbrechung prerušenie

→→verbrechen V spáchať zločin →→s Verbrechen S zločin...

... →→Verbrecher S zločinec →→→Verbrecherin S...

... →→→verbrecherisch A zločinný →→→Verbrechertum S zločinci (kol.)

→→zerbrechen V 1.rozložiť, roztláčať, 2.rozbiť (sa)

→→→zerbrechlich A krehký →→→unzerbrechlich A nerozbitný

→→→Zerbrechlichkeit S krehkosť

→→→→Unzerbrechlichkeit S nerozbitnosť

→Brech-e S trlica →→Hanf-, Flachsbreche trl. na konope, ľan

→Brech-er S drtič (kameňa), trlica, vysoká morská vlna

→Brechung S lom (svetla) →→(s)-winkel uhol lomu ...

→Brechbank S trlica

→Brechbohnen S (šalátové, lámavé) zelené fazuľky

→Brechmaschine S drtič(ka)

→Brechmittel S dávidlo

→Brechpunkt S bod lomu

→ ...

→Bruch S 1.lámanie, 2. zlomenina, 3.med. prietrž, 4.puklina, 5.porušenie (sfubu), 6. mat. zlomok

→→brüchig A lámavý, nalomený →→→Brüchigkeit lámavosť, krehkosť

→→bruchrechnen V počítat so zlomkami

→Bruchdach S lomená strecha

→Bruchholz S polom

→Bruchlandung S neúspešné pristátie

→Bruchschiff S fraktúra, lomené písmo

→Bruchstein S kameň z lomu

→Bruchstelle S miesto (z)lomu

→Bruchstrich S zlomková čiara

→Bruchstück S úlomok

→Bruchzahl S zlomok

→Bruchzeichen S lomka

→bruchfest A pevný pri lome

→bruchsicher A odolný voči lomu, nerozbitný

→bruchfrei A nezlomený, bez zlomeniny/kazu

→ehebrechen V cudzoložiť →→Ehebrecher S cudzoložník →→-in ...
 ... →→Ehebruch S cudzoložstvo →→→ehebrüchig A cudzoložný
 →→Halsbruch S zlomenie väzov →→→halsbrecherisch A krkolomný
 →→Schiffbruch S stroskotanie lode →→→schiffbrüchig A stroskotaný...
 ... →→→→r/e Schiffbrüchige stroskotanec
 →Treubruch S porušenie vernosti, nevera →→treubrüchig vierolomný
 →Wortbruch S porušenie slova →→wortbrüchig zradný, vierolomný...
 ... →→→Wortbrüchigkeit vierolomnosť

Záverom konštatujeme, že analýze slovotvorných produktov a najmä slovotvorných hniezd ako špecifickej slovotvornej paradigme patrí jedno z kľúčových miest, pretože z neho, z jeho (vý)stavby možno vyčítať o. i. aktivitu a produktivitu slovotvorných modelov, slovotvorných báz a prostriedkov v synchrónnom pohľade, „históriu“ vzniku odvodených slov, povahu a štruktúru nových slov, ale aj usudzovať na preferenčné javy pri realizácii pomenúvacích potrieb v rámci slovotvorby zo strany jazykového spoločenstva. Skúmanie a uplatnenie výsledkov výskumu môže byť o to hodnotnejšie, že sa sústreďuje na výsek nemeckého lexikálneho a slovo-tvorného subsystemu ako na základný komponent jazyka. Nemčina plnila v minulosti a vo výraznej miere plní aj dnes dôležité dorozumievacie a poznávacie funkcie v medzinárodnom kontexte, ktorého sme aj my aktívnymi – aj týmto jazykom komunikujúcimi – účastníkmi. Aj širšie: prienikom do jazykových štruktúr cudzieho jazyka sa nielen hlbšie poznáva jeho podstata a inakosť na pozadí materinského jazyka, ale poznanie prekonáva a vystrieda aj intuíciu a neistotu vo vzťahu k lexikálnemu plánu cudzieho jazyka ako „cudzieho“.

Literatúra:

- AUGST, G.: Lexikon zur Wortbildung. Morpheminventar. 3 zv., Tübingen 1975.
 BARZOVÁ, I.: Nomination durch Wortbildung. Leipzig 1988. 233 s.
 BLANÁR, V.: Organizácia slovnej zásoby. In: Jazykovedný časopis, 1985, roč. 36, č. 1, s. 23 – 31.
 BUZÁSSYOVÁ, K.: Slovotvorné hniezdo a slovotvorná paradigma. In: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Red. J. Horecký, K. Buzássyová, J. Bosák. Bratislava 1989, s. 38 – 48.

DOLNÍK, J.: Otázka motivovanosti a systémovosti slova. In: Jazykovedný časopis, 1985, roč. 36, 1, s. 13 – 22.

DOLNÍK, J.: Lexikológia. Bratislava 2003.

FLEISCHER, W.: Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache, Leipzig 1983 (novšie vyd.: Tübingen 2002 pod rovnakým názvom v spoluautorstve W. Fleischer – I. Barz).

FURDÍK, J.: Motivačná nasýtenosť textu v slovenčine a v nemčine. In: Slovo tvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča 1993, s. 125 – 138.

FURDÍK, J.: Teória motivácie v lexikálnej zásobe. Ed. M. Ološtiak. Košice 2008.

GINZBURG, E. L.: Issledovanie struktury slovoobrazovatel'nykh gnezd. In: Problemy strukturnoj lingvistiki 1972. Moskva 1973, s. 146 – 225.

KANDLER, G. – WINTER, S.: Wortanalytisches Wörterbuch. Deutscher Wortschatz nach Sinn-Elementen in 10 Bänden. München 1992 – 1995.

KUBRJKOVA, J. S.: Die Wortbildung. In: Allgemeine Sprachwissenschaft. Zv. II. Ed. B. A. Serebrennikov et al. Berlín 1975, s. 294 – 332.

OLOŠTIAK, M.: Spolupráca slovo tvornej motivácie s inými typmi lexikálnej motivácie. In: Jazykovedný časopis, 2009, roč. 60, č. 1, s. 13 – 34.

OLOŠTIAK, M.: Aspekty teórie lexikálnej motivácie. Prešov 2011.

SISÁK, L.: Einige Aspekte der Wortbildung und Textbildung in der Fachsprache Philosophie. In: Deutsch mit allen Sinnen. Zborník príspevkov zo VI. konferencie Spoločnosti učiteľov nemeckého jazyka a germanistov Slovenska 4. – 7. 9. 2002 v Košiciach. Eds. J. Pavlovová, H. Hanuliaková. Košice 2002, s. 150 – 156.

SISÁK, L. (2003a): Die Wortbildungsprodukte im Spannungsfeld zwischen Motivation und Demotivation. Zum Problem der Remotivation. In: Das Wort in Satz und Text. Zum 65. Geburtstag von Hans-Werner Eroms am 23. Juli 2003. Eds. Š. Pongó et al. Nitra 2003a, s. 109 – 118.

SISÁK, Ladislav (2003b): Nemecké substantívne kompozitá v priestore textu. In: Komunikácia a text. Zborník materiálov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou pri príležitosti životného jubilea doc. F. Ruščáka 15. –16. novembra 2001 v Prešove. Ed. Z. Stanislavová. Prešov 2003, s. 224 – 231.

SISÁK, L. (2007a): O vzájomnom vzťahu slovo tvorby a textu. In: Koreferencia a konexia. Zborník z vedeckého seminára usporiadaného na záver riešenia grantového projektu VEGA pod názvom "Kohézia a koherencia ako vlastnosť textu a ako aktivita expedienta a recipienta" r. 2005. Eds. J. Sabol, L. Sisák. Prešov 2007, s. 21 – 49.

SISÁK, L. (2007b): Čo dáva nemecká slovo tvorba textu a text slovo tvorbe. In: Koreferencia a konexia textu: Zborník príspevkov z vedeckého seminára usporiadaného na záver riešenia grantového projektu VEGA pod názvom "Kohézia a koherencia ako vlastnosť textu a ako aktivita expedienta a recipienta" r. 2005. Prešov 2007, s. 77 – 95.

SISÁK, L. (2007c): Lexikálne znalosti, motivovanosť a skúsenosť sveta v texte. In: Koreferencia a konexia textu. Zborník príspevkov z vedeckého seminára usporiadaného na záver riešenia grantového projektu VEGA pod názvom "Kohézia a koherencia ako vlastnosť textu a ako aktivita expedienta a recipienta". Eds. J. Sabol, L. Sisák. Prešov 2007, s. 150 – 160.

SISÁK, L. (2008a): Jazykové a kognitívne aspekty interpretácie a porozumenia okazionalných výrazov. In: Médiá a text. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie Médiá a text II roku 2008 vo Fričovciach. Eds. J. Rusnák – M. Bočák. Prešov 2008, s. 221 – 232.

SISÁK, L. (2008b): Text ako priestor pre potencie kreatívnej slovotvorby: remotivované slová a podoby ich okazionality (na materiáli nemčiny). In: Jazykové a kognitívne aspekty okazionalných výrazov a ich textové funkcie. Zborník príspevkov riešenia grantového projektu VEGA pod názvom „Slovotvorba a textotvorba. Čo dáva text slovotvorbe a slovotvorba textu.“ Eds. J. Sabol, L. Sisák. Prešov 2008, s. 34 – 59.

SISÁK, L. (2012a): Nemecké neuzuálne slová a predpoklady ich receptívneho spracúvania. In: Jazykoveda v pohybe. Jazykovedný zborník pri príležitosti životných jubileí prof. Olgy Orgoňovej a prof. Juraja Dolníka. Ed. Alena Bohunická. Bratislava: Univerzita Komenského 2012, s. 138 – 147.

SISÁK, L. (2012b): Nichtsuelle Wortbildungen in System und Text (rezipienten-seitige Sicht). In: Deutsch in Forschung und Lehre. I. zväzok. Zborník príspevkov X. Medzinárodnej germanistickej konferencie SUNG a pri príležitosti 50. výročia založenia vysokoškolskej germanistiky na FF UPJŠ v Prešove 1. – 4. 2010. Eds. M. Bujňáková et al. Prešov 2012, s. 302 – 312.

SOKOLOVÁ, M. – OLOŠTIAK, M. – IVANOVÁ, M. et al.: Slovník koreňových morfém slovenčiny, 3. vyd. Prešov 2012. 690 s.

TICHONOV, A. N.: Školnyj slovoobrazovatelnyj slovar russkogo jazyka. Posobije dla učaščichsja. Moskva 1978.

TICHONOV, A. N.: Slovoobrazovatelnyj slovar russkogo jazyka. Tom I, II. Moskva 1985.

ULUCHANOV, I. S.: Slovoobrazovatel'naja semantika v russkom jazyke i principy jejo opisanija. Moskva 1977.

ZEMSKAJA, J. A.: O paradigmaticeskich otnošenijach v slovoobrazovaniji. In: Russkij jazyk: Voprosy jejo istoriji i sovremennogo sostojanija. Moskva 1978, s. 63 – 77.

* Tento príspevok vznikol ako súčasť plnenia úlohy grantového projektu VEGA číslo 1/0556/11 (2011 – 2013) pod názvom *Štruktúrne a sémantické vzťahy komplexných slov v slovotvornom hniezde v nemčine a slovenčine*.

Zu einigen Problemstellungen von Beschreibung und Erklärung der semantischen Beziehungen zwischen deutschen komplexen Wörtern in einem Wortbildungsnest

Resümee

Im vorliegenden Aufsatz werden die mit Wortbildungsparadigmen in einem engen Zusammenhang stehenden Fragestellungen, im Besonderen die der Wortbildungsnester des Deutschen, thematisiert. Die deutsche Sprache der Gegenwart wird hierin als eine durch einen Reichtum an den sich geschichtlich ausgestalteten und in den Prozessen der Nomination und Kommunikation bewährten produktiven Wortbildungsmodellen und -mitteln dargestellt, sodass ihre Erforschung auch im Ausland aus verschiedenen Blickwinkeln und meist interdisziplinär forciert wird. Da der Bereich der Wortbildungsanalyse für die theoretischen und anwendungsorientierten Bedürfnisse der Auslandsgermanistik und der deutschsprachigen Kommunikation durch Ausländer besonders von Belang ist, wurde im Aufsatz ein Versuch unternommen, die allgemeinen Voraussetzungen der Beschreibung von bereits gebildeten deutschen komplexen Wörtern mit einem identischen formalen und semantischen Grundwort und unterschiedlichen Ableitungsmitteln zu formulieren, die eine Gruppierung in Form des Wortbildungsnestes bilden. Wichtige Parameter der Nester werden diskutiert: die Natur des Kernwortes und dessen Wortbildungsaktivität, das polyseme Kernwort, Motivationsarten und die morphosemantische Motivation, die Fragen der Ableitungsrichtung u. dgl. Der Aufsatz stellt einen Bestandteil eines breiter angelegten Projektes zur Untersuchung der semantischen Beziehungen von Wortbildungen in Wortbildungsnestern dar.

VERIFIKÁCIA SMERU VIDOTVORBY PRI DEADJEKTÍVNYCH VERBÁCH*

Miloslava Sokolová

1 Uvádzanie aspektových korelácií v lexikografických prácach

1.1 Jestvujúce slovníky nie sú pri uvádzaní vidových dvojíc v slovenčine jednotné. Pravidlá slovenského prvopisu (2000) ani morfológická anotácia Slovenského národného korpusu (ďalej aj SNK) neusúvzťažňujú slovesné lemy do aspektových korelácií. Krátky slovník slovenského jazyka (2003, ďalej aj KSSJ) uvádza vidové dvojice so sekundárnou imperfektivizáciou (typ *rozdeliť – rozdeľovať*) a v istej lexikálno-sémantickej podskupine slovies zvuku a pohybu začleňuje do vidových korelácií aj slovesá so sufixom *-núť/-nuť*: *sadať (si) – sadnúť (si)*, *bodať – bodnúť*; *brnkať – brnknúť*; *cápať – capnúť*; *kopať – kopnúť*; *plieskať – ples(k)núť*; *pískať – pisknúť*. Slovník slovenského jazyka (1959 – 1968; ďalej aj SSJ) a dôslednejšie Slovník súčasného slovenského jazyka (1. zv. 2006; 2. zv. 2011; ďalej aj SSSJ) uvádza nielen spomínané korelácie so sekundárnou imperfektivizáciou (*rozdeliť – rozdeľovať*, *dorobiť – dorábať*) a korelácie so slovesami na *-núť/-nuť* (*bodať – bodnúť*), ale aj odkazy na aspektuálne korelácie s prefixálnou perfektivizáciou (*bachratieť – zbachratieť*, pri *zbachratieť* – odkaz dok. k *bachratieť*, *červivieť – sčervivieť*, *maľovať sa – namaľovať sa*, *česať sa – učesať sa*).

1.1.1 Morfematický slovník slovenčiny (1999; ďalej aj MSS) uvádza aspektové korelácie so sekundárnou imperfektivizáciou aj sekundárnou perfektivizáciou dôsledne ako rovnoprávne. Táto zásada sa zachováva aj v Slovníku koreňových morféme slovenčiny (2005, ďalej aj SKMS), pričom v zmenenom poradí sa aspektová korelácia opakuje. V slovníku sú aspektové korelácie so sekundárnou imperfektívnou formou (SIF) transflexnou, sufixálnou a ich kombináciami. Pri transflexnom spôsobe vidotvorby sa SIF tvorí pomocou koncovky *-ať*, ktorá vyvoláva často alternácie, preto sa SIF časuje podľa podvzoru *čítať*): *vy-rob-i-ť {vy-ráb-a-ť}*; *od-re-ag-ov-a-ť (sa) {od-re-ag-úv-a-ť}*. Pri desufixálno-transflexnom spôsobe vidotvorby (trunkačno-transflexný spôsob) sa SIF tvorí pomocou koncovky *-ať*, ktorá vyvoláva často alternácie a časuje sa podľa podvzoru *čítať*): *za-brď-n-u-ť {za-brď-a-ť}*. Sufi-

xálny spôsob vidotvorby využíva na tvorenie SIF modifikačné sufixy *-vať*, *-ávať*, *-ievať*, časujúce sa tiež podľa podľa podvzoru *čítať* a okrem toho sufix *-ovať* s časovaním podľa vzoru *pracovať*): *pri-po-čiť-a:ť* {*pri-po-čiť-av-a:ť*}; *pre-cen-i:ť* {*pre-ceň-ov-a:ť*}. Rovnaké modifikačné sufixy sa využívajú na tvorenie SIF pri transsufixálnom spôsobe: *[roz]hod-n-ú:ť* (sa) {*[roz]hod-ov-a:ť*}. V slovníku sú aj aspektové korelácie so sekundárnou perfektívnou formou (SPF) prefixálnou, pri ktorých sa konjugácia primárnej a sekundárnej formy nemení: *och-k-a:ť* {*za-och-k-a:ť*}; *čiť-a:ť* {*pre-čiť-a:ť*}. Nadpárové korelácie (Sokolová, 2011) sa v MSS a SKMS uvádzajú ako: a) varianty v rámci jednej lexie (uvádzané znakom /): *o-chlad-i:ť* (sa) {*o-chlád-z-a:ť* / *o-chladz-ov-a:ť*}, pričom najčastejšie staršej transflexnej forme konkuruje novšia sufixálna forma; b) varianty v rámci lexémy (zaznamenávané pri sekundárnej forme bodkočiarkou): *biel-i:ť* {*na-biel-i:ť*; *vy-biel-i:ť*}.

1.2 V morfematických slovníkoch sa smer vidotvorby zachytáva v prvom riadku, druhý riadok sa opakuje, čo malo význam hlavne v abecedne usporiadanom MSS. Po vyše desiatich rokoch môžeme zhodnotiť komplexné uvádzanie aspektových korelácií v MSS, ktoré sme robili pomocou lexikografických prác, ale aj na základe dodatočnej verifikácie pomocou ôsmich kritérií (Sokolová, 2009a). Za pozitíva uvádzania aspektových korelácií v MSS, SKMS vzhľadom na výskum verbálneho aspektu pokladáme aj s odstupom času odlišenie vidotvornej transflexie a vidotvornej sufixácie, jednotný prístup k transflexnej a sufixálnej vidotvorbe sekundárnych imperfektív a prefixálnej vidotvorbe sekundárnych perfektív. Za potvrdené pokladáme zrušenie aspektových korelácií v SKMS pri type *bácať – bacnúť* (vyjadrujúcich opakovanosť – jednorazovosť).

1.2.1 Odlišenie vidotvornej transflexie a vidotvornej sufixácie, ku ktorému sme dospeli pomocou verifikácie od formy k významu a funkcii, potvrdilo svoju funkčnosť pri výskume dynamiky sekundárnych vidových foriem (Sokolová, 2011). Na tvorenie sekundárnych vidových foriem sa v MSS využívajú vidotvorné prostriedky homonymné s derivačnými prostriedkami: transflexia (873), sufixácia (*-vať*, *-ávať*, *-ievať*, *-úvať*, *-ovať*, spolu 1724) a prefixácia (1209), zriedka sú aspektové korelácie supletívne: *prejsť – prechádzať* (42). Analýza aspektových korelácií z morfematického slovníka slovenčiny, ktoré nám slúžili na zostavenie tabuľky č. 1, potvrdila, že pre distribúciu postupov a prostriedkov sekundárnej imperfektivizácie vo

vidových dvojiciach je relevantný konjugačný vzor primárnych východiskových foriem korelácie¹.

Tabuľka 1. Dva typy sekundárnej imperfektivizácie a ich konjugácia

Afixy:	I. typ sekundárnej imperfektivizácie s tematickou submorfou <i>a</i> (vzor <i>chytať/čítať</i>)					II. typ s <i>e</i> (vzor <i>pracovať</i>)
Vzor	Transflexia	Sufixácia				
	a) -ať	b) -vať	c) -a/ia/avať	d) -ievať	e) -úvať	-ovať/-uje
1. <i>niešť</i>	126	–	–	–	–	–
2. <i>trieť</i>	65	–	–	–	–	–
3. <i>žať</i>	37	–	–	–	–	–
4. <i>vidieť</i>	17	–	–	1	–	–
5. <i>brať</i>	51	–	8	–	–	–
6. <i>minúť</i>	25	–	–	–	–	1
7. <i>pracovať</i>	23	–	4	–	–	–
8. <i>žuť</i>	31	145	–	–	–	–
9. <i>rozumieť</i>	–	–	–	44	–	–
10. <i>kričať</i>	–	–	13	–	–	6
11. <i>chytať</i>	–	–	292	–	2	21
12. <i>česať</i>	19	–	55	–	1	42
13. <i>chudnúť</i>	242	–	12	–	1	88
14. <i>robiť</i>	237	–	4	10	1	972
SPOLU	873	145	320/38/30	56	5	
	1467					1130

Sekundárne imperfektívne formy z vidových dvojíc sa časujú v zásade len podľa dvoch typov: v I. type (1467) sa sekundárne formy časujú podľa podvzoru *čítať* (-ať, -vať, -ávať, -ievať, -úvať)²; v II. type (1130) podľa vzoru *pracovať*³.

¹ K podobným výsledkom (odhliadnuc od rozdielov v slovenskej a českej konjugácii) dospieva aj F. Esvan (2007, s. 172 n.), ktorý pracuje s konjugačnými triedami, nie so vzormi východiskových slovies (s. 168 – 179).

² I. typ sekundárnych imperfektív sa časuje podľa podvzoru *čítať* vzoru *chytať*, ktorý za svoju vysokú receptívnosť (cca jedna tretina všetkých verbálnych foriem) vďačí aj sekundárnym imperfektívam, porovnaj v tabuľke 1 stĺpce a – e. Pri formách konjugačných vzorov 1. *niešť/nesie* (0/ie): *vyniešť* → *vynášať*; 2. *trieť* (ie/ie): *utrieť* → *utierať*; 3. *žať* (0/e): *prijať* → *prijímať*; 4. *vidieť* (ie/í): *vymyslieť* → *vymýšľať* sa na tvorenie sekundárnych imperfektív realizuje len vidotvorná transflexia, a to bez variantnosti. V porovnaní s tematickými submorfami uvedených vzorov má vzor *chytať* odlišné tematické submorfy (*a/á*), pričom pred zakončením -ať vznikajú voka-

1.2.2. Za ďalšie pozitívum pokladáme jednotný prístup k transflexnej a sufikálnej vidotvorbe sekundárnych imperfektív a prefixálnej vidotvorbe sekundárnych perfektív. Stotožňujeme sa s detivatológom A. Tichonovom (1998), ktorý pri polemike s ruskými aspektológmi J. Maslovom (1962) a A. V. Bondarkom (1971), pokladajúcimi sekundárne formy za deriváty, položil tri podstatné otázky: 1. Ak by vidové dvojice, medzi ktorými je len vidový rozdiel, tvorili dve rôzne slovesá vo vzťahu slovotvornej motivácie, aký slovotvorný význam by mal motivát? 2. Ak je vidotvorba súčasťou derivácie, prečo sa verbálny aspekt nachádza vždy v morfológii a *actio verbi* v derivatológii? 3. Ak nie sú vidové dvojice formami jedného slovesa, prečo sa v slovníkoch uvádzajú spolu? Na ilustráciu rovnoprávnosti vidotvorných postupov a chápania aspektovej korelácie ako spoločnej hyperlexémy⁴ uvádzame synonymné hyperlexémy: u-**skut**-oč-n-i:ť (sa) {u-**skut**-oč-ň-ov-a:ť} a **real**-iz-ov-a:ť (sa) {z-**real**-iz-ov-a:ť}.

1.3 Existujú aj obmedzenia uvádzania aspektových korelácií v MSS, SKMS pri výskume verbálneho aspektu, vyplývajúce z charakteru slovníkov.

1.3.1. Výrazným obmedzením MSS (1999) aj SKMS (2005, 2007, 2012), ktoré sa pri výskume verbálneho aspektu musí brať do úvahy, je fakt, že v morfematických slovníkoch sa pri polysémických verbách nedá dôsledne zachytiť úroveň lexie, pričom aspektové korelácie sa realizujú práve na úrovni lexii (Jarošová, 1992). Toto obmedzenie sa čiastočne eliminuje tým, že v slovníkoch prevažujú monosémické verba.

1.3.2. V slovníkoch sa pri lexémach kvôli úspornosti uvádzajú aj zvrtné komponenty *sa*, *si*, čo komplikuje identifikáciu aspektových korelácií ako hyperlexém, pričom hyperlexémy pri akčných a procesných verbách sa nesprávajú z hľadiska vidotvorby vždy rovnako: na-**vyk**-n-ú:ť (si) {na-**vyk**-a:ť}; na-**hromad**-i:ť (sa) {na-**hromad**-ov-a:ť}. Za lepšie riešenie pokladáme

---

lické alternácie (napr. *ie/á, ô/á, O/ie, i/í, a/ím, o/ú*, najčastejšie alternuje krátky vokál s dlhým *a/á, a/ia, u/ú, i/í, e/ie, l/lí, r/rí*), ale aj sprievodné konsonantické alternácie (*nies/náš, mysl'/mýšl'*).

³ II. typ sekundárnych imperfektív časujúcich sa podľa vzoru *pracovať*, ktorý je frekventovaný vďaka derivačnému sufixu (*kraľovať*), ako aj približne rovnako využívanému vidotvornému sufixu *-ovať* (*kupovať*). Pri primárnych formách aspektových korelácií, ktoré sa časujú podľa vzoru *robiť* (č. 14), sa využíva prevažne modifikačný sufix *-ovať* (972), napr. *potvrdiť* → *potvrďovať*.

⁴ Termín hyperlexéma používame podľa A. Jarošovej (2013).

oddelenie obidvoch typov – derivačné usúvzťažnenie reflexívnej a nereflexívnej korelácie a v neabecednom type slovníka neopakovanie inverzného poradia hyperlexémy.

1.3.3. Z analýz tejto časti príspevku nám vyplynuli návrhy na optimálne elektronické spracovanie SKMS, ktoré nie je obmedzované úspornosťou zachytávania aspektových hyperlexém. Zvážiť možno rozpísanie aspektových korelácií so *sa*, *si* s naznačením derivačných vzťahov > a vynechanie opätovného uvádzania aspektových korelácií v SKMS pri jednolexiových lexémach, kde je redundantné, porovnaj hyperlexému:

NOVÝ NÁVRH

0 **var-i:t** {u-**var-i:t**}

0 > **var-i:t** sa

0 >>> o-**chlad-i:t** {o-**chládz-a:t** /
o-**chladz-ov-a:t**}

0 >>>> o-**chlad-i:t** sa {o-**chládz-a:t** /
o-**chladz-ov-a:t** sa}

0 > pre-**draž-i:t** {pre-**draž-ov-a:t**}

0 >> pre-**draž-i:t** sa {pre-**draž-ov-a:t**
sa}

2,7 > **real-iz:ov-a:t** {z-**real-iz:ov-a:t**}

2,7 >> **real-iz:ov-a:t** sa {z-**real-iz:ov-a:t**
sa}

PŮVODNÉ ZOBRAZENIE

0 **var-i:t** (sa) {u-**var-i:t**}

0 u-**var-i:t** (sa) {**var-i:t**}

0 >>> o-**chlad-i:t** (sa) {o-**chládz-a:t** /
o-**chladz-ov-a:t**}

0 >>> o-**chládz-a:t** (sa) / o-**chladz-ov-a:t**
(sa) {o-**chlad-i:t**}

0 > pre-**draž-i:t** (sa) {pre-**draž-ov-a:t**}

0 > pre-**draž-ov-a:t** (sa) {pre-**draž-i:t**}

2,7 > **real-iz:ov-a:t** (sa) {z-**real-iz:ov-a:t**}

2,7 > z-**real-iz:ov-a:t** (sa) {**real-iz:ov-a:t**}

Zvážiť možno aj vynechávanie opačného poradia pri konkurencii sekundárnych foriem:

NOVÝ NÁVRH**SOŤ (SAC, SÁC, SOC)**

0 **sot-i:t** {**sác-a:t** / **soc-a:t**}

0 > od-**sot-i:t**
{od-**sác-a:t** / od-**sac-ov-a:t**}

0 > po-**sot-i:t**

0 > v-**sot-i:t**

0 > vy-**sot-i:t**

PŮVODNÉ ZOBRAZENIE**SOŤ (SAC, SÁC, SOC)**

0 **sot-i:t** {**sác-a:t** / **soc-a:t**}

0 **sác-a:t** / **soc-a:t** {**sot-i:t**}

0 > od-**sot-i:t** {od-**sác-a:t** / od-**sac-ov-a:t**}

0 > od-**sác-a:t** / od-**sac-ov-a:t** {od-**sot-i:t**}

0 > po-**sot-i:t**

0 > v-**sot-i:t**

0 > vy-**sot-i:t**

Opätovné uvádzanie aspektových korelácií v SKMS označované bodkočiarkou je však funkčné pri polysémii:

0	[s]kúš-a:t'	2	> sond-ov-a:t'
	{pre-[s]kúš-a:t'; vy-[s]kúš-a:t'}		{pre-sond-ov-a:t'; vy-sond-ov-a:t'}
0	pre-[s]kúš-a:t' {[s]kúš-a:t'}	2	> pre-sond-ov-a:t' {sond-ov-a:t'}
0	vy-[s]kúš-a:t' {[s]kúš-a:t'}	2	> vy-sond-ov-a:t' {sond-ov-a:t'}

2 Verifikácia smeru vidotvorby pomocou korpusových výskumov

2.1 Určitým obmedzením morfeematických slovníkov slovenčiny je aj to, že do r. 1999 sme nemali na verifikáciu aspektových korelácií k dispozícii SNK. V tejto časti ukážeme, pri ktorých koreláciách sa smer vidotvorby musel na základe dodatočného korpusového výskumu prehodnotiť. Vo väčšine prípadov korpusový výskum aspektových korelácií, ale aj výskum alternácií v slovenčine (Sokolová, 2000) potvrdil smer vidotvorby z MSS (1999). Z nášho doterajšieho výskumu vyplýva, že primárne formy v aspektových koreláciách, majú v textoch zvyčajne vyššiu frekvenciu než formy sekundárne⁵. Už z frekvencie afirmatívnych lem v jednej z verzií Slovenského národného korpusu (2009, verzia 4.0; 2011, verzia 5.0) vidíme, že primárne formy bez ohľadu na ich vidovú hodnotu sú frekventovanejšie než sekundárne aspektové formy:

<i>robiť</i> 229 787 – <i>urobiť</i> 190 223	<i>pripraviť</i> 42 653 – <i>pripravovať</i> 22 661,
<i>dostať</i> 144 214 – <i>dostávať</i> 17 910,	<i>platiť</i> 42 344 – <i>zaplatiť</i> 22 419,
<i>začať</i> (sa) 127 950 – <i>zачínať</i> (sa) 30 758,	<i>zostať</i> 39 409 – <i>zostávať</i> 17 779,
<i>prísť</i> 114 457 – <i>prichádzať</i> 18 613,	<i>pomôcť</i> 38 628 – <i>pomáhať</i> 14 673,
<i>rozhodnúť</i> 90 405 – <i>rozhodovať</i> 30 530,	<i>vyjsť</i> 33 960 – <i>vychádzať</i> 19 279,
<i>uviesť</i> 84 463 – <i>uvádzať</i> 22 157,	<i>vytvoriť</i> 33 69 – <i>vytvárať</i> 14 037,
<i>dodať</i> 51 270 – <i>dodávať</i> 14 084,	<i>využiť</i> 30 362 – <i>využívať</i> 17 036.

Zdanlivé výnimky z tohto pravidla, keď sekundárne formy sú častejšie než primárne, vysvetlilo takmer vždy dodatočné skúmanie reflexívnych a nereflexívnych lexém. Okrem nereflexívnych a reflexívnych tvarov (*predstaviť sa*, *predstaviť si*) sme vždy, keď bola sekundárna forma v korpuse

⁵ Po posúdení publikácie F. Esvana (2007) sa nazdávame, že sa to týka aj češtiny (Sokolová, 2011). Preverovali sme všetky Esvanove prípady, pri ktorých vyskyt sekundárnych foriem bol vyšší než primárnych foriem (*zpevnět* 120 – *zpevňovat* 197) a zistili sme, že dodatočným výskumom by sa tento výskyt vysvetlil, napr. pričlenením zdanlivo homonymných sekundárnych foriem k dvom primárnym formám (*zpevnět* 120 – *zpevňovat* 197, ale aj *zpevnit* 567 – *zpevňovat* 197), hoci analýzou príkladov so sekundárnou formou by sa dali ich akčné a procesné významy oddeliť aj pri imperfektívnej forme.

frekventovanejšia než primárna, preverovali ďalšie faktory determinujúce jednotlivé lexie⁶, ale aj iné lemy patriace do paradigmy daných slovies, napr. pasívne participium:

L predstaviť/nepredstaviť – predstavovať /nepredstavovať	L predstavený/nepredstavený – predstavovaný/ nepredstavovaný
203 699/2 118 – 195 691/6 278	12 413 /33 – 1 278/0

2.1.1 Ak sú sekundárne formy frekventovanejšie než primárne, je to signál na preverenie príkladov. Výnimkami sú chyby, keď podľa SKMS nejde o vidovú dvojicu (*kopnúť* – 4 840, *kopať* – 9 009). Keďže SNK potvrdil, že primárne formy sú frekventovanejšie než sekundárne aspektové formy, a to bez ohľadu na to, či sú to perfektívne alebo imperfektívne gramémy (výnimky sú len na úrovni lexémy pri polylexii), stručne definujeme primárne formy hyperlexém, ktoré môžu byť a) atelické s možnosťou ohraničenia, porov. primárna imperfektívna forma → sekundárna perfektívna forma (ďalej aj PIF → SPF): **platiť** → *zaplatiť*, **robiť** → *urobiť*; *realizovať* → *zrealizovať*; b) telické s možnosťou zmeny ohraničenia primárna perfektívna forma → sekundárna imperfektívna forma (ďalej aj PPF → SIF): **stať sa** → *stávať sa*, **dať** → *dávať*, **rozhodnúť** → *rozhodovať*, **získať** → *získavať*, **nájsť** → *nachádzať*; *uskutočniť* → *uskutočňovať*. Porov. synonymá s opačným smerom vidotvorby:

PPF ⇔	SNK	SIF	SNK		SNK
uskutočniť	114 561	<i>uskutočňovať</i>	15 719		
		PIF ⇔		SPF	
		realizovať	40 544	<i>zrealizovať</i>	9 843

Verbálny aspekt je lexikálno-gramatická kategória, preto smer vidotvorby je nadradený nad nepríznakovosťou imperfektíva. Ak sa to ignoruje, môže sa dospieť k absurdným tvrdeniam o alternáciách (Mošaťová, 2010)⁷.

⁶ Pri korelácii *predstaviť* → *predstavovať*, je napr. vyšší výskyt imperfektívnej formy spôsobený 4. statickou lexiou, porovnaj KSSJ, po jej odrátaní sa prvé tri lexie nevymykajú uvedenému pravidlu o vyššom zastúpení primárnych foriem.

⁷ Pokus určovať smer alternácií na základe nepríznakovosti imperfektív (*kupovať/kúpiť*), nie na základe vidotvorby (*kúpiť/kupovať*) pokladáme za diskutabilný

Frekvencia v korpuse ako spoluindikátor smeru vidotvorby môže slúžiť na overenie smeru vidotvorby, napr. pri supletívnych dvojiciach (*vojst' – vchádzat', povedať – hovoriť*), porov. výskyt pri *vojst'* 35 874 – *vchádzat'* 6 527.

2.1.2 Korpusové výsledky nepodporili smer vidotvorby z MSS a SKMS hlavne pri procesuálnych deadjektívach, pri ktorých smer zodpovedajúci segmentálnemu homomorfizmu (Dolník, 2005) neplatí: **drev-en-ie:ť** 89 {**z-drev-en-ie:ť**} 345. Poradie uvádzané v SKMS (2005) je v rozpore aj so smerom vidotvorby verba z ich slovotvornej parafrázy '*stať sa* 438 945 – *stávať sa* 67 388 takým ako adjektívum', preto sa deadjektívne verbá stali objektom podrobnej analýzy v tretej časti príspevku.

3 Zdôvodnenie nového riešenia pri uvádzaní aspektových korelácií procesuálnych deadjektív v 3. opravenom a doplnenom vydaní SKMS (2012)

3.1 Pri podrobnejšom skúmaní procesuálnych deadjektív sme zistili, že okrem frekvencie v SNK existujú ďalšie skutočnosti, ktoré pri nich podporujú inverzný segmentálny opozičný homomorfizmus a smer vidotvorby s PPF: **z-drev-en-ie:ť** {**drev-en-ie:ť**}; **s-tlst-n-ú:ť** 36 {**tlst-n-ú:ť** 30}. Je to minimálny výskyt imperfektív tantum pri deadjektívach, výskyt prefixálnych perfektív tantum, výskyt deadjektív s prefixálnou PPF a sufixálnou SIF, výskyt deadjektív s prefixálnou PPF a deprefixálnou SIF, ba aj výskyt vidových trojíc s kombináciou SIF.

3.1.1 Existuje minimum deadjektívnych imperfektív tantum (*chorľavieť* 409, *lačnieť* 78), avšak nie s parafrázou '*stať sa* takým ako adjektívum', ale '*byť* ako adjektívum': *chorľavieť* – byť chorľavým, *lačnieť po* – byť lačným po, *clivieť* – byť clivým. Pri deadjektívach typu *boľavý – boľavieť*, *jarný – jarnieť*, *klasnatý – klasnatieť* ide o zriedkavý až raritný výskyt, ktorý si treba v súčasných textoch starostlivo overovať a neprenášať mechanicky takéto lexémy zo starých slovníkov.

Príklady: *Vyhovoril sa, že **chorľavie** na žalúdok, a preto sa musí uspokojiť len teľacinou.*; *Patrí k jeho prirodzenosti, že **lačnie** po príbehoch.*

3.1.2 Existujú perfektíva tantum utvorené ako prefixálno-transflexné

(Mošaťová, 2011, s. 54 – 62), pretože alternácie vznikajú pod vplyvom modifikačných morfém.

motiváty (často sa dajú interpretovať ako ingresíva, pričom hranica medzi 'stať sa ako adjektívum' a 'začať byť ako adjektívum' je priechodná) v súlade s vidom slovesa *stať sa* a parafrázy, napr. *onemocnieť* 48 (stať sa nemocným/začať byť nemocný), *oškaredieť* 15, *oťarchavieť* 180, *ovdovieť* 501, *rozcitlivieť* 155, *spovrchnieť* 6, *zanemieť* 57, *znecitlivieť* 162, *znepokojnieť* 58, *zosúkromnieť* 6, *zútulnieť* 6.

Priklady: *No mali by ste týždeň – dva počkať, kým zase oťarchaviete.; Obchod zosúkromnel.; Literatúra spovrchnela.; Do každého viečka vpichne zopárkrát injekčnú ihlu s anestetikom. Viečka opúchajú, znecitlivejú.; Oškaredela psychicky aj fyzicky.; Izba sa zmenšila, veci v nej zmäkli, utíchli, zútulneli.*

3.1.3 Existujú aspektové korelácie deadjektív s PPF a SIP utvorenou v súlade so smerom vidotvorby slovesa *stať sa* a parafrázy – 'stať sa/stávať sa ako adjektívum', a to utvorené sufixálne pomocou *-ievať* v súlade s typickým segmentálnym opozičným homomorfizmom:

PPF	Sufixálna SIF -ievať/*-ieť
osamieť 1 297	osamievať 28
osprostieť 210	osprostievať 33
vyzdravieť 1 030	vyzdravievať 15
PPF	Potenciálna SIF -ievať (výskyt 1 – 4/*-ieť)
osirieť 437	osirievať 1
ošpatnieť 57	ošpatnievať 4
ozdravieť 337	ozdravievať 4
spohodlnieť 148	spohodlnievať 1
zdomácnieť 133	zdomácnievať 1
zneistieť 598	zneistievať 2

Existujú aj aspektové korelácie deadjektív s PPF a SIP utvorené deprefixálne, porovnaj inverzný segmentálny opozičný homomorfizmus, ktorých existencia nás oprávňuje zaviesť do vidotvorby termín deprefixácia ako D. Šlosar (1981):

PPF	Deprefixálna SIP /*ievať)
zdivieť 272	divieť 56
sfialovieť 82	fialovieť 50
zmeravieť 2 009	meravieť 160
spevnieť 431	pevnieť 53
spráchnivieť 108	práchnivieť 85
stučnieť 285	tučnieť 220
spopolavieť 73	popolavieť 13

zmatnieť 48 zdrsnieť 104 zmľandavieť 45	matnieť 12 drsnieť 9 mľandavieť 8
PPF	Potenciálna deprefixálna SIF / *ievať)
spyšnieť 148 skostnatieť 56 zintenzívnieť 57 zlúdivieť 359 zosurovieť 43 sprísnieť 120 spozornieť 1 375	pyšnieť 5 kostnatieť 3 intenzívnieť 3 ľudovieť 2 surovieť 2 prísnieť 1 pozornieť 1

Priklady: Najprv sú mäkké z hubovitých kostí, prestúpené cievmi a nervami, postupne tvrdnú a **kostnatejú**. Najstaršia parohová hmota sa nachádza pri pučnici a najmladšia na vrchole parohu.; Medzitým doma vznikajú a **ľudovejú** špeciálne pojmy (Nemečiar) a pozorujete iné typy nervozít, nové preskupenia a dilemy.; V druhej štvrtine stratili nervy a začali **surovieť**.;Nie dlho. Už sa mračí, oči mu **prísnejú**. Až poľnohár začal precitávať a **pozornieť**.

3.1.3.1 Vyšší (teda príznakovnejší) výskyt nedokonavej formy vo vidových dvojiciach deadjektív je zriedkavý (*belasieť, modrieť, hrdzavieť, bujnieť, plesnivieť*). Je to vtedy, keď význam 'postupne sa stávať' takým ako adjektívum' je pre používateľa v niektorej lexii dôležitejší než význam 'stať sa takým ako adjektívum'. Po zohľadnení frekvencie so *sa* a bez *sa* (odrátenie reflexív pri imperfektívach: *belasieť, modrieť*), po zohľadnení výskytu pasívnych participií a po ich prirátaní k leme perfektív (*zbelasieť, zmodrieť, zhrdzavieť*), po zohľadnení kontextových lexii (*bujnieť*) sa ich pomer často upraví:

belasieť 67 – 19 x sa = 48 černieť 667 – 519 x sa = 148 modrieť 152 – 60 x sa = 92 hrdzavieť 268 plesnivieť 122	zbelasieť 18 + 6x zbelasený = 24 sčernieť 333 + 24 sčernený/sčernetý = zmodrieť 146 + 6 = 152 zhrdzavieť 178+ zhrdzavený 457 = splesnivieť 73 + 50x splensnivený = 123
bujnieť 569 ⁸	rozbujnieť 120/ zbujnieť 45

⁸ Dodatočným skúmaním kontextových lexii pri *bujnieť* a *zbujnieť* sme zistili, že opačný pomer foriem je len na úrovni lexémy. Ak berieme do úvahy úroveň lexie, zistíme, že vidová dvojica je len pri prvej lexii 'zväčšovať sa rastom', kým druhá lexia 'rozmáhať sa (o negatívnych spoločenských javoch)' je imperfektívom tantum, napr. *bujne korupcia, protekcionárstvo, extrémizmus* a pod.

Príklady: *Avšak ako sa slnko znižovalo za fatranské hrebene, snehová zóna na Salatíne, Baníkove, Baranci pomaly ružovela, ohňovo červenela, potom postupne purpurovela, fialovela až **belasela** a nakoniec osivela.; Ukazováč na pravej ruke mu najprv **zbelasel**, potom začínal nadobúdať hrozivo čiernu farbu.*

3.2 Konkurencia dvoch imperfektívnych foriem vytvára **trojčlenné aspektové korelácie** – vidové trojice (VT) a kvázividové trojice s potenciálnou druhou sekundárnou formou s výskytom menej než 5.

3.2.1 Typ VT s centrálnou VD **zosilnieť** → **silnieť**/(zosilnievať):

SIF ¹	SNK	PPF (diachrónne)	SNK	SIF ²	SNK
silnieť	2 708	zosilnieť	2977	zosilnievať	56
jasnieť	58	zjasnieť	116	zjasnievať	16
starietť	141	ostarietť /zostarietť	337/85	ostarievať/zostarievať	30/3
temnieť	173	potemnieť/stemnieť	393/263	potemnievať/stemnievať	24/6
dražietť	75	zdražietť	5 124	zdražievať	8
múdrietť	48	zmúdrietť	525	zmúdrievať	6
ľahostajnieť	7	zľahostajnieť	67	zľahostajnievať	5
chorietť	163	ochorietť	7 825	ochorievať	5
ľacnieť	95	zľacnieť	3 512	zľacnievať	5

Typ potenciálnych VT s centrálnou VD, porovnaj kvázi-VT s potenciálnou SIF-ievatť:

SIF ¹	SNK	PPF (diachrónne)	SNK	Potenciálna SIF ²	SNK
chudobnieť	184	schudobnieť	278	schudobnievať	4
zelenietť	267	zozelenietť/ozelenietť	83/213	ozelenievať	3
kamenietť	55	skamenietť	1 056	skamenievať	3
nervóznietť	10	znervóznietť	1 757	znervóznievať	2
sivietť	82	osivietť ⁹	129	osivievať	2
drevenietť	89	zdrevenietť	345	zdrevenievať	1
krásnietť	72	skrásnietť	177	skrásnievať	1
ružovieť	76	zružovieť	286	zružovievať	1
jemnieť	10	zjemnieť	163	zjemnievať	1
malátnietť	18	zmalátnietť	47	zmalátnievať	1
mužnieť	14	zmužnieť	71	zmužnievať	1

⁹ Tento typ slovík sa dá interpretovať dvojako, porovnaj aj nemecké *ingresivum ergrauen* a typ *grau werden* (bližšie Sisák, 2005, s. 137). Aj to môže zohrávať úlohu pri vysokej frekvencii PPF *osivietť*, *zošedivietť*.

šedivieť	233	zošedivieť/ošedivieť	154/162	ošedivievať	1
starieť	141	zastarieť	157	zastarieväť	1
tmavieť	21	stmavieť	82	stmavieväť	1
nežniieť	9	znežniieť	96	znežnievať	2

Príklady: Zahraničie nám **zlacnieva**. Silnejúca koruna a klesajúci kurz dolára, eura či libry nám umožňujú nakupovať v zahraničí.; Jedno je príplatková známka, pre boj proti rôznym ťažkým chorobám, na ktoré **ochorievajú** ľudia s odlišnou národnostnou príslušnosťou a vierovyznaním, ktorých liečenie tiež podporujú ľudia rôznych národov.; Nad snehom nízko zajačali trúby a v slnku **zružovieval** svet.; Drevo **skamenievalo**.; Páčil sa mi článok o ženách, ktoré **zmužnievajú**, a o chlapoch, ktorí **zženštievajú**.; Roky zmenia všetko, okrem tej túžby. Vlasy vypadávajú, papier žltne, domy sa stavajú na periférii miest, menia sa režimy, bohatí **schudobnievajú**, chudobní bohatnú, umierajú staré osamotené susedky, detské topáňčky sú zrazu primalé.; Začali sa trúsiť reči, že starne, že mu **drevenejú** prsty a že je vraj celý taký akýsi drevený. Jojovi **zdreveneli** od strachu nohy.

3.2.2 Typ VT s centrálnou vidovou dvojicou **oťažieť** → **oťažieväť**/(ťažieť):

SIF ²	SNK	PPF	SNK	SIF ¹	SNK
smutniieť	13	zosmutniieť	883	zosmutnievať	23
		osmutniieť	221	osmutnievať	10
krpatieť	28	zakrpatieť	156	zakrpatieväť	36
triezviieť	18	vytriezviieť	1 001	vytriezvievať	27
ťažieť	16	oťažieť	707	oťažieväť	243

Typ potenciálnych VT s centrálnou VD **opekniieť** → **opeknievať**/(pekniieť):

SIF ²	SNK	PPF	SNK	SIF ¹	SNK
všedniieť	3	zovšedniieť	323	zovšednievať	23
pekniieť	2	opekniieť	357	opeknievať	65
nemieť	1	onemieť	1 100	onemievať	13
nehybniieť	1	znehybniieť	1 406	znehybnieväť	11

Príklady: Tu **ťažejú** jačmenné klasy, tam sa zelenie na poliach d'atelina s kvitnúcimi hlávkami.; Na Piazzette zavýjajú vlci, voda zamrzá na ľad, člny a lode v nej **nehybnejú**, akoby zakliate čarodejným slovom. Cestou som sa opíjal a triezvel, a potom sa znova opíjal.; Z chladivej pohľadky nepokoj v tebe **nemie** pozvoľna.

3.2.3 Typ potenciálnych VT s centrálnou PPF a dvoma potenciálnymi SIF:

Potenciálna SIF ¹	SNK	PPF (diachrónne)	SNK	Potenciálna SIF ²	SNK
sinieť	6	osinieť	58	osinievať	3
tehotnieť	3	otehotnieť	2 631	otehotnievať	2
nežnieť	9	znežnieť	96	znežnievať	2
rozpačítieť	1	zrozpačítieť	244	zrozpačítievať	1

Príklady: *Pozvoľna si otehotnievam a skoro porodím jednu alebo dve pesničky.; Spolužiačky zo základnej školy sa vydávajú a tehotnejú jedna za druhou.; Úsmev na riaditeľovej tvári ako keby pomaly zrozpačítieval.*

4 Závery o aspektových koreláciách v 3. vydaní SKMS

Vo väčšine prípadov išlo pri zmenách v 3. vydaní o deadjektíva, ktorých smer vidotvorby v 1. vydaní SKMS (2005) naznačuje, že autori podľa typu *robiť – urobiť* podľahli „kúzu“ najprirodzenejšieho segmentálneho homomorfizmu a uprednostnili smer vidotvorby *tlst-n-ú:ť* {*s-tlst-n-ú:ť*}, hoci je protichodný so smerom ich slovotvornej parafrázy '*stať sa – stávať sa* takým ako adjektívum'. Vo väčšine prípadov je ich imperfektívna forma výrazne menej frekventovaná, porovnaj *chudnúť* 1 606 – *schudnúť* 5 717, preto sme v novom vydaní zhodne so slovotvornou parafrázou aj s výskytom v SNK pri procesných deadjektívach menili smer vidotvorby takto:

3. VYDANIE SKMS

- 0 *tlst-ý*
- 0 > *s-tlst-n-ú:ť* {*tlst-n-ú:ť*}
- 0 > *tlst-n-ú:ť* {*s-tlst-n-ú:ť*}

PREDCHÁDZAJÚCE VYDANIA

- 0 *tlst-ý*
- 0 > *tlst-n-ú:ť* {*s-tlst-n-ú:ť*}
- 0 > *s-tlst-n-ú:ť* {*tlst-n-ú:ť*}

Opačný smer *s-tlst-n-ú:ť* 36 {*tlst-n-ú:ť* 30} zodpovedá netypickému inverznému segmentálnemu opozičnému homomorfizmu a znamená aj potrebu zaviesť do vidotvorby vidotvornú deprefixáciu, na čo v diachrónnom výskume upozornil aj D. Šlosar (Šlosar, 1981). Niekedy bolo treba pri korekciách smeru vidotvorby pri adjektívach meniť aj poradie motivátov v rámci súboru koreňových morfém:

3. VYDANIE SKMS

- 0 > *o-slab-i:ť* (sa) {*o-slab-ov-a:ť*}
- 0 > *o-slab-ov-a:ť* (sa) {*o-slab-i:ť*}
- 0 > *zo-slab-i:ť* (sa) {*zo-slab-ov-a:ť*}
- 0 > *zo-slab-ov-a:ť* (sa) {*zo-slab-i:ť*}

PREDCHÁDZAJÚCE VYDANIA

- 0 > *slab-n-ú:ť*
- {*o-slab-n-ú:ť*; *zo-slab-n-ú:ť*}
- 0 > *o-slab-n-ú:ť* {*slab-n-ú:ť*}
- 0 > *zo-slab-n-ú:ť* {*slab-n-ú:ť*}

0	> o- slab -n-ú:t' { slab -n-ú:t'}	0	> o- slab -i:t' (sa) {o- slab -ov-a:t'}
0	> zo- slab -n-ú:t' { slab -n-ú:t'}	0	> o- slab -ov-a:t' (sa) {o- slab -i:t'}
0	> slab -n-ú:t' {o- slab -n-ú:t'; zo- slab -n-ú:t'}	0	> zo- slab -i:t' (sa) {zo- slab -ov-a:t'}
		0	> zo- slab -ov-a:t' (sa) {zo- slab -i:t'}

Korpusové zistenia využívame na spoluindikovanie smeru vidotvorby, v ktorom za primárne formy pokladáme formy s vyšším výskytom. Z predloženej analýzy nám vyplynuli okrem smeru vidotvorby pri adjektívach niektoré návrhy, ktoré by mohli pri komplexnom spracovaní slovotvorby súčasnej slovenčiny elektronicky optimalizovať toto elektronické spracovanie SKMS, napr. rozpisat' aspektové korelácie so *sa*, *si*, a to s naznačením derivačných vzťahov medzi nereflexívnymi motivantmi a reflexívnymi motivátmi.

Literatúra:

- BONDARKO, A. V.: Vid i vremja russkogo glagola. Moskva: Nauka 1971. 238 s.
- BUZÁSSYOVÁ, K. – JAROŠOVÁ, A. (eds.). Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. [1. zv.]. Bratislava: Veda, 2006. 1134 s.
- DOLNÍK, J.: Koncepcia novej morfológie spisovnej slovenčiny. In: Slovenská reč, 2005, roč. 70, č. 4, s. 193 – 210.
- ESVAN, F.: Vidová morfologie českého slovesa. Studie z korpusové lingvistiky 5. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2007. 342 s.
- JAROŠOVÁ, A.: Spájateľnosť slov a jej odraz v slovníku. In: Jazykovedný časopis, 1992, roč. 43, s. 116 – 126.
- JAROŠOVÁ, A.: Problematika lexikálnej variantnosti a spôsoby jej lexikografického zachytenia. In: Dynamické tendencie v slovenskom pravopise. Ed. M. Považaj. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2009, s. 98 – 134.
- JAROŠOVÁ, A.: Obsah vidového protikladu a rozsah vidovej korelácie. In: Jazykovedný časopis, 2013, roč. 64, č. 1, s. 5 – 47.
- JAROŠOVÁ, A. – BUZÁSSYOVÁ, K. (eds.). Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. [2. zv.]. Bratislava: Veda, 2011. 1088 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. 1. vyd. Bratislava: Veda 1997. 944 s.; 2. vyd. Bratislava: Veda 1989. 588 s.; 4. doplnené a upravené vyd. Bratislava: Veda 2003. 988 s.
- MASLOV, J. S.: Morfologija glagol'nogo vida v sovremennom bolgarskom jazyke. Moskva – Leningrad: Academia 1963. 182 s.

MOŠAŤOVÁ, M.: Opozičný homomorfizmus v morfológickom systéme. In: Morfológické aspekty súčasnej slovenčiny. Ed. J. Dolník. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2011, s. 11 – 65.

ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E. – FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 232 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. 3. vyd. Bratislava: Veda 2000. 592 s.

SISÁK, L.: Der Bau des Wortes im Deutschen. Morphematik und Wortbildung in Analysen. Ein Lehr- und Arbeitsbuch. Prešov: FF PU 2005. 182 s.

Slovenský národný korpus – verzia prim-5.0-prim-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2011. Dostupný z WWW: <http://korpus.juls.savba.sk>

Slovník slovenského jazyka [1. – 5 zv.]. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959 – 1965.

Slovník súčasného slovenského jazyka. I. A – G. [1.zv.]. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006. 1134 s.

Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. [2.zv.]. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2011. 1087 s.

SOKOLOVÁ, M.: Alternácie v spisovnej slovenčine. In: Človek a jeho jazyk. 1. Ed. K. Buzássyová. Jazyk ako fenomén kultúry. Bratislava: Veda 2000, s. 417 – 444.

SOKOLOVÁ, M.: Verbálny aspekt – bilancia doterajšieho výskumu. In: Aktuálnosť a modálnosť v slovenčine. Ed. M. Ivanová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2009, s. 6 – 21 (Elektronická publikácia. Dostupné na: <<http://www.pulib.sk/elpub2/FF/Ivanova1/index.html>>)

SOKOLOVÁ, M.: Verbálny aspekt v češtine podľa F. Esvana. In: Slovenská reč, 2011, roč. 76, č. 4, s. 235 – 241.

SOKOLOVÁ, M.: Konkurenčné formy sekundárnych imperfektív v slovenčine. In: Korpus – Gramatika – Axiologie, 2011, č. 4. s. 27 – 45.

SOKOLOVÁ, M. – MOŠKO, G. – ŠIMON, F. – BENKO, V.: Morfematický slovník slovenčiny. Prešov: Náuka 1999. 531 s.

SOKOLOVÁ, M. – OLOŠTIK, M. – IVANOVÁ, M. et al.: Slovník koreňových morfém slovenčiny. 1. vyd. Prešov 2005. 584 s.; 2., uprav. vyd. Prešov 2007. 586 s.; 3., upravené a doplnené vyd. Prešov 2012. 690 s.

ŠLOSAR, D.: Slovtvorný vývoj českého slovesa. Brno: FF UJEP 1981. 161 s.

TICHONOV, A.: Russkij glagol: problemy teorii i leksikografirovaniya. Moskva: Academia 1998. 280 s.

* Príspevok vznikol v rámci riešenia grantovej úlohy: VEGA 1/0255/12 Komplexné spracovanie slovtvorby súčasnej slovenčiny (na materiáli Slovníka koreňových morfém slovenčiny).

Die Verifikation der Aspektbildungsrichtung bei den deadjektiven Verben

Resümee

Im Beitrag werden Aspektkorelationen bei den deadjektiven Verben z. B. *osivieť* (*grau werden, ergrauen*) im Morphemwörterbuch des Slowakischen (1999), und im Morphemwörterbuch der Wurzelmorpheme der slowakischen Sprache (2005, 2007, 2012) durch statistische Ergebnisse aus dem Slowakischen Nationalkorpus, das belletristische, wissenschaftliche und populärwissenschaftliche Texte enthält, verifiziert. Im Beitrag wird neue Lösung der Aspektbildungsrichtung bei den deadjektiven Verben in der letzten Ausgabe des Morphemwörterbuches der Wurzelmorpheme der slowakischen Sprache (2012) vorgestellt. Statt der Aspektkorelation *sivieť* – *osivieť* wird die Richtung *osivieť* – *sivieť* vorgeschlagen, bei der mit der sekundären aspektbildenden Depräffigierung gerechnet wird.

O MONOGRAFII *KOMPOZITÁ V SLOVENČINE**

Katarína Vužňáková

Úvod

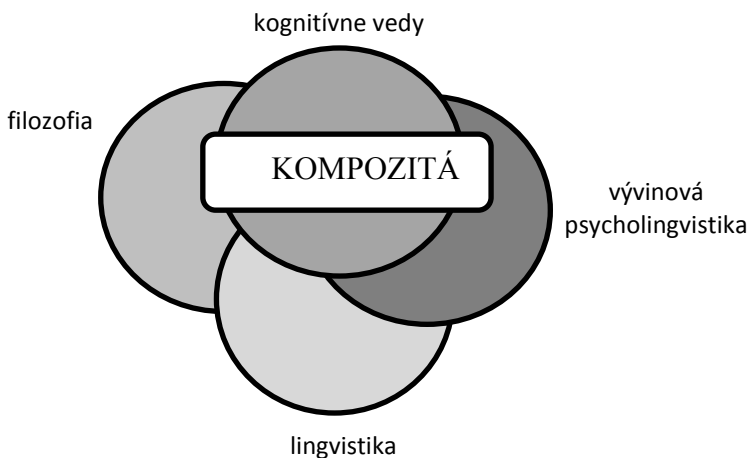
„Vidieť svet v zrnku piesku je často skrz-naskrz vedecký postup.“ S. Pinker postavil na tejto myšlienke knihu *Slová a pravidlá* (2003), v ktorej sa pokúsil opísať jazyk, reč, myslenie a fungovanie mozgu cez jediný jav, a to pravidelné a nepravidelné slovesá v angličtine. Nazdávame sa, že takto možno pristúpiť k akémukoľvek javu v jazyku a na základe toho nájsť isté univerzálne princípy fungovania akéhokoľvek jazyka a jeho osvojovania. Preto sa podobne ako S. Pinker snažíme ukázať, že hľadať podstatu kognície, jazyka a reči je možné aj na základe jediného javu, ktorým je v našom prípade kompozícia. Kompozíciu sme skúmali v rámci riešenia dvoch grantových úloh Komplexné spracovanie slovtvorby súčasnej slovenčiny (na materiáli Slovníka koreňových morférov slovenčiny) VEGA, 1/0255/12 a Kompozitá v slovenčine, VEGA 1/0924/11. V tomto príspevku chceme stručne prezentovať obsah a spôsob realizácie monografie, ktorá korešponduje s názvom druhého projektu.

I. Skúmanie kompozít v medziodborových a vývinových súvislostiach

1 Interdisciplinárny prístup k výskumu kompozít

Skúmanie jazyka, podobne ako skúmanie iných oblastí fyzikálneho a duchovného života, bolo od obdobia antiky predmetom filozofických diskusií. Tým, že sa z filozofie postupne vyprofilovali a osamostatnili jednotlivé vedné disciplíny, skúmanie jazyka sa stalo predmetom filológie ako náuky o textoch istého jazyka, neskôr vedy s názvom lingvistiká v súvislosti s potrebou vyčleniť špecializovanú náuku o jazyku ako o živom systéme. Sám iniciátor potreby vzniku lingvistiky a vymedzenia jej oblasti skúmania, F. de Saussure (2007), upozorňoval na jej vzťah k iným, už existujúcim vedám, ako sú antropológia, sociológia, etnografia, filológia či fyziológia. V súčasnosti rastie potreba objasňovať javy z viacerých aspektov, čo spôsobilo, že jednotlivé vedné odbory akoby obnovujú svoje vzťahy a vznikajú pomedzné disciplíny. Tak je to aj v prípade jazykovedy. V súvislosti s vedeckým pokrokom, so

spoločenskými zmenami a potrebami vznikajú nové odbory a medziodbory (kognitívna lingvistika či psycholinguistika, neurolingvistika, vývinová psycholinguistika), ktoré v spojení s jazykovedou ponúkajú alternatívne opisy jazyka. Samozrejme aj dnes pri opise tvorenia slov nemožno obísť nahliadanie na jazyk, saussurovsky povedané, ako na systém, teda ako na súhrn poznatkov o fungovaní jazyka a jeho dynamike, no fungovanie daného systému možno objasniť zároveň aj z iného pohľadu. V tomto zmysle možno tvorenie slov chápať aj ako súradnicu vzťahov fungovania jazyka a našej kognície, t. j. ako súhrn poznatkov o tom, ako

sa slová začleňujú do mentálneho slovníka hovoriacich a čo sa skrýva za schopnosťou tvoriť a používať slovotvorne motivované slová v komunikácii.

Nazdávame sa, že prístupy viacerých odborov súčasne môžu ponúknuť nové pohľady na fungovanie jazyka a zároveň objasniť jednotlivé jazykové javy komplexnejšie. Preto sa pokúšame opísať kompozitá v slovenčine z viacerých aspektov. Ku kompozitám pristupujeme z pozície lingvistiky, ale fungovanie kompozit a ich používanie objasňujeme cez prizmu filozofie jazyka, kognitívnej lingvistiky a ontogenézy reči.

2 Diachrónny a synchrónny výskum kompozit v slovenčine a češtine

Skúmanie kompozit v jazyku možno rozdeliť do troch období podľa toho, ako sa ku kompozitám pristupovalo:

1. Prehistória skúmania kompozít.
2. Kompozitá v systéme syntetických gramatík a opisov jazyka.
3. Kompozitá ako osobitný predmet skúmania.

Prvé obdobie je charakteristické nedostatkom poznatkov o fungovaní vlastného slovotvorného systému jazyka, s čím súvisí prispôsobovanie slovanských jazykov (slovenčina, čeština, slovinčina) nemčine, teda vytváraním ekvivalentov k nemeckým kompozitám (pozri o tom Furdík, 2005; Vidovic-Muha, A.: *Slovinské syntaktické tvoření slov*, podľa Filipec, 1990). V ďalšom období dochádza k poznávaniu českej a slovenskej slovotvorby. Opisy kompozít sa stávajú súčasťou syntetických gramatík, mluvníc a vysokoškolských učebníc lexikológie, ale venuje sa im malý priestor v porovnaní s údajmi o tvorbe a významoch derivátov (Paulíny – Ružička – Štolc, 1963; Horecký, 1959, 1971; Ondrus – Horecký – Furdík, 1980; *Mluvnice češtiny*, 1986). Až v posledných sedemnástich rokoch vznikajú monotematicky zamerané štúdie (Buzássyová, 2003), časti syntetických opisov jazyka (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol. – *Skladanie slov*. In: *Dynamika súčasnej slovnej zásoby slovenčiny*, 1998, s. 229 – 241) a monografie o kompozitách v slovenčine a češtine (Bozděchová, 1995; Mitter, 2003, 2006, 2008).

3 Doterajšie poznatky o kompozitách v slovenčine

Pri opise kompozít vychádzame z myšlienok J. Furdíka (1993, 2004, 2005), ktoré sme dotvárali a upravovali v monografii *Problémy lexikografického zachytenia slovotvorného systému slovenčiny* (Vužňáková, 2006), vo vysokoškolskej učebnici *Dieťa a slovotvorba* (Vužňáková, In: Liptáková – Vužňáková – 2009) a štúdiu *Prínos slovníka koreňových morfém k charakteristike kompozít* (Sokolová – Ivanová – Vužňáková, 2005). Teda nadväzujeme na *teóriu slovotvornej motivácie*, ktorá je súčasťou širšej, synteticky chápanej koncepcie o fungovaní lexikálnej zásoby na princípe typov lexikálnych motivácií (Furdík, 1998/1999, 2008; Teóriu ďalej dopracúval v monografii *Aspekty teórie lexikálnej motivácie* M. Ološtiak, 2011).

II. Kompozitá v systéme jazyka

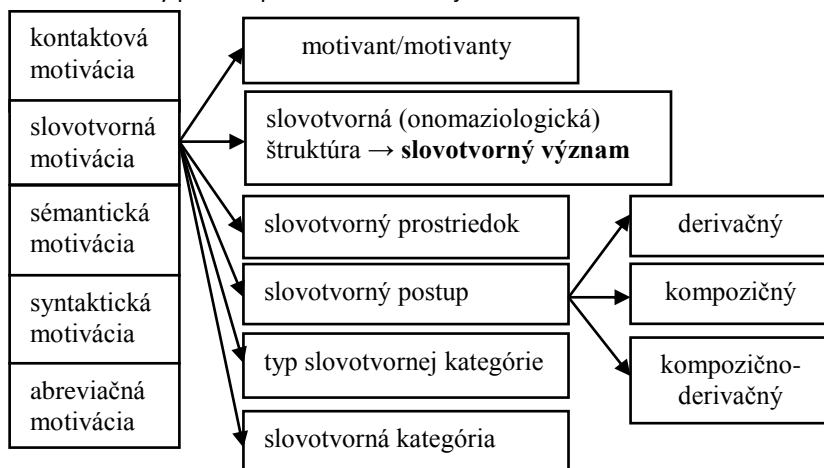
1 Kompozícia ako jeden zo spôsobov nominácie v jazyku

Jazyk je systém prvkov a pravidiel, z ktorého si komunikanti vyberajú v procese komunikácie a tvorby pomenovaní. Možnosť výberu predpokladá slobodné konanie. V tomto zmysle vzťah medzi jazykom a jeho používateľmi

korešponduje s myšlienkou *W. Wundta* (1901), podľa ktorého je sloboda možnosť výberu medzi rozličnými možnosťami konania. Nazdávame sa, že toto chápanie slobody vystihuje fungovanie a existenciu jazyka. Slobodu v jazyku možno chápať napr. ako slobodu výberu medzi rozličnými možnosťami pomenovať niečo. Jednou z týchto možností v slovenčine je kompozícia.

V nasledujúcej schéme sme sa pokúsili naznačiť možnosti výberu pri tvorbe pomenovania v podobe kompozita. Termín *motivácia* preberáme od *J. Furdíka* (1998/1999, 2008), ale vyberáme iba 5 základných typov motivácií, ktoré korešpondujú s piatimi spôsobmi obohacovania slovnej zásoby. Ak by sme chceli vymedziť konkrétne možnosti výberu pri jednotlivých slovotvorných parametroch, nedali by sa v tejto schéme zachytiť. Napríklad pri výbere motivantov (východiskových lexikálnych jednotiek) by sme museli uviesť všetky lexikálne jednotky v slovnej zásobe slovenčiny. No aj tak by sme ohraničili iba

možnosti tvorby slov s domácimi, resp. udomácnenými základmi. Okrem toho sa jednotlivé typy motivácií môžu vzájomne kombinovať. Preto touto schémou chceme ukázať všeobecný rámec, demonštrujúci základné možnosti voľby pri kompozične vzniknutej nominácii.

Sémantická štruktúra lexikálnych jednotiek je špecifickým jazykovým javom. Preto ju nie je ľahké analyzovať výlučne lingvistickými metódami.

Kompozícia, tak ako iné jazykové javy, podlieha jazykovým i nejazykovým zákonitostiam; a tvorenie a používanie kompozít, resp. aj akýchkoľvek iných lexikálnych jednotiek, je determinované vnútornými (jazykovými) i vonkajšími faktormi:

1. fungovaním kognície;
2. daným jazykom a jeho fungovaním;
3. poznávaním života a jeho hodnotením.

Teda na kompozitá a ich význam sa pozeráme z lingvistického, ale i zo širšieho filozofického a kognitívno-lingvistického pohľadu. Nazdávame sa, že nájsť parametre štruktúracie obrazu sveta späté so sémantikou kompozít a pristúpiť ku kategorizácii a klasifikácii slovotvorných významov kompozít možno:

1. na základe vnútornej charakteristiky a klasifikácie jazyka.
2. na základe pohľadu zvonku – na základe filozofického, kognitívneho, resp. kognitívno-lingvistického pohľadu.

Vnútna charakteristika a klasifikácia jazyka

Slobodu a hranice pri tvorbe a používaní kompozít možno vymedziť na základe pravidiel ich tvorenia a používania. Nástrojom na opis pravidiel slovotvorne motivovaných slov sú slovotvorné parametre (slovotvorný význam, slovotvorný postup, slovotvorný vzorec, slovotvorné prostriedky, sprievodné slovotvorné javy, slovotvorné kategórie, motivačná intencia). V druhej kapitole sa sústreďíme iba na jeden z nich, a to slovotvorný význam slovotvorne motivovaných lexikálnych jednotiek. Analýzu slovotvorného významu kompozít sme uskutočnili na základe 3021 lexikálnych jednotiek, ktoré sme selektovali z korpusu Slovníka koreňových morférov slovenčiny (2005, 2007) a dopĺňali údajmi z Krátkeho slovníka slovenského jazyka (4. vyd., 2003). Zamerali sme sa na kompozitá s domácimi základmi.

Kompozitá sme rozdelili do dvoch skupín:

1. **kompozitá, ktorých lexikálny význam sa zhoduje so slovotvorným** (dvojpodlažný dom „taký, ktorý má dve podlažia“; štvoruholník „to, čo má štyri uhly“; fialovočervený „červený do fialova“).
2. **kompozitá, ktorých lexikálny význam sa z rôznych príčin odchyľuje od slovotvorného** (drahokam SV: „drahý kameň“/LV: „minerál cenný svojou krásou, čistotou, stálosťou a zried. výskytom“; ďalekonosný SV: „taký, ktorý

nosí niečo ďaleko“/LV: „*kt. má veľký dostrel*“; *hory-doly* SV: „*hory i doly*“/LV: „*všeličo, veľa*“).

Zrealizovali sme podrobnú analýzu kompozít z prvej skupiny a porovnávali lexikálny a slovotvorný význam 922 lexikálnych jednotiek z druhej skupiny kompozít. Výsledkom je v prvom prípade *Slovotvorný slovník kompozít v slovenčine* (pozri kapitolu III. a webovú stránku <http://ssks.pf.unipo.sk>), v druhom prípade opis obsahovej štruktúry kompozít v slovenčine.

Skúmanie sémantickej štruktúry kompozít

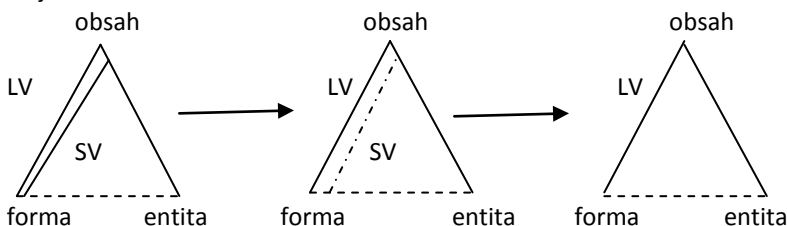
Sémantická alebo obsahová štruktúra kompozít vyplýva zo spôsobu vzniku týchto lexikálnych jednotiek, teda z toho, že ide o slovotvorne motivované slová. Kompozitum je znakom (*osmonoh*), ktorý zastupuje, pomenúva niečo (*chobotnica*). Zároveň podoba znaku, forma pomenovania nesie so sebou odpoveď na otázku Prečo sa niečo volá tak, ako sa volá?, t. j. odpoveď, ako vzniklo dané pomenovanie („*to, čo má osem nôh*“). Obsahová štruktúra kompozít má týmto dve stránky – lexikálny a slovotvorný význam. Slovotvorný význam odvodzujeme z vnútornej (onomaziologickej štruktúry) slova, pri lexikálnom význame sa opierame o Krátky slovník slovenského jazyka (op. cit.) Na rozlíšenie slovotvorného a lexikálneho významu používame označenie *lexikálno-sémantická* a *onomaziologicko-sémantická štruktúra lexikálnej jednotky*.

SÉMANTICKÁ ŠTRUKTÚRA SLOVOTVORNE MOTIVOVANEJ LEXIKÁLNEJ JEDNOTKY	
ONOMAZIOLOGICKO-SÉMANTICKÁ SLOVOTVORNÝ VÝZNAM	LEXIKÁLNO-SÉMANTICKÁ LEXIKÁLNY VÝZNAM
Odpovedá na otázku Prečo sa niečo volá tak, ako sa volá? Zohľadňuje dominantné príznaky pomenúvanej entity, ktoré nemusia korešpondovať so skutočnou povahou entity.	Explicitne vysvetľuje, špecifikuje, podáva výklad toho, čo lexikálna jednotka označuje, znamená; v akom kontexte sa používa.
starovek	
„starý vek“	$\supset$ „ <u>obdobie</u> od vzniku najstarších orientálnych civilizácií do zániku Západorímskej ríše (476)“
siahodlhý	
„dlhý ako siaha“	$\subset$ „veľmi dlhý“

Lexikálno-sémantická a onomaziologicko-sémantická štruktúra kompozít sa môžu, ale aj nemusia vzájomne prekrývať. Rozdiely medzi slovotvorným a lexikálnym významom lexikálnej jednotky vyplývajú z ich podstaty a funkcie v jazyku. Kým slovotvorný význam sa spája so spôsobom vzniku pomenovania a má komunikačnú funkciu – pomáha používateľovi jazyka pri neznámych alebo málo frekventovaných, používaných lexikálnych jednotkách priblížiť sa k poznaniu, čo dané lexikálne jednotky znamenajú (porov. Furdík, 1993, Vužňáková, 2009c), lexikálny význam obsahuje informáciu o tom, čo lexikálna jednotka ako znak naozaj označuje z výseku skutočnosti. Tieto dve funkcie môžu, ale aj nemusia fungovať synergicky. Lexikálny význam je vždy súčasťou obsahovej stránky pomenovania, kým slovotvorný význam nie je jeho nevyhnutnou súčasťou, môže sa časom strácať až prestať uvedomovať.

Na základe vzťahu lexikálno-sémantickej a onomaziologicko-sémantickej štruktúry sa kompozitá ako jeden z prostriedkov nominácie v jazyku môžu vyznačovať rôznym stupňom prítomnosti slovotvornej motivácie.

Prechod od slovotvornej motivácie k demotivácii demonštrujeme na základe kompozita ako znaku, teda prostredníctvom sémantického trojuholníka.

Prechod od motivácie k demotivácii môže spôsobiť viacero faktorov a nedá sa vždy vysvetliť priamočiaro, ako sme naznačili. Preto komparáciou a analýzou vzťahu slovotvorného a lexikálneho významu kompozít zisťujeme, ako používame a tvoríme slovotvorne motivované slová, t. j. toho, prečo lexikálny význam nekorešponduje so spôsobom vzniku slov, teda s odpoveďou na otázku Prečo sa niečo volá tak, ako sa volá? (pozri ďalej).

2 Komparácia slovotvorného a lexikálneho významu kompozít v slovenčine

Ako ukážku vyberáme časť tabuľky, v ktorej porovnávame slovotvorný a lexikálny význam substantívnych kompozít.

KOMPOZITUM	SLOVOTVORNÝ VÝZNAM	LEXIKÁLNY VÝZNAM
bolehlav	„to, z čoho bolí hlava“	jedovatá bylina s vysokou červen-kastou byľou a bielymi korunami
bruchopasník	„ten, kto si pasie brucho“	pôžitkár
bruchovravec	„ten, kto hovorí bruchom“	kto vie hovoriť bez pohybov úst
bystrozrak	„bystrý zrak“	bystrý postreh, bystrosť,

		predvídavosť
cudzozemec	„ten, kto je z cudzej zeme“	človek z inej krajiny, cudzinec
cupinôžka	„to, čo/ten, kto cupitá nôžkami“	drobný, rýchlo sa pohybujúci tvor
čarodej	„ten, kto deje čary“	človek, ktorý robí čary; čarodejník, kúzelník
čarodejník	„ten, kto deje čary“	kto robí čary, bosorák, strigôň, kúzelník
časomiera	„to, čo je výsledkom merania času slabiky“	veršový systém založený na striedaní dlhých a krátkych slabík
černokňazník	„čierny kňaz“	čarodejník, strigôň, bosorák
černozem	„čierna zem“	veľmi úrodná humusová pôda tmavej farby
červotoč/črvotoč	„červ, ktorý sa točí“	červ žijúci v dreve
čiernozem	„čierna zem“	veľmi úrodná humusová pôda tmavej farby

3 Vzťah lexikálno-sémantickej a onomaziologicko-sémantickej štruktúry kompozít

Napätie medzi lexikálnym a slovotvorným významom kompozít vzniká na základe mnohých faktorov. Analýza sémantickej stránky kompozít ukazuje, že rozpor medzi slovotvorným a lexikálnym významom spôsobujú tri základné činitele.

a) Nezhoda medzi slovotvorným a lexikálnym významom vyplýva z podoby onomaziologickej štruktúry, t. j. z formálneho vyjadrenia alebo nevyjadrenia jej jednotlivých prvkov a vzťahov medzi nimi. Príčinou toho, že sa lexikálny význam odchyľuje od slovotvorného, nemusí byť iba onomaziologický spoj (ako to predpokladal J. Furdík, op. cit.: *zememerač „ten, kto (OB) meria (OS) zem (OP)“, drevorubač „ten, kto (OB) rúbe (OS) drevo (OP)“*), ale aj onomaziologická báza, ktorá je mimo pomenovania (*bolehlav „to, z čoho (OB) bolí (OS) hlava (OP)“, žltochvost „to, čo (OB) má (OS) žltý (OP₁) chvost (OP₂)“*) či onomaziologický príznak, ktorý nie je úplne vyjadrený, resp. formálne je vyjadrená len jeho časť – *„taký, ktorý (OB) je nasýtený (OS) dvoma atómami vodíka (OP)“; krátkozraký „taký, ktorý (OB) má (OS) dobrý zrak (OP₁) na krátku vzdialenosť“ (OP₂). letokruh „kruh, ktorý vyrastie do ďalšie-*

ho leta“. Odklon lexikálneho významu od slovotvorného nie je tak závislý len od prítomnosti alebo neprítomnosti onomaziologického spoja vo vonkajšej štruktúre slova a jeho schopnosti absorbovať ďalšie sémy, ale aj od spôsobu vyjadrenia, resp. nevyjadrenia, a poznania ktoréhokoľvek z prvkov onomaziologickej štruktúry.

b) Nezhoda medzi slovotvorným a lexikálnym významom je daná polysémiou (napr. časť VEL-/VELK- môže mať významy: vysoký (*vel'hory*), mocný (*vel'moc*), značne prevyšujúci priemer (*vel'kobaňa*), najvyšší (*vel'vyslanec*), vládnci (*vel'koburžoázia*), s medzinárodnou účasťou (*vel'trh*), mimoriadne významný (*vel'dielo*), výnimočný (*vel'duch*)); synonymiou (*vel'tok* SV: „*vel'ký tok*“ X LV: „*vel'ká rieka*“ – *vel'rieka* SV = LV „*vel'ká rieka*“; *krasojazda* „*krásna jazda*“ X „*umelecká jazda*“; *lživá demokracia*“ X „*falošná demokracia*“) a príznakovosťou (*holomráz* „*holý* (čistý – bez snehu)“; *sedmoslivkár* „*ten, kto má sedem sliviek*“) motivantov a komponentov kompozít.

c) Napätie medzi lexikálnym a slovotvorným významom kompozít vzniká na základe odrazu poznania sveta v jazyku a vývinu jazyka. V tomto zmysle možno vymedziť niekoľko faktorov spôsobujúcich modifikáciu sémantickej štruktúry kompozíčne vzniknutých lexikálnych jednotiek:

1. **Kompozitum vzniklo na základe nepriameho pomenovania** – prirovnania, metafora, metonymie **jedného z motivantov**: *stonožka*, *krvismilný*.

2. **Kompozitum vzniklo na základe nepriameho pomenovania ako celku**. Špecifickým javom je defrazeologická slovotvorba: *sedmoslivkár*, *pätolizač*.

3. **Časom došlo k preneseniu významu kompozita ako celku**: *valibuk*, *lomidrevo*.

4. **Časom sa prehodnotila pragmatická hodnota jedného zo základov slova**: *piadimužík*, *letokruh*, *leťopočet*, *plnoletý*, *maloletý*, *bylinožravý*, *hmyzožravý*, *meruôsmý*;

5. **Kompozitum vzniklo na základe príznaku, ktorý nekorešponduje so skutočným stavom vecí**: *veľryba* (nie je „*veľká ryba*“, ale *cicavec*), *hromozvod* (nie je „*to, čo zvädza hrom*“, ale *blesk*).

6. **Kompozitum vzniklo na základe príznaku, ktorý sa dnes nevníma ako dominantný alebo rozhodujúci**: *kolobežka*, *sedmospáč*.

7. **Ide o exocentrické kompozitá**. Pomenovanie vzniklo len na základe príznakov, pričom onomaziologická báza je mimo pomenovania: *vrtichvosť*, *krivonos*.

8. Do slovotvorného významu sa premieta opačná/iná vlastnosť/stránka toho istého javu ako do lexikálneho významu: krátkozraký „taký, ktorý má krátky zrak“ *X* „kto nejasne vidí vzdialené predmety“.

9. Neprítomnosť vlastnosti sa vyjadruje iným typom antonymie, v lexikálnom význame jej negáciou (komplementárnou antonymiou), kým v slovotvornom význame kontrárnou antonymiou: *holokrký holý X neopere-ný; holomráz holý X bez snehu*.

10. Kompozitum vzniklo kalkovaním: *mikroskop X drobnohľad*.

11. Kompozitá vznikli na základe dominantného príznaku, ktorý nestačí na vysvetlenie, pochopenie/osvojenie a používanie kompozita ako lexikálnej jednotky: *dvojsýtny (d-a kyselina „taký, ktorý je nasýtený dvoma atómami vodíka“*.

12. Kompozitum sa demotiváciou jedného z komponentov mení na kvázikompozitum: *tvaroslovie, názvoslovie, zvykoslovie, bájoslovie, meno-slov; chorobopis, dejepis, zemepis, prírodopis*.

13. V slovotvornom význame sa na rozdiel od lexikálneho odráža stupňovanie a umocňovanie príznaku: *svätosvätý („sväto-svätý“ X „celkom istý, zaručený, skalopevný“), prvopočiatok („úplne prvý počiatok“ X „úplný začiatok“)*.

Na základe doterajšieho výskumu sa zdá, že lexikálny význam sa odchyľuje od slovotvorného takmer pri polovici zložených slov v slovenčine. Teda pri tvorbe a používaní kompozít sa uplatňuje tak symetria, ako asymetria. Výskyt asymetrie však nepovažujeme za anomáliu, ale prirodzený jav v jazyku. Výsledkom pôsobenia symetrie a asymetrie je dynamika jazyka.

III. Lexikografický opis kompozít v slovenčine

1 Doterajšie prístupy k lexikografickému spracovaniu slovotvorby na Slovensku

Jedným zo spôsobov, ako lingvisticky opísať kompozitá, je ich lexikografické zachytenie. Takýto prístup patrí k jednej z lingvistických metód, ako opísať istý jazykový jav.

J. Furdík v snahe podrobne analyzovať slovotvorný systém slovenčiny vytvoril koncepciu slovotvorného slovníka založenú na dôkladnom opise každého hesla. Vychádzal z toho, že i slovotvorne nemotivované lexikálne jednotky môžu potenciálne vstupovať do vzťahov slovotvornej motivácie. Preto cez relevantné slovotvorné parametre (pozri nasledujúcu schému) mal byť

podaný výklad všetkých lexikálnych jednotiek v jazyku – slovotvorne motivo-
vaných i nemotivovaných. Základom pre vypracovanie slovníka, zostavenie
každého hesla mala byť schéma pozostávajúca zo 14 bodov (pozri Furdík,
2004; Vužňáková, 2006).

Ukážka hesla podľa koncepcie J. Furdíka

kameňolom „miesto, kde sa lomí kameň“

1. subst., apel., konkr., sg./pl., -pers., gram.

2. mot.

3. kameň, lomiť

3.1. kameň kameňolom
lomiť

3.2. a) subst., apel., konkr., sg./pl., mask., -pers., gram.

b) verb., autosém., dynam., + subj., + obj., impf.

3.3. desubst./ deverb.

4. a) kameň-

b) lom-

4.2. -o-

5. 0

5. 1. gramatická morféma

6. kompozícia, transflexia

7. Zs + o + Zv + (Rsm3)

8. „lomiť kameň“

9. „V_{MOT} + Scas“

10. determinatívna predmetová zloženina

11. modifikácia

12. pivovar, drevorubač

13. S S 0
V

14. SUBST MOT DESUBST–DEVERB COMP – TRANSFL DETOBJ MODIF
(Dziaková, 2000)

Napriek niekoľkoročnému úsiliu J. Furdíka spracovať heslá manuálne
i prostredníctvom vývoja softvérového riešenia (Furdík, 1990, 2002, 2004)

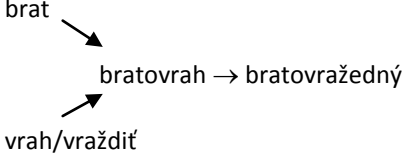
i ďalším snahám zostaviť slovotvorný slovník (Vužňáková, 2006) nikdy nedošlo k vydaniu komplexného diela podávajúceho slovotvorný opis celej lexikálnej zásoby slovenčiny. Ako sme naznačili, doteraz boli publikované čiastkové výstupy zamerané na istý slovotvorný jav – slovotvorný postup alebo slovotvornú kategóriu (Vužňáková, K.: Malý slovotvorný slovník, <http://www.das.pf.unipo.sk>, In: Liptáková – Vužňáková, 2009). Aj keď sa znova zameriavame len na istú skupinu slovotvorne motivovaných slov, t. j. kompozitá, nadväzujeme na myšlienku vytvoriť lexikografickú prácu v elektronickej podobe, ktorá umožňuje jednak získať kvantitatívne údaje o danom výseku slovotvorne motivovaných slov v slovenčine, jednak viacerými spôsobmi vyhľadávať a pracovať so zachytenými údajmi.

2 Koncepcia slovotvorného slovníka kompozít v slovenčine

Vzhľadom na to, že predmetom našej analýzy je výsek slovotvorne motivovaných slov slovenčiny, sme sa rozhodli pre manuálne napĺňanie slovníka v tabuľkovom programe EXCEL, ktoré je prostriedkom na kvantitatívnu charakteristiku kompozične vzniknutých lexikálnych jednotiek v jazyku. Výsledkom je elektronický slovník s názvom *Slovotvorný slovník kompozít v slovenčine* na internetovej stránke <http://www.sks.pf.unipo.sk>. Nateraz obsahuje slovotvorný rozbor približne 600 hesiel, pričom ďalšie sa priebežne dopĺňajú.

Každé heslo obsahuje 11 základných slovotvorných parametrov. Na rozdiel od pôvodného modelu J. Furdíka v *Slovotvornom slovníku kompozít v slovenčine* neuvádzame sémanticko-gramatickú špecifikáciu motivantov a motivátu a nezachytávame údaje, týkajúce sa zovšeobecnení uvedených informácií, ako sú slovotvorný vzorec, abstraktná schéma slovotvorného (podľa J. Furdíka motivačného významu; 2004) významu a súhrnná charakteristika. Ide o javy, ktoré sa dajú získať štatistickým vyhodnotením ostatných údajov (pozri časť Štatistické údaje o kompozitách v slovenčine). Podobne je to s príkladmi slov patriacich k rovnakému slovotvornému typu. Nielen dva, ale všetky kompozitá, ktoré sa vyznačujú rovnakým spôsobom vzniku, resp. rovnakou slovotvornou kategóriou, možno zobraziť prostredníctvom príslušného výberu vyhľadávania v slovníku.

Dáta zachytené v excelovskej tabuľke sú spracované webovou aplikáciou, ktorá zobrazí informácie o jednotlivých heslách v nasledujúcej podobe:

1. HESLO (motivát)	bratovrah
1.1 kolokácia	
2. motivačný (slovotvorný význam)	„vrah brata“/ „ten, kto vraždí brata“
3. motivanty	brat, vrah/ brat, vraždiť
4. slovotvorná štruktúra	brat-o-vrah/ brat-o-vrah
4.1 alternačné zmeny	θ/ ž/h
5. slovotvorné prostriedky	-o-/ -o-, -θ
5.1 typ slovotvorných prostriedkov	spájacia morféma, gramatická morféma
6. slovotvorný postup	kompozičný/ kompozično-transflexný
7. slovnodruhovú charakteristiku motivantov	substantívum-substantívum/ substantívum-verbum
8. slovnodruhovú charakteristiku motivátu	substantívum
9. typ onomaziologickej kategórie	modifikácia/ mutácia
10. slovotvorná kategória	kvalita substantíva/ názov činiteľa deja
11. motivačná intencia	brat bratovrah → bratovražedný vrah/vraždiť

Vyhľadávať heslá v slovníku je možné na základe viacerých kritérií. Slovník ponúka tradičné vyhľadávanie hesiel, ako v iných (výkladových) slovníkoch, ale i vyhľadávanie, ktoré umožňuje vidieť všetky heslá so spoločnými slovotvornými charakteristikami naraz. Spôsoby vyhľadávania hesiel v Slovo-
tvornom slovníku kompozít v slovenčine:

1. hlavné vyhľadávanie hesiel

1.1 abecedné vyhľadávanie

1.2 vyhľadávanie zadáním požadovaného hesla

2. vyhľadávanie hesiel na základe slovotvorných parametrov

2.1 podľa alternačných zmien

2.2 podľa slovotvorných prostriedkov

2.3 podľa typov slovotvorných prostriedkov

2.4 podľa slovotvorných postupov

2.5 podľa trunkácie

2.6 podľa typov slovotvorných kategórií

2.7 podľa slovotvorných kategórií

2.8 podľa slovnodruhovej charakteristiky motivátu

2.9 podľa slovnodruhovej charakteristiky motivantov

2.10 podľa motivačnej intencie

3 Slovotvorný slovník kompozít v slovenčine

Slovotvorný slovník kompozít v slovenčine sa nachádza na webovej stránke <http://ssks.pf.unipo.sk>.

4 Štatistické údaje o kompozitách v slovenčine

Kvantitatívny výskum jazykových javov umožňuje exaktnejšie overovať platnosť teoretických poznatkov. Preto štatistickými údajmi chceme spresniť a zovšeobecniť poznanie o fungovaní kompozície v slovotvornom systéme slovenčiny.

Kvantitatívnym vyhodnotením údajov sme zistili nasledujúce skutočnosti:

1. Kompozitá tvoria 15 % všetkých motivovaných slov v slovenčine.
2. Najproduktívnejší je kombinovaný kompozično-slovotvorný postup, najmenej sa objavujúci kompozično-transflexný postup.
3. Pri 41 % kompozít sa odpoveď na otázku Prečo sa niečo volá tak, ako sa volá? nezhoduje s významom, s ktorým slovo používame.
4. Kompozitá, ktorých lexikálny význam korešponduje s ich slovotvornou formou, sa tvoria najčastejšie spojením numerálie (*jednopošteľový, dvojposchodový, desaťdenný, dvadsaťročný, druhostupňový, dvojčíslo, polstoročný, mnohovýznamový, celoplátenný*) alebo adjektíva so substantívom (*bielohlavý, čiernovlasý, rovnostranný, dlhoprstý*,

rôznofarebný). Tieto zistenia zodpovedajú najčastejšie sa objavujúcim kategóriám kvality, miery, času, zloženia, vlastnosti a počtu.

5. Tvorenie verbálnych, adverbálnych, pronomínálnych a partikulárnych kompozít je málo produktívne, resp. neproduktívne. Vyše 80 % kompozít v slovenčine má substantívny alebo adjektívny charakter.

Uvedené kvantitatívne údaje pomáhajú zovšeobecniť poznanie o fungovaní slovotvorného systému slovenčiny i slovenského jazyka vôbec. Okrem toho pomáhajú pochopiť myslenie používateľov slovenčiny a môžu slúžiť aj ako metodologické pri objasňovaní osvojovania jazyka, teda pri osvojovania kompozície i slovotvorne motivovaných slov vôbec.

IV. Kompozitá z hľadiska kognície a reči

1. Vplyv kognície na tvorbu a používanie kompozít

Jazyk neexistuje izolovane, ale je súčasťou nášho kognitívneho systému, a preto je ním determinovaný. Predpokladom objasnenia ontogenézy reči je poznanie toho, ako funguje jazyk ako systém a kognitívnych princípov, na základe ktorých si osvojujeme informácie o svete, a zároveň poznanie jazyka a kognície v synergickom pôsobení, teda poznanie toho, ako sa jazyk a kognícia navzájom ovplyvňujú.

Ak jazyk chápeme ako súčasť našej kognície, ukazuje sa, že jazyk je systém pozostávajúci iba z dvoch základných, univerzálnych podsystémov – inventára prvkov a inventára pravidiel. Sledovanie ontogenézy detskej reči a komparácia detskej reči a reči dospelých naznačuje, že môžeme vymedziť nielen jazykové, ale predovšetkým vyššie, kognitívne univerzálie, ktoré ovplyvňujú spôsob fungovania a osvojovania jazyka a myslenia. Kompozícia je jazykovým javom, na ktorom možno ukázať synergické pôsobenie oboch spomenutých podsystémov jazyka z aspektu využívania kognitívnych princípov našej mysle i viacerých funkcií mozgových štruktúr. Tu sa vynára zhoda s Pinkerovou (op. cit.) hypotézou o slovách a pravidlách. Je to teória o dvoch kognitívnych systémoch, z ktorých jeden má na starosti lexikón a druhý tvorbu pravidiel. Na rozdiel od Pinkera sme slová nahradili prvkami. Predpokladáme, že do tohto inventára možno zaradiť aj inventár prvkov zvukovej roviny jazyka (hlásky a fonémy) a prostriedky tvorenia slov a gramatických tvarov.

Vychádzame z toho, že fungovanie slovotvorby sa tiež spája s dvoma modulmi jazyka:

1. **slovotvorne nemotivované lexikálne jednotky, už utvorené slovo-
tvorne motivované slová a slovotvorné prostriedky** (ich používanie je závis-
lé na uložení v pamäti);

2. **slovotvorne motivované lexikálne jednotky vzniknuté aktívne** (tvo-
ria sa na základe slovotvorných pravidiel, ktoré sa dieťa naučí veľmi rýchlo
používať a analogicky ich prenáša na nové pomenovania, ktoré nikdy pred-
tým nepočulo (*lyžice a vidlice, podkolenky a nadkolenky, Valec dovalkoval.*,
Vužňáková In: Liptáková – Vužňáková, 2009). Hypergeneralizácie, ktoré sa
viažu na tvorbu nekonvenčných pomenovaní, okazionalizmov, sa strácajú
s vytváraním trvalých pamäťových stôp, čoho výsledkom je rozvoj slovnej
zásoby. S tým korešponduje skutočnosť, že výskyt okazionalizmov
v predškolskom, mladšom a staršom školskom veku má zostupnú tendenciu.
Dieťa čoraz viac dokáže realitu jazykovo interpretovať pomocou tzv. kon-
venčných slov a má teda čoraz menej dôvodov na vlastnú slovotvorbu (Lip-
táková, In: Liptáková – Vužňáková, 2009, s. 65).

Podobne ako pri gramatike (porov. Liptáková – Vužňáková, 2009; Vužňá-
ková, 2012a), aj v rámci slovotvorby možno vymedziť opakujúce sa javy,
hypergeneralizácie, po slovensky hovoriacich detí v predškolskom veku. Zdá
sa nám vhodným riešenie diferencovať slovotvorne motivované **okaziona-
lizmy** na **vývinové** (vznikajú príčinou absencie dostatočne trvalej pamäťovej
stopy pre konvenčné pomenovanie, napr. *fontána X zemepád*) a **príležitostné** (spájajú sa s pragmatickou funkciou ozvláštniť rečový, resp.
jazykový prejav).

So zreteľom na fungovanie kognície a jazyka ide v rámci slovotvorby (na
rozdiel od gramatiky) o synergiu oboch vytýčených systémov. Ukázali sme,
že ak u dieťaťa nie je vybudovaná pamäť, dochádza k hypergeneralizácii
a tvorbe okazionalizmov, teda k aktivizácii pravidla na základe jeho transferu
na nové situácie alebo na nové nekonvenčné pomenovania. „Slovotvorné
pravidlo“ nám navyše pomáha odpovedať na otázku Prečo sme niečo istým
spôsobom pomenovali?, resp. Prečo sa niečo volá, tak ako sa volá? Na roz-
diel od tvorenia gramatických tvarov, ktoré sa spája s formou slova bez
zmeny obsahu, pri slovotvorne motivovaných slovách sa vyjadruje pomeno-
vaním aj formálno-sémantický vzťah k motivantu/motivantom, východi-
sku/východiskám pomenovania. Z tohto dôvodu pri slovotvornej motivácii,
teda aj pri kompozitách, potrebujeme využívať zároveň oba kognitívne sys-
témy naraz.

Danú skutočnosť sme overovali prostredníctvom dotazníka na vzorke poslucháčov Pedagogickej fakulty PU v Prešove (Vužňáková, 2011a) a riadeného rozhovoru s deťmi vo veku 4-roch až 6-tich rokov (Vužňáková, 2011b). Neberúc do úvahy vývinové odlišnosti, hodnotenie daných kompozít u detí i dospelých sa zhoduje. Ak hovoriaci nepozná dané pomenovanie, nemá ho uložené v pamäti, preferuje pravidlo, t. j. systémovosť a štruktúrnosť (*ľavoboček „ten, kto + ľavý bok“: „nachádzajúci sa na ľavom boku“; „niekto, kto má ľavý bok“; „niečo, čo sa nosí na ľavom boku“; „loptička, ktorá sa nosí na ľavom boku“ a pod.*).

Kognitívne pravidlá, ktoré využívame pri spracovaní akýchkoľvek informácií o svete, sa zúčastňujú aj pri spracovaní a osvojení informácií o jazyku a tvorbe jazyka (napr. analógia, implikácia, synteticko-analytické myslenie majú vplyv na používanie a tvorbu slovotvorne motivovaných slov v detskej reči predškolského veku). Jazyk je teda súčasťou a výsledkom možností a spôsobu fungovania našej kognície.

Zároveň poznávanie sveta sa neodráža v jazyku tak, že by išlo o zrkadlový odraz skutočnej povahy sveta. Ide o poznávanie za istých podmienok, možností a spôsobov poznania a hodnotenia, ktoré sa časom menia a sú závislé od toho, ako ich uchopuje náš rozum.

Preto **pri tvorbe, používaní a osvojovaní kompozít ako lexikálnych jednotiek jazyka je potrebné brať do úvahy tri zložky:**

1. **Kognitívnu.** Ide o fungovanie kognície ako takej. Keďže jazyk je súčasťou kognície, kognitívne pravidlá majú vplyv na tvorbu jazykových pravidiel. Zároveň ide o spôsob a úroveň využívania kognitívnych princípov. Ak dieťa nemá rozvinuté synteticko-analytické myslenie, nedokáže tvoriť kompozitá a nerozumie ich významu. Ak používateľ jazyka (dieťa i dospelý) nemá lexikálnu jednotku uloženú v pamäti, používa implicitne osvojené pravidlá jazyka – tvorí okazionalizmy a vysvetľuje význam slovotvorne motivovaných slov na základe slovotvornej štruktúry, napr. *krivonos je „ten, čo má krivý nos“* namiesto *„vták so zahnutým zobákom“*.

2. **Gnozeologicko-axiologickú.** Ide o mentálny odraz denotátu, teda spôsob a úroveň poznávania a hodnotenia sveta. V jazykovede má k tomu najbližšie termín mimojazykovosť alebo extralingválnosť, pričom mimojazykové sa spája predovšetkým s pragmatickosťou, t. j. s postojom hovoriacich k tomu, čo sa pomenúva. Mimojazykové tu chápeme širšie, t. j. ako spojenie

gnozeologického (spôsob poznávania a výsledky tohto spôsobu poznania) a axiologického (hodnotenie sveta a rebríček hodnôt) vzťahu k pomenová-nému a pomenovanému vo všeobecnosti. Gnozeologický a axiologický vzťah k svetu sa prelínajú a ovplyvňujú, preto ich nie je vždy možné vnímať odde-lene. Napríklad do pomenovania sa premieta skúsenosť a zároveň sa z nej vyberá v momente vzniku pomenovania pre používateľa jazyka dominantný, rozhodujúci príznak (*námesačník X sleepwalker, lykožrút X drevokaz*; porov. Džaková, 2002).

3. Jazykovo-štruktúrne. Ide o jazykový odraz denotátu na základe syn-taktických, paradigmatických a slovotvorných vzťahov medzi lexikálnymi jednotkami jazykového systému a pravidiel daného jazyka, napr. *mäsožravý*: paradigmatické vzťahy (*mäsožravý: žerie – je – živí sa*); syntagmatické vzťahy – kolokabilita (*mäsožravý živočích, mäsožravá rastlina*); slovotvorno-štruktúrne vzťahy (*mäsožravý – „taký, ktorý žerie mäso“*).

4. Sociálno-interakčnú. K významu sa nedostávame cez lexikálne jednot-ky ako izolované prvky, ale v komunikačnom kontexte. Ten výrazne pomáha interpretovať a spresňovať význam aj menej známeho, resp. neznámeho kompozita. Jedným z najdôležitejších faktorov ovplyvňujúcich osvojovanie jazyka je práve sociálna interakcia a stimulácia.

Poznávanie a teda aj používanie jazyka, ktorým poznanie zachytávame, sú závislé na kultúrno-spoločenských podmienkach, od spôsobu poznávania a hodnotenia sveta, teda od kritérií, ktoré sa časom menia. Preto lexikálny i slovotvorný význam v zhode s U. Ecom (2009) hodnotíme ako kultúrnu jednotku. Slovotvornú motiváciu pri kompozitách v tomto zmysle chápeme nielen ako formálno-sémantický vzťah medzi lexikálnymi jednotkami (Furdík, 1993, 2002, 2004, 2005), ale ako formálno-sémantický vzťah medzi lexikál-nymi jednotkami a vzťahom k mimojazykovej skutočnosti, ktorý vyplýva z gnozeo-logického a axiologického konceptu používateľov jazyka v istom čase a priestore.

2 Kompozitá v reči používateľov jazyka

Kompozitá z hľadiska ontogenézy reči

Doterajšie pozorovania ukazujú nasledujúce skutočnosti súvisiace s osvojovaním slovotvorne motivovaných slov po slovensky hovoriacimi deťmi.

Vplyv myslenia na osvojovanie jazyka

MYSLENIE DIEŤAŤA	REČ DIEŤAŤA
1. Keď dieťa nemá trvalé pamäťové stopy, využíva mentálne (jazykové) pravidlá.	1. Ak dieťa nemá osvojené lexikálne jednotky, tvorí okazionalizmy na základe slovotvorných pravidiel. Okazionalizmy v detskej reči sú teda znakom, že dieťa má implicitne osvojené pravidlá slovotvorného systému jazyka.
1. Akékoľvek informácie o svete, teda aj o jazyku, si osvojujeme na základe tzv. prirodzenej orientácie vo svete (Dolník, 2005). Človek si a priori osvojuje poznatky na základe vrozených mentálnych princípov, analógie a implikácie.	2. Jazykové, teda aj slovotvorné, pravidlá dieťa hypergeneralizuje a prenáša na základe analógie a implikácie (napr. <i>podkolenky – nadkolenky; zahojiť – zaliečiť; spajdržaba – strachožaba; krutihlav – myslilhav</i>).
3. Používanie jazyka ovplyvňuje úroveň vývinu myslenia.	3. Slovotvorná motivácia má synteticko-analytický charakter. Ak dieťa nemá rozvinuté synteticko-analytické myslenie, nedokáže tvoriť kompozitá a rozumieť ich významu.
4. Používanie jazyka ovplyvňuje etapa vývinu, v ktorej sa dieťa nachádza.	4. Dieťa v predoperačnom štádiu vplyvom centrácie uprednostňuje tvorbu okazionalizmov prostredníctvom derivácie pred kompozíciou (<i>smutník X smutnožaba</i>).

Vplyv jazyka na jeho osvojovanie

JAZYK	REČ DIEŤAŤA
1. Kompozitá tvoria 7,5 % všetkých motivovaných slov v slovenčine.	1. Tvorenie odvodených slov si deti osvojujú skôr ako tvorenie kompozít.
2. Bezpríponové tvorenie slov sa najmenej používa pri tvorení kompozít v slovenčine.	2. Najskôr si deti osvojujú tvorenie kompozít kompozično-sufixálnym a čistým kompozičným postupom. Kompozično-transflexný postup patrí k najnáročnejším z hľadiska jeho osvojovania i chápania tvorenia slov v jazyku.
3. Pri 41 % kompozít sa slovotvorná motivácia nezhoduje s významom, s ktorým slovo používame.	3. Osvojovanie slovotvorného systému jazyka sa viaže na oba kognitívne systémy, t. j. na poznávanie pravidiel i budovanie

	pamäti zároveň, a súvisí s poznávaním oboch semiotických procesov – onomaziologického i semaziologického.
4. V jazyku sa odráža kategorizácia sveta.	4. Deti si osvojujú najskôr kompozitá tých kategórií, ktoré sa najčastejšie objavujú v jazyku, čím si osvojujú spôsob kategorizácie sveta.

Na základe uvedených údajov je možné používanie a tvorenie kompozít u slovensky hovoriacich detí považovať za znak ontogenézy myslenia, poznania a reči. Tak ako v prípade iných javov, aj prostredníctvom slovotvorby, konkrétne kompozít, je možné diagnostikovať vývin detskej reči v súčinnosti s vývinom myslenia. Možno naznačiť fázy vývinu, vývinové zákonitosti ako v prípade výslovnosti, ohýbania slov, osvojovania si slovných druhov a významov slov. Ukážkou je experiment, ktorý sme realizovali v jednej triede materskej školy s 15 deťmi vo veku 4 až 6 rokov (porov. Vužňáková, 2011b).

Záver

Analýzu kompozít z jednotlivých aspektov, ktorú v knihe podávame, nechápeme v žiadnom prípade ako definitívne uzavretú ani úplne vyčerpávajúcu. Knihu vnímame ako syntézu doterajších poznatkov o kompozitách v slovenčine, ako metodologické východisko pri skúmaní slovotvornej stránky reči po slovensky hovoriacich detí, súčasť širšieho, celostného skúmania slovotvorného systému slovenčiny a jeho lexikografického spracovania i pokus o interdisciplinárny a explanačno-deskriptívny pohľad na istý jazykový jav.

Literatúra:

- BOZDĚCHOVÁ, I.: Tvoření slov skládáním. ISV nakladatelství 1995. 202 s.
- BUZÁSSYOVÁ, K.: Zložené slová z hľadiska internacionalizácie a inovácií. In: Jazykovedný časopis, 2003, roč. 54, č. 1 – 2, s. 31 – 50.
- DOLNÍK, J.: O prototypovej teórii. In: Slovenská reč, 1994, roč. 59, č. 5, s. 257 – 265.
- DOLNÍK, J.: Jazykový systém ako kognitívna realita. In: Jazyk a kognícia. Ed. Rybár, J. – Kvasnička, V. – Farkaš, I. Bratislava: Kalligram 2005, s. 39 – 83.

DOLNÍK, J. a kol.: Morfológické aspekty súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 2010, 464 s.

DZIAKOVÁ, K.: Slovo tvorný slovník slovenčiny (k – kankán). [Diplomová práca.] Prešov: FF PU v Prešove 2000.

DZIAKOVÁ, K.: Historicko-epistemologický rozmer slovo tvornej motivácie. In: Jazykovedný časopis, 2002, roč. 53, č. 2, s. 127 – 135.

ECO, U.: Teorie sémiotiky. Praha: Argo 2009, 449 s.

FILIPEC, J.: Slovinské syntaktické tvoření slov. In: Naše řeč, 1990, roč. 73, č. 5, s. 257 – 259.

FURDÍK, J.: Pokus o komplexný kvantitatívny výskum slovo tvorného systému pomocou počítača (Metodologické východiská a prvé výsledky). In: Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Red. V. Blanár et al. Bratislava, Jazykovednú ústav Ľudovíta Štúra 1990, s. 254 – 264.

FURDÍK, J.: Motivačná nasýtenosť textu v slovenčine a nemčine. In: Konfrontačný výskum jazykovej a literárnej komunikácie. Red. P. Petrus – J. Sabol. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1991, s. 65 – 76.

FURDÍK, J.: Typy lexikálnej motivácie. In: Jazykovedný zápisník, 17/18, 1998/1999, s. 24.

FURDÍK, J.: Slovo tvorná motivácia a jej jazykové funkcie. 1. vyd. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.

FURDÍK, J. – FURDÍK, K.: Slovo tvorný slovník slovenčiny – softvérové riešenie. In: Varia. 9. Zborník materiálov z XI. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra-Piesok 1. – 3. December 1999). Eds. M. Nábělková – M. Šimková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2002 s. 305 – 316.

FURDÍK, J.: K onomaziologickej štruktúre slovo tvorne motivovaného slova. In: Slawische Wortbildung. Semantik und Kombinatorik. (Materialien der 5. Konferenz der Kommission für slawische Wortbildung beim Internationalen Slawistenkomitee. Lutherstadt, Wittenberg 20. – 25. september 2001). Ed. S. Mengel. Münster – Hamburg – London: LIT Verlag 2002, s. 113 – 123.

FURDÍK, J.: Slovenská slovo tvorba (Teória, opis, cvičenia). Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

FURDÍK, J.: Život so slovo tvorbou a lexikológiou. Eds. M. Ološtiak – L. Gianitsová-Ološtiaková. Košice: Vydavateľstvo LG 2005. 475 s.

FURDÍK, J.: Teória motivácie v lexikálnej zásobe. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2008. 474 s.

HORECKÝ, J.: Slovo tvorná sústava slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959. 218 s.

HORECKÝ, J.: Slovenská lexikológia 1. Tvorenie slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 255 s.

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 436 s.

KRÁTKY SLOVNÍK SLOVENSKEHO JAZYKA. Red. J. Kačala. 4., doplnené a upravené vyd. Red. J. Kačala – M. Pisarčíková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003. s. Dostupné na: <http://slovník.juls.savba.sk/>.

LIPTÁKOVÁ, Ľ. – VUŽŇÁKOVÁ, K.: Dieťa a slovotvorba. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta 2009. 203 s.

MITTER, P.: Složená hybridní substantiva s prvním komponentem cizího původu v současné češtině. Ústí nad Labem 2003. 190 s.

MITTER, P.: Kompozice v kontextu současné češtiny. Ústí nad Labem, 2006, 165 s.

MITTER, P.: Hybridní složeniny s prvním komponentem domácího původu v současné češtině. Ústí nad Labem 2008. 148 s.

MLUVNICE ČEŠTINY I. Red. J. Petr. Praha: Academia, 1986. 536 s.

OLOŠTIAK, M.: Aspekty teórie lexikálnej motivácie. Prešov: FF PU v Prešove 2011. 339 s.

ONDRUS, P. – HORECKÝ, J. – FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.

PAULINY, E. – RUŽIČKA, J. – ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. 4. vyd. Bratislava. Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1963. 590 s.

PINKER, S.: Slová a pravidlá. Bratislava: Kalligram 2003. 416 s.

SOKOLOVÁ, M. – IVANOVÁ, M. – VUŽŇÁKOVÁ, K.: Prínos Slovníka koreňových morfém k charakteristike kompozít. In: Jazykovedný časopis, 2005, roč. 55, č. 2, s. 99 – 126.

VUŽŇÁKOVÁ, K.: Problémy lexikografického zachytenia slovotvorného slovníka slovenčiny. 2000. [online] Dostupné na [www: <http://www.pulib.sk/elpub/PF/Vuznakova1/index.htm>](http://www.pulib.sk/elpub/PF/Vuznakova1/index.htm)

VUŽŇÁKOVÁ, K. (2009a): Morfológia, vývin detskej reči a materská škola. In: Slovo o slove 15. Zborník KKL V Prešove: PF PU 2009, s. 55 – 69.

VUŽŇÁKOVÁ, K. (2009b): Gnozeologické aspekty detskej reči. 12. Kulatý stůl. Komunikace s děmi a mládeží – spojující i rozdělující. Sborník příspěvků z konference s mezinárodní účastí, Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravské univerzity v Ostrave 2009, s. 91 – 98.

VUŽŇÁKOVÁ, K.: Slovotvorné kategórie a postupy v Malom slovotvornom slovníku slovenčiny na pozadí detskej reči. In: Čeština – jazyk slovanský 3. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravské univerzity v Ostrave 2009c, s. 165 – 192.

VUŽŇÁKOVÁ, K. (2011a): Kompozitá v detskej reči, jazykovom systéme a lexikografickom spracovaní. In: Vidy jazyka a jazykovedy. Na počesť Miloslavy Sokolovej. Eds. M. Ološtiak – M. Ivanová – D. Slančová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2011, s. 276 – 284.

VUŽŇÁKOVÁ, K. (2011b): Výskumom kompozít k diagnostike a stimulácii detskej reči alebo Edukačná hra jako výsledok poznania jazyka a ontogenézy reči. In: Hra v predprimárnej edukácii. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta 2011, 482 – 500.

VUŽŇÁKOVÁ, K. (2012a): Sloboda a hranice jazyka na pozadí kompozície v slovenčine. In: Slovo a obraz v komunikaci s dětmi. Svoboda jazyka – jazyk svobody. Ed. R. Novák. Sborník příspěvků z odborné konference pořadané Katedrou českého jazyka a literatury s didaktikou a Kabinetem literatury pro mládež a literární komunikaci. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravské univerzity v Ostrave 2012, s. 64 – 78.

VUŽŇÁKOVÁ, K. (2012b): Štatistické údaje o kompozícii v slovenčine a ontogenéza reči. In: Komplexnosť a integrita v predprimárnej, primárnej a špeciálnej edukácii. Ed. M. Klimovič – A. Prídavková. Prešov: Pedagogická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2012, s. 420 – 427.

* Príspevok vznikol ako súčasť dvoch grantových úloh – Komplexné spracovanie slovotvorby súčasnej slovenčiny (na materiáli Slovníka kořenových morfém slovenčiny) VEGA 1/0255/12 a Kompozitá v slovenčine VEGA 1/0924/11.

About monograph *Kompozitá v slovenčine* (Compound words in Slovak)

Summary

In this paper we present the content and method of making a book titled *Kompozitá v slovenčine* (Compound Words in Slovak Language). In the preparation of this work we entered not very easy interdisciplinary ground. We consider this work as an attempt to create a monograph clarifying one phenomenon from more aspects, thus as an attempt to look for the compositional principles in Slovak language more comprehensively. Monograph fulfill the aim to complete the information about the process of word-formation system of the language and to stimulate the reflection of the relationship between language, thinking and the world. At the same time we consider the monograph to be a methodological starting point for the research of the ontogenesis of word-formation aspect of child's speech and as a part of more complex research of word-formation system and its lexicographical processing.

PREDIKTABILITA LEXIKÁLNEHO VÝZNAMU VYBRATÝCH POMENOVANÍ V NEMČINE A SLOVENČINE

Zdenko Dobrík

V lingvistickej komunite je všeobecne známe, že štúdia M. Dokulila *K otázke prediktability lexikálneho významu slovotvorně motivovaného slova* (1978) znamenala výrazný posun v skúmaní vzťahov medzi slovotvorným a lexikálnym významom najmä v tom, že pomenúva faktory, ktoré ovplyvňujú prediktabilitu lexikálneho významu. V nasledujúcom texte sústreďujeme pozornosť na: a) identifikovanie zhôd a rozdielov v prediktabilite lexikálneho významu v slovenčine a nemčine, pričom vychádzame z vybraných slovotvorných významov; b) vysvetlenie, z čoho pramenia rozdiely v napätí medzi slovotvorným a lexikálnym významom v porovnávaných jazykoch.

M. Dokulil (1978, s. 248) o. i. určuje okolnosti, za ktorých dochádza k vytváraniu napätia medzi slovotvorným a lexikálnym významom. Nadväzuje pritom na poznanie I. Němca (1968), podľa ktorého medzi slovotvorným a lexikálnym významom existujú trojaké vzťahy:

1. vzťah ekvivalencie vyjadrujúci rovnosť slovotvorného a lexikálneho významu;
2. vzťah inklúzie vyjadrujúci nerovnosť medzi slovotvorným a lexikálnym významom, ktorá sa prejavuje tak, že slovotvorný význam je užší ako lexikálny význam, alebo aj tak, že lexikálny význam je užší ako slovotvorný význam;
3. vzťah prieniku prejavujúci sa tak, že lexikálny význam obsahuje len niektoré prvky slovotvorného významu a niektoré má vlastné.

V súlade s cieľovou orientáciou tohto textu je podstatný ten vzťah inklúzie, pri ktorom je lexikálny význam širší ako slovotvorný význam. Podľa M. Dokulila (1978, s. 248) sa prejavuje špecifikácia lexikálneho významu veľmi často pri onomaziologických štruktúrach mutačného typu. Okrem toho uvádza aj ďalšie faktory, ktoré ovplyvňujú prediktabilitu lexikálneho významu:

- a) onomaziologický motív, ktorý zahŕňa slovnodruhový rámec a sémantickú triedu;

b) stupeň explicitnosti vnútri odvodených slov, ktorým sa vyznačujú slo-
votvorné kategórie. Špecifikácia lexikálneho významu je frekventovanejšia
pri konateľských (implicitných) menách, menej frekventovaná pri činiteľ-
ských (explicitných) menách.

c) skutočnosť, do akej miery sú vyjadrené explicitne, resp. implicitne vý-
znamové komponenty slova v štruktúre slova. V odvodených slovách býva
štruktúra pomenovaného slova vyjadrená menej explicitne než v zložených
slovách. Z toho vyplýva, že slovotvorný význam odvodených slov je všeobec-
nejší ako slovotvorný význam zložených slov.

Aby sme potvrdili platnosť vyššie uvedených Dokulilových faktorov, ktoré
ovplyvňujú prediktabilitu lexikálneho významu, zameriame sa v ďalšej časti
na medzijazykovú prediktabilitu lexikálneho významu, o. i. *konateľských
názvov*, konkrétne na sémantickú podskupinu „*osoba, ktorá sa zaoberá
(profesionálne, insitne, intelektuálne, fyzicky) tým, čo pomenúva motivant*“.
Do tejto podskupiny patria aj pomenovania *nemčinár, ruštinár, slovenčinár*
atď. Napríklad pri pomenovaní *nemčinár* je problematické predikovať lexi-
kálny význam, pretože jeho (slovotvorný) význam sa rozvetvuje na dva lexi-
kálne významy: 1. odborník v nemčine (učiteľ, prekladateľ), 2. študent, ktorý
sa učí nemčinu alebo poslucháč, ktorý študuje nemčinu. Pomenovaniu *nem-
činár* zodpovedajú v nemčine *Deutschlehrer* a *Deutschstudent*. Motivačný a
lexikálny význam obidvoch slov sa zhoduje. Pomenovania *Deutschlehrer* a
Deutschstudent potvrdzujú, že v zložených slovách je vyjadrená štruktúra
pomenovaného obsahu explicitnejšie, a teda transparentnejšie, ako
v odvodeninách.

Komplikovanosť prediktability lexikálneho významu je zrejmá aj
v prípade konateľských mien *záhradník* a *záhradkár*, ktoré sú motivátmi
pomenovania záhrada. Záhradník je „odborník v pestovaní kvetov, zeleniny a
iných okrasných úžitkových rastlín“ (KSSJ, 2003, s. 903); záhradkár je „pesto-
vateľ rastlín v malom“ (KSSJ, 2003, s. 903). Onomaziologická báza *-ár* však
nie je jednoznačným (transparentným) indikátorom preskriptívne určeného
lexikálneho významu slova *záhradkár*, pretože je polysémantická. Onoma-
ziologická báza *-ár* je predovšetkým indikátorom mužských osôb, ktoré vy-
konávajú určitú profesiu (*lekár, pekáč, tesár*). Na základe prísne logického
usudzovania by potom aj pomenovanie *záhradkár* malo označovať toho, kto
sa *profesionálne* stará o záhradu. S týmto predpokladom korešponduje aj
názov knihy *Učíme sa záhradničiť* s podnázvom *Komplexný sprievodca zá-*

hradníka (IKAR, 2009). Z úvodu knihy je zrejmé, že publikácia je určená tým, pre ktorých záhrada znamená koníček vo voľnom čase, teda pre záhradkárov, a nie pre záhradníkov. Na základe analýzy rôznych diskurzov, ktoré obsahujú pomenovanie záhradkár, je však zrejmé, že väčšina komunikantov spontánne používa dané slovo vo význame *amatérsky* pestovateľ rastlín v malom. Na danom príklade sa ukazuje, že príčinou existujúceho napätia medzi slovotvorným a lexikálnym významom môže byť prirodzený výskyt inferenčného usudzovania u používateľov jazyka, t. j. vzťah medzi predpokladom a záverom môže byť založený na pravdepodobnosti. V nemčine je opäť situácia jednoduchšia. Pomenovaniu *záhradník* významovo zodpovedá *Gärtner* a pomenovaniu *záhradkár* *Kleingärtner* (*Schrebergärtner*). Štruktúra významového obsahu je v prípade *Kleingärtner* zreteľne zafixovaná v samotnej štruktúre slova.

Nadväzujúc na predchádzajúcu analýzu pomenovaní *záhradník* a *záhradkár* je povšimnutiahodné, že bežní používatelia jazyka si nezamieňajú lexikálne významy slov *huslista* a *husliar*, hoci dvojice pomenovaní *záhradkár* a *záhradník*, *huslista* a *husliar* majú rovnaký slovotvorný význam „ten, kto má aktívny vzťah k tomu, čo pomenúva motivant“. Z nášho pohľadu sa ponúkajú dve vysvetlenia tejto skutočnosti, ktoré sa vzájomne nemusia vylučovať: 1. prísne logické usudzovanie používateľov jazyka. Ak *gitarista*, *cimbalista*, *basista*, *organista* je „ten, kto hrá na gitare, cimbale, base, organe“, potom aj *huslista* musí byť „ten, kto hrá na husliach“; 2. používateľ jazyka vníma väčší rozdiel medzi činnosťami „hrať na husliach“ a „vyrábať husle“ ako medzi „starieť sa o záhradku profesionálne“ a „starieť sa o záhradku zo záľuby (insitne)“. Čím je menší rozdiel medzi jednotlivými lexikálnymi významami, tým častejšie môže dochádzať k ich zámene. V nemčine je aj v názvoch *Geigenspieler*, *Geigenbauer* štruktúra pomenovacieho obsahu dostatočne explicitne vyjadrená v samotnej štruktúre slova.

Napätie medzi slovotvorným a lexikálnym významom a z toho vyplývajúca komplikovaná prediktabilita lexikálneho významu sa vzťahuje v slovenčine aj na desubstantívne substantíva – názvy neosôb s významom „to, čo súvisí s tým, čo označuje motivant“. Konkrétne máme na mysli pomenovania *baranina*, *hovädzina*, *teľacina*. Ich slovotvorný význam „to, čo je z barana, teľatá, hoväda“ sa špecifikuje do nasledujúcich lexikálnych významov:

baranina

1. „baranie, ovčie mäso, 2. pach po baranoch alebo ovciach“ (KSSJ, 2003, s. 59). Okrem toho sa používa baranina aj vo význame barania kožušina;

hovädzina

1. „hovädzie mäso, 2. hovädzia koža“ (KSSJ, 2003, s. 195);

teľacina

1. „teľacie mäso, 2. vypracovaná teľacia koža“ (KSSJ, 2003, s. 765).

V nemčine sú vyjadrené významové komponenty väčšinou explicitne v štruktúre pomenovania:

Schaf

1. Schafsfleisch, 2. Schafsgestank, 3. Schafsfelle (abstrahujeme od nemotivovaného pomenovania Hammel, ktoré označuje názov zvierťaťa a aj názov mäsa zo zvierťaťa);

Rind

1. Rindsfleisch (Rind), 2. Rindsleder;

Kalb

1. Kalbfleisch (Kalb), 2. Kalbsleder (Duden Deutsches Universalwörterbuch, 2001).

Dosiaľ sme poukazovali na to, že prediktabilita lexikálneho významu je transparentná (slovotvorný význam sa zhoduje s lexikálnym) pri pomenovaniach, ktoré sa tvoria skladaním. M. Dokulil (1978) upozornil, že to tak nemusí byť vždy. Aj explicitné polysyntetické typy pomenovaní môžu byť lexikálne polysémantické, t. j. aj pri zložených slovách môže dochádzať ku špecifikácii lexikálneho významu. Napr. slovotvorný význam determinatívneho kompozita *Fischfrau* „osoba majúca vzťah k určitej substancii“ sa môže rozptýliť do niekoľkých lexikálnych významov: 1. žena, ktorá predáva ryby; 2. žena, ktorá loví ryby; 3. žena, ktorá vyzerá ako ryba; 4. žena, ktorá je „chladná“ ako ryba (v zmysle „odmeraného“ správania sa); 5. žena, ktorá je narodená v znamení ryby (P. Ernst, 1999). Podobne aj motivačný význam pomenovania *Blumenfrau* „osoba majúca vzťah k určitej substancii“ sa rozvíja, špecifikuje v niekoľkých lexikálnych významoch. Duden Deutsches Wörterbuch (2001, s. 301) uvádza nasledujúci: „Verkäuferin von Blumen (mit einem Verkaufsstand auf der Straße“. Okrem tohto významu môže označovať pomenovanie aj osobu: 1. ktorá sa rada stará o kvety, 2. osobu, ktorá vykonáva sezónnu prácu – zbieranie kvetov. Tieto významy sme získali na základe spontánnych reakcií nemeckých lektorov na otázku, koho si pred-

stavujú pod názvom *Blumenfrau*. Inventár lexikálnych významov *Fischfrau*, *Blumenfrau* nemusí byť konečný, pretože špecifikácia lexikálnych významov je daná do značnej miery aj tým, akým spôsobom používateľa jazyka vnímajú a následne jazykovo spracúvajú príslušnú mimojazykovú skutočnosť. Špecifikácia (rozširovanie) lexikálnych významov sa uskutočňuje aj tak, že používateľa jazyka pristupujú k jazykovému spracovaniu mimojazykovej entity tak, akoby patrila do triedy, do ktorej sa nevčleňuje ani reálne ani imaginárne. Entita sa jazykovo uchopuje na základe fikcie. Na fiktívnej ekvivalencii sa zakladajú nasledujúce lexikálne významy pomenovania *Fischfrau*: 1. žena, ktorá vyzerá ako ryba; 2. žena, ktorá je „chladná“ ako ryba (v zmysle „odmeraného“ správania sa); 3. žena, ktorá je narodená v znamení ryby.

Lexikálne významy pomenovaní *Fischfrau* a *Blumenfrau* svedčia o tom, že v jazyku sa skutočnosť neodzrkadľuje, ale zobrazuje na základe jej spracovania, v čom sa prejavuje aktivnosť človeka pri vnímaní a poznávaní skutočnosti. Podľa O. Orgoňovej a J. Dolníka (2010, s. 239) existujú v súčasnosti dve predstavy o tejto skutočnosti. Jedna z nich vychádza z pojmu odraz, ktorý chápe ako výsledok „lámania“ odrážanej skutočnosti v psychike človeka. To znamená, že lámaním sa skutočnosť formuje ako jej psychický korelát, pričom prostriedkom tohto formovania je aj jazyk. Aktivita odrážajúceho subjektu sa premieňa do pojmu štylizácia skutočnosti. Spracovanie skutočnosti sa považuje za mentálny proces (kogníciu), prostredníctvom ktorého používateľa jazyka dávajú (priradujú) zmysel okolitému svetu a spracúvajú informácie, ktoré z daného sveta preberajú. Druhá predstava sa zakladá na tom, že skutočnosť sa neodráža, ale človek ju vytvára, konštruuje. Človek reaguje na podnety sveta tak, že ich využíva na skonštruovanie vlastného sveta, v ktorom prebieha jeho život. Jazykové významy sú jeho konštrukty a fungujú ako interpretačné schémy, modely.

Z hľadiska medzijazykového porovnávania sa ukazuje, že jestvujú prípady, keď napätie medzi slovotvorným a lexikálnym významom je podmienené výlučne rozdielnym mentálnym a následne aj rozdielnym jazykovým spracovaním príslušných mimojazykových skutočností príslušníkmi slovenského a nemeckého jazykového spoločenstva. Dané zistenie sa vzťahuje na pomenovanie lodička, v nemčine Schiffchen. Obidve pomenovania patria z hľadiska slovotvorného procesu do skupiny desubstantívnych substantív s významom „názvy neosôb“. V slovenčine sú medzi motivantom (lod') a

motivátom (lodička) dva motivačné vzťahy. Z významového hľadiska je jeden transparentný (priehľadný), druhý menej transparentný. Priehľadnosť vzájomného vzťahu je založená na deminutivizácii motivanta; lodička je „malá loď“. Ak názov *lodička* označuje druh topánky, ktorá sa tvarom (formou) podobá na loď, potom ide o menej priehľadný vzťah, pretože došlo k lexikalizácii významu. V prvom prípade ide o desubstantívne substantívum modifikačného typu, v druhom o desubstantívne substantívum mutačného typu. V nemčine nepodlieha dvojica pomenovaní *Schiff* > *Schiffchen* dvojakému motivačnému vzťahu, pretože významovým ekvivalentom podstatného mena *lodička* s významom druh topánky je z angličtiny prevzaté slovo *Pumps*.

Nesúlad medzi slovotvorným a lexikálnym významom sa vyskytuje pri niektorých desubstantívnych slovesách s významom:

- a) „správať sa tak (podobne) ako živé bytosti, ktoré pomenúva motivant“;
- b) „uskutočniť činnosť pomocou inštrumentu, ktorú pomenúva motivant“;
- c) vytvárať to, čo označuje motivant“.

Z medzijazykového hľadiska môže ísť o symetrický, symetricko-asymetrický a asymetrický nesúlad (napätie).

Symetrické napätie medzi slovotvorným a lexikálnym významom znamená, že lexikalizácia prebieha v jednotlivých jazykoch rovnako:

opičiť sa

„expr. bezducho napodobňovať (opičiť sa po niekom, za niekým napr. v obliekaní)“ (KSSJ, 2001, s. 440);

nachäffen

1. „abwertend die Sprachweise, bestimmte Bewegungen, Eigenheiten anderer in übertriebener, grotesk-verzehrender Weise nachahmen (den Lehrer, jmds. Stimme, jmds. Gang), 2. jmdn., etw. in einfallsloser törichter Weise nachahmen“ (Duden Deutsches Universalwörterbuch, 2001, s. 1341).

Aj keď sa lexikalizácia *nachäffen* vyznačuje špecifickými významovými nuansami, považujeme ju z medzijazykového hľadiska za symetrickú.

Prenesený význam dvojice slov *kašľať* – *husten* je v oboch jazykoch takmer úplne rovnaký. V slovenčine znamená „nestáť o niekoho (niečo), opovrhovať niekým, resp. niečím“ (KSSJ, 2003, s. 244); v nemčine „keines-

wegs geneigt sein, jmds. Wunsch zu erfüllen, seiner Aufforderungen nachzukommen“ (Deutsches Universalwörterbuch, 2001, s. 809).

Symetricko-asymetrické napätie sa zakladá na tom, že lexikalizácia porovnávaných lexém prebieha rovnako aj rozdielne:

píliť

1. „rezať, spracúvať pilou (píliť drevo), 2. pren. a) píliť vo význame chrápať, b) vo význame na niekoho naliehať (píliť niekomu hlavu), c) škodiť sám sebe (píliť konár pod sebou) (KSSJ, 2003, s. 478);

sägen

1. a) „mit der Säge arbeiten (er sägte draussen auf dem Hof), b) mit der Säge zerschneiden (Holz, Baumstämme), c) durch Sägen (1b) herstellen (Bretter, Balken), 2. salopp, scherzhaft schnarchen (kaum war er eingeschlafen, fing er anzusägen)“ (Duden Deutsches Universalwörterbuch, 2001, s. 1341). Okrem toho sa používa *sägen* aj vo frazéme *auf der Geige sägen*. Symetria medzijazykovej lexikalizácie sa vzťahuje na spoločný význam *píliť* vo význame *chrápať* a *schnarchen* (*kaum war er eingeschlafen, fing er anzusägen*). Špecifická lexikalizácia v slovenčine sa odráža vo významoch *na niekoho naliehať* (*píliť niekomu hlavu*), *škodiť sám sebe* (*píliť konár pod sebou*). V nemčine sa rozvinula špecifická lexikalizácia vo význame *auf der Geige sägen* (*vřízgať na husliach*).

Asymetrické napätie spočíva v tom, že lexikalizácia prebieha, resp. sa prejavuje pri porovnávaniach lexémach rozdielne. Tento typ napätia demonštrujeme na slovese *kefovať* a *bürsten*. Pridržiavame sa iba lexikografických údajov:

kefovať

1. „čistiť, upravovať kefou (kefovať šaty, topánky, vlasy), 2. pren. hrub. karhať (kefovať niekoho za niečo)“ (KSSJ, 2003, s. 247);

bürsten

1. a) „mit einer Bürste entfernen den Staub von Schuhen, b) mit einer Bürste reinigen, polieren die Schuhe, 2. a) mit einer Bürste glätten (jmdm., sich das Haar, dem Hund das Fell), b) mit einer Bürste behandeln, bearbeiten (den Körper trocken bürsten, um den Kreislauf anzuregen), 3. vulg. koitieren“ (Duden Deutsches Universalwörterbuch, 2001, s. 327). Z údajov vyplýva, že špecifická lexikalizácia sa v slovenčine odráža vo význame *karhať* (*kefovať niekoho za niečo*) a v nemčine vo význame *koitieren*.

Z medzijazykového hľadiska nastáva ešte prípad, keď iba pri jednom slove z dvojice rovnakovýznamových slov dochádza k lexikalizácii jeho významu. Ako príklad nám môžu poslúžiť desubstantívne slovesá *stolovať* a *auftischen*. Už predtým sme poukázali na priehľadnosť (transparentnosť) medzi ich motivačným významom „umiestniť niečo (niekoho) na miesto, ktoré pomenúva motivant“ a lexikálnym významom „nosiť na stôl“. Neskôr sa odchýlil lexikálny význam slovesa *auftischen* od motivačného významu do tej miery, že došlo k jeho idiomatizácii: „*ugs. abwertend etw. erzählen, berichten, was nicht der Wahrheit entspricht*“ (Duden Deutsches Universalwörterbuch, 2001, s. 190).

Ten istý prenesený lexikálny význam sa môže „viazať“ v porovnávaných jazykoch aj na lexikálne jednotky, ktoré majú priamy význam čiastočne rovnaký a čiastočne rozdielny, teda ekvipolentný. Napríklad prenesený význam „spájať, dávať ľudí dohromady“ sa vyjadruje dvoma rozdielnymi pomenovaniami. V slovenčine je to desubstantívne sloveso *stmeľovať* (*kitten*), v nemčine *leimen* (*glejít*). Zámena lexikálnych jednotiek za účelom vyjadrenia preneseného významu nie je v jednotlivých jazykoch možná, pretože slovenčine je syntagma *(z)glejovať ľudí* rovnako „cudzia“ ako nemčine slovné spojenie *die Leute kitten*.

Záver

Nesúlad medzi slovotvorným a lexikálnym významom a z neho vyplývajúca nemožnosť predpokladať lexikálny význam existuje v oboch jazykoch. V slovenčine sa prejavuje napätie medzi slovotvorným a lexikálnym významom oveľa častejšie, pretože slovenčina má oveľa viac odvodených slov. V odvodených slovách je štruktúra pomenovaného slova vyjadrená menej explicitne ako v zložených slovách. Táto skutočnosť (menej explicitné vyjadrenie štruktúry pomenovaného slova) spôsobuje špecifikáciu lexikálneho významu. Tá je v slovenčine najčastejšie prítomná pri „konateľských názvoch“. V nemčine je prítomné napätie medzi slovotvorným a lexikálnym významom pri „konateľských názvoch“ a pri niektorých slovotvorných subkategorióch, ktoré patria do desubstantívnych slovies. Z hľadiska medzijazykového porovnávania sa ukazuje, že jestvujú prípady, keď napätie medzi slovotvorným a lexikálnym významom je podmienené výlučne rozdielnym mentálnym, a následne aj rozdielnym jazykovým spracovaním príslušných mimojazykových skutočností príslušníkmi slovenského a nemeckého jazykového spoločenstva.

Literatúra:

DOBRÍK, Z.: Sémantika v slovotvorbe slovenčiny a němčiny. Banská Bystrica: FHV UMB 2010. 100 s.

DOLNÍK, J.: Všeobecná jazykoveda. Bratislava: VEDA 2009. 375 s.

DOKULIL, M.: K otázke prediktability lexikálneho významu slovotvorne motivovaného slova In: Slovo a slovesnosť, 1978, roč. 39, s. 244 – 251.

Duden Deutsches Universalwörterbuch. Mannheim: Red. A. Klosa – K. Kunkel-Razum – W. Scholze-Stubenrecht – M. Wermke. Mannheim: DUDENVERLAG 2001. 1892 s.

ERNST, P.: Einführung in die synchrone Sprachwissenschaft. Wien: Edition Praesens 1999.

FURDÍK, J.: Slovenská slovotvorba. Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

HARDOŠOVÁ, M.: Preklad anglických viacсловných ekonomických pomenovaní vyjadrených nominálnou frázou. In: 35 rokov výučby prekladateľstva a tlmočníctva na Slovensku 1970 – 2005: minulosť, súčasnosť a budúcnosť prekladateľstva a tlmočníctva na Slovensku. Bratislava: LETRA 2006, s. 59 – 64.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. 4. vyd. Bratislava: VEDA 2003. 985 s.

LAUKOVÁ, J.: Pragmatický kontext a jeho aspekty. In: Ty, já a oni v jazyce a literatuře. Sborník z mezinárodní konference. 1. díl – část jazykovědná. Ed. P. Mitter. Ústí nad Labem: PF UJEP 2009, s. 131 – 134.

MITTER, P.: Hybridní složeniny s prvním komponentem domácího původu v současné češtině. Ústí nad Labem UJEP: Acta Universitatis Purkynianae 144, Studia linguistica, 2008. 148 s.

NĚMEC, I.: Vývojové postupy české slovní zásoby. Praha: Nakladatelství ČSAV 1968. 192 s.

OLOŠTIK, M.: Aspekty teórie lexikálnej motivácie. Prešov: FF PU v Prešove 2011. 339 s.

ORGOŇOVÁ, O. – DOLNÍK, J.: Používanie jazyka. Bratislava: UK Bratislava 2010. 229. s.

SISÁK, L.: Der Bau des Wortes im Deutschen. Morphemik und Wortbildung in Analysen. Prešov: FF PU v Prešove 2005. 181 s.

Slovník koreňových morférov slovenčiny. Red. M. Sokolová – M. Ološtiak – M. Ivanová. Prešov: FF PU v Prešove 2005. 584 s.

Prädiktabilität der lexikalischen Bedeutung in den ausgewählten Benennungen im Slowakischen und Deutschen

Resümee

Im Beitrag wird die Prädiktabilität der lexikalischen Bedeutung von den ausgewählten motivierten Substantivem und Verben verglichen, die den ausgewählten Wortbildungskategorien gehören. Dabei wird der Autor von der bisherigen Erkenntnisbasis von Dokulil ausgegangen. Dokulil vertritt die Meinung, dass das Verhältnis zwischen der Wortbildungsbedeutung und lexikalischen Bedeutung nicht zufällig und arbiträr, sondern gesetzmässig ist. Es kann im Allgemeinen die Beziehung der Äquivalenz oder der Inklusion sein. Seltener kann es sich auch um die äquipolente Beziehung handeln. Das Vorkommen des konkreten Verhältnisses zwischen der Wortbildungsbedeutung und der lexikalischen Bedeutung ist durch mehrere Faktoren bedingt. Es hat sich auch im Beitra bestätigt, dass die wichtigste Rolle der Typ der entsprechenden onomasiologischen Kategorie spielt. Nur im Rahmen des Mutationstyps ist anwesend die Asymmetrie (Divergenz) zwischen den beiden Bedeutungsarten. Darüber hinaus muss man auch andere Faktoren in Rücksicht nehmen. Beim Vergleichen des Slowakischen und Deutschen ist von grosser Bedeutung die Art der Wortbildungskategorie (inklusive des Unterschieds zwischen Ableitung und Zusammensetzung). In den Ableitungen wird die Wortbildungsstruktur weniger explizit ausgedrückt als in den Zusammensetzungen. Je weniger die Explizität der Wortbildungsstruktur in der Benennung vertreten ist, desto häufiger kommt zur Asymmetrie zwischen der Wortbildungsbedeutung und der lexikalischen Bedeutung. Da die Ableitungen im Slowakischen deutlich mehr vertreten sind, kommt in dieser Sprache öfter zur Asymmetrie zwischen den beiden Bedeutungsarten. Zur Konkretisierung der lexikalischen Bedeutungen kommt es im Slowakischen relativ oft bei den von Substantiven abgeleiteten Personenbezeichnungen, die konkrete Tätigkeiten ausüben.

Es hat sich auch bestätigt, dass die mehrere Wortbildungserscheinungen in beiden Sprachen ausschliesslich auf der kombinierten Basis der logischen und entymematischen Schlussfolgerungen interpretierbar sind.

SUFIXÁLNE DERIVAČNÉ MORFÉMY S VÝZNAMOM ČASOVÉHO URČENIA V LATINSKÝCH ADJEKTÍVACH

Slavka Oriňáková

Úvod

Klasifikovať sufixálne morfémy možno na základe viacerých kritérií (Oriňáková, 2009). Ich triedenie podľa onomaziologických kategórií v našom podaní vychádza z onomaziologických kategórií rozpracovaných pre slovo- tvorbu v práci Juraja Furdíka Slovo- tvorba (s editorom M. Ološtiakom). Toto aplikovanie derivatologických postupov bádania na morfológiu je možné vďaka spoločnému menovateľovi – významu. Slovo- tvorný význam je totiž zjednocujúcim činiteľom v onomaziologickej kategórii.

Latinské adjektívne deriváty, rovnako ako slovenské, vstupujú do rôznych kontextov, v ktorých naplňujú svoje potenciálne významy, vyznačujú sa vysokou mierou polysémie. Táto vlastnosť sa odráža už na úrovni morfémy ako nositeľky elementárneho významu. Väčšinu morfém možno zaradiť do viacerých onomaziologických kategórií, ich význam sa spresňuje až v kombinácii s inými morfémami, v prvom rade závisí od koreňovej morfémy a od kontextových konkretizácií. Sémanticko-formálna symetria je pri latinských adjektívnych morfémach skôr zriedkavým javom. Na tomto mieste si bližšie všimneme sufixálne morfémy, ktoré zaraďujeme do onomaziologickej kategórie adjektívnych morfém s významom časového určenia.

V rámci morfológického výskumu latinských substantív a adjektív sme skúmali takmer 10 000 lexikálnych jednotiek, z toho 36% adjektív (3 630). Dospeli sme k inventáru 36 čisto adjektívnych morfém, 30 morfém sa zúčastňuje na tvorení aj adjektív aj substantív, plní teda funkciu aj adjektívnej aj substantívnej morfémy. Osem sufixálnych morfém má alebo môže nadobúdať význam časového určenia: Sú to morfémy (zoraďované abecedne podľa zakončenia): *-āne-*, *-n-*, *-ān-*, *-tīn-/tin-*, *-ern-*, *-urn-*, *-inqu-*, *-īv-*. Podľa miery polysémie ich možno rozdeliť na tri skupiny: 1. Jednovýznamové sufixálne morfémy, slúžiace iba na tvorenie adjektív s významom časového určenia (*-tīn-/tin-*, *-urn-*). 2. Dvojvýznamové prípadne trojvýznamové sufixálne mor-

fémy, ktoré okrem významu časového určenia môžu mať aj ďalšie významy (napr. význam priestorového určenia) v závislosti od významu koreňovej morfémy skúmaného adjektíva (*-ern-*, *-inqu-*). 3. Polysémantické sufixálne morfémy, pri ktorých je význam časového určenia jednou z mnohých možných kontextových realizácií (*-āne-*, *-n-*, *-ān-*, *-iv-*) a je to zriedkavý jav (spolu iba 15 lexém).

1 Sufix *-tīn-/tin-*

Periférna morféma *-tīn-/tin-* (12 slov, napr. **vesper**-tīn-us = večerný) je prostriedkom na vytváranie adjektív I. a II. deklinácie s významom časového určenia. Tu je výnimkou adjektívum **clan[des]**-tīn-us (tajný, skrytý), ktoré vyjadruje spôsob resp. okolnosť. Motivantmi sú adverbiá a substantíva, výnimočne adjektíva.

Morféma *-tīn-/tin-* sa v niektorých lexémach rozširuje zľava o vokál *o* (**ann**-ō:tīn-us = vlašajší), ktorý súvisí s kmeňom motivujúceho substantíva resp. adjektíva (maskulína II. deklinácie sú o-kmene).

V slovách *repentīnus* (náhly, neočakávaný) a *mātūtīnus* (ranný) dochádza k zaujímavej situácii. Keďže v latinčine nie je prípustné zdvojenie konsonantov *tt*, nevyhnutne muselo dôjsť k vypusteniu buď koreňového alebo sufixálneho *t*. Podľa pravidla o morfematických uzloch, v ktorom sa uprednostňuje koreňová morféma pred nasledujúcou derivačnou morférou sme pri segmentácii spomínaných dvoch lexém vyčlenili alomorfy *-tīn-* (**repent**-tīn-us, **mātūt**-tīn-us), rovnako je však možné rekonštruovať relevantnú fonému zátvorkami: **repent**-(t)tīn-us, **mātūt**-(t)tīn-us.

Morféma *-tīn-/tin-* v lexéme *pauper-tīn-us* (veľmi chudobný) obsahuje výnimočne aj intenzívny sémantický odtienok.

Sufix *-tīn-/tin-* má stabilné miesto v morfematickej štruktúre slova, je jediný medzi koreňovou a relačnou morférou. Okrem jediného derivátu so štruktúrou P-K-tin-S-S-R (prō-**crās**-tin-ā:t-iō-∅ = odklad) majú všetky slová s touto morférou najjednoduchšiu možnú štruktúru K-tin-R.

2 Sufix *-urn-*

Podľa charakteru tejto morfémy a nasledujúcej morfémy *-ern-* sa možno domnievať, že majú rovnaký pôvod. F. Novotný (1946, s. 91) predpokladá existenciu staršieho sufixu *-rn-*, ktorý je rozšíreným variantom sufixu *-n-*. Synchronná morfematická analýza však nepreukázala prítomnosť segmentu

-*rn-* v slovnej zásobe klasickej latinčiny, ktorá je zachytená v Latinsko-českom slovníku Pražáka, Novotného, Sedláčka z roku 1980.

Neproduktívna morféma *-urn-* sa používa primárne na tvorbu adjektív I. a II. deklinácie s významom časového určenia od substantív, adjektív a adverbíí. Objavuje sa pri koreňových morfédoch **di-**, **diū-**, **noct-**, **tac-** (**di-urn-us** = denný, **diū-t:urn-us** = dlho trvajúci, trvalý, **noct-urn-us** = nočný, **tac-i:t-urn-us** = tichý, mlčanlivý). Zo sémantického hľadiska je výnimkou deverbatívum **tac-i:t-urn-us** s činiteľským významom, ktoré vzniklo asi podľa staršej lexémy **noct-urn-us** (Novotný, 1946, s. 95).

Morféma *-urn-* sa rozširuje zľava o okluzívu *t* pri spojení s koreňom **diū-** (**diū-t:urn-us**) analogicky podľa slov **noct-urn-us** a **tac-i:t-urn-us**, v ktorých sa predchádzajúca morféma končí práve na okluzívu *t*.

Zaujímavá je aj existencia adjektíva odvodeného produktívnou adjektívnou morfédom *-āl-* s totožným významom ako motivujúce adjektívum so sufixom *-urn-*: **noct-urn-us** → **noct-urn-āl-is**. Od adjektív s morfédom *-urn-* sa tvorí aj spredmentnenie vlastnosti pomocou morfémy *-i:tās-* (**tac-i:t-urn-i:tās-ø** = mlčanlivosť, ticho). Okrem týchto dvoch morfédoch (*-āl-* a *-i:tās-*) sa na pravej strane sufixu *-urn-* vyskytuje už len relačná morféma (**di-urn-us**). Na ľavej strane sa táto morféma spája s koreňovou morfédom, výnimkou sú opäť slová s koreňom **-tac-**, keďže ide o slovesný koreň a motivantom nášho adjektíva s morfédom *-urn-* je adjektívum, resp. adjektivizované participium, utvorené pomocou supínovej morfy *-i:t-* (**tac-i:t-us** → **tac-i:t-urn-us**). Štruktúra väčšiny slov je K-(S)-urn-(S)-R, štruktúru s prefixom (P-K-urn-R) má slovo **per-diū-t:urn-us** (veľmi dlho trvajúci, zdĺhavý), ktoré je intenzitným modifikátom lexémy **diū-t:urn-us**.

3 Sufix *-ern-*

Neproduktívnu morfému *-ern-* nachádzame pri koreňoch **hib-** (**hib-ern-us** = zimný), **hodi-** (**hodi-ern-us** = dnešný), **hest-** (**hest-ern-us** = včerajší).

Lexémy s morfédom *-ern-* vytvárajú dve malé skupiny slov. Prvú tvorí päť adjektív I. a II. deklinácie, motivantom je v jednom slove substantívum (**hib-ern-us**), v ďalších slovách adverbium (**hodi-ern-us**, **hest-ern-us**). Lexémy tejto prvej skupinky vyjadrujú časové určenie, podobne ako slová s morfédom

-urn-, preto ich považujeme za varianty jednej morfémy, možno nezachovanej morfémy *-rn-*, ktorá by sa dala odhaliť snáď iba v slove **hodi-ern-us** (mo-

tivantom je príslovka *hodiē* za predpokladu, že budeme brať do úvahy etymológiu slova a podľa nej lexému dôsledne členíť **ho-di-e-ern-us**. Tu však predpokladáme perintegráciu (deetymologizáciu), preto sme zvolili zjednodušené členenie (*hodi-ern-us*).

Druhú skupinku predstavujú substantíva: tri feminína I. deklinácie: deadjektívum **cav-ern-a** (dutina) s významom neosobného nositeľa vlastnosti a deverbatívum **luc-ern-a** (svietidlo, lampa) s významom prostriedku činnosti. Neutrum v pluráli **hib-ern-a** vzniklo substantivizáciou vyššie uvedeného adjektíva a znamená *tábor špecifickej vlastnosti* (podľa slova *castra* teda *tábor*).

Jediným variantom morfémy *-ern-* je rozšírený variant *-it:ern-* v slove **semp-it:ern-us** (trvalý, stály).

Štruktúru lexém s morférou *-ern-* môžeme zovšeobecniť schémou K-ern-(S)-R, pričom jediným sufixom za morférou *-ern-* je *-ā:c:ul-* v slove **hib-ern-ā:c:ul-um** (zimný stan).

4 Sufix *-inqu-*

Raritný sufix *-inqu-* nájdeme v 12 lexémach, pri troch koreňových morfédoch **-long-**, **-prop-** a **-ant-** (**long-inqu-us** = dlho trvajúci aj ďaleký, **prop-inqu-us** = skorý aj blízky, **ant-īqu-us** = starý, starobylý aj predný). Korene **-prop-** a **-ant-** sú adverbálne, koreň **-long-** zas adjektívny, ale náš východiskový slovník Pražáka, Novotného, Sedláčka (1980) uvádza aj pri slove **long-inqu-us** ako motivanta príslovku *longē*. Pri koreni **-ant-** sa nachádza variant *-īqu-* (**ant-īqu-us**).

Všetky tri adjektíva vytvorené morférou *-inqu-* vyjadrujú priestorové alebo časové určenie (*blízko*, *vpred* resp. *ďaleko sa nachádzajúci*). Ďalšie lexémy s morférou *-inqu-* a jej variantom *-īqu-* sú motivátmi týchto troch adjektív. Substantivizáciou tvarov adjektíva **prop-inqu-us** vzniklo femininum I. deklinácie **prop-inqu-a** (príbuzná) a maskulínium II. deklinácie **prop-inqu-us** (príbuzný). Intenzitnou modifikáciou pomocou prefixálnej morfémy *per-* vznikli adjektíva **per-prop-inqu-us** (veľmi blízky) a **per-ant-īqu-us** (veľmi starý).

Od adjektív s morférou *-inqu-* sú sufixom *-i:tās-* utvorené feminína III. deklinácie s významom spredmetnenia vlastnosti (**long-inqu-i:tās-ø** = dĺžka, zdĺhavosť aj vzdialenosť), okrem toho sa morféma *-inqu-* z pravej strany spája s morfédami *-āri-* (**ant-īqu-āri-us** = starožitník), *-ā:t-* (**ap-prop-inqu-ā:t-**

-iō-∅ = priblíženie sa) a samozrejme s relačnou morférou (**prop**-inqu-us), z ľavej strany stojí koreňová morféma. Morfematická štruktúra slov s týmto raritným sufixom je (P)-K-inqu-(S)-R.

5 Sufix -āne-

Periférnym sufixom -āne- (14 slov) sa tvoria hlavne trojvýchodné adjektíva I. a II. deklinácie. Význam časového určenia sa objavil iba v jedinom de-substantívnom adjektíve **ex-tempor**-āne-us (nepripravený, improvizovaný), v slovenčine sa však súvislosť s časovým určením stráca. Pri desubstantívach nadobúdajú lexémy s touto morférou ešte význam priestorového určenia, miesta (sub-**terr**-āne-us = podzemný), zreteľa prípadne s významom širokého vzťahu (**spont**-āne-us = dobrovoľný), pri deverbatívach s činnostným významom (con-**sent**-āne-us = súhlasný). Výnimočne sa morféma -āne- pripája k adjektívnemu koreňu. Napríklad **ex-tr**-āne-us (vonkajší) má rovnaký význam ako motivujúce adjektívum **ex-ter**-∅, **ex-ter-a**, **ex-ter-um**, ktoré sa však omnoho častejšie používa vo forme komparatívu a superlatívu na vyjadrovanie iných významov. Zriedkavo sa morféma -āne- využíva aj na tvorenie substantív II. deklinácie.

Najčastejšia pozícia morfémy -āne- je hneď za koreňovou morférou (v takmer 85 % lexémach, napr. **ex-tempor**-āne-us), iná pozícia je ojedinelá, napr. za morférou -ell- v slove **misc**-ell-āne-us (miešaný), za -t- v slove re-**iec**-t-āne-a (veci hodné odmietnutia). Motivačný potenciál (schopnosť byť motívantom) tejto morfémy je nulový, na pravej strane sa teda vyskytuje iba relačná morféma. Forma morfémy -āne- je jednotná, táto morféma nemá žiadne varianty.

Väčšina lexém s morférou -āne- má štruktúru P-K-āne-R (aj spomínaná lexéma s časovým významom), štruktúru ostatných slov zachytáva schéma (P)-K-(K)-(S)-āne-R, v niektorých lexémach teda neexistuje prefix prípadne slovo obsahuje aj inú sufixálnu morfému (pozri vyššie) alebo sú to kompozitá (**tri-ped**-āne-us).

6 Sufix -n-

Sufix -n- môžeme z frekvenčného hľadiska zaradiť k periférnym sufixom (29 lexém, **super**-n-us = horný, vrchný). Jeho výskyt je fonologicky determinovaný, používa sa po spoluhláske *g* a po morfémach zakončených na -er pri niekoľkých koreňoch (význam stromu **salig**-n-us = vrbový, rodinného prísluš-

níka **mater-n-us** = materinský, materský, miesta alebo smeru **inter-n-us** = vnútorný, domáci, a ďalej pri koreni **-reg-**, **reg-n-um** = vláda), výnimku predstavuje jej výskyt po koreňovej morféme **-di-** (**[nun]di-n-us** = pripadajúci na deviaty deň). Lexémy s významom časového určenia s morféom **-n-** sú iba tri (**vēr-n-us** = jarný, peren-**di-n-us** = pozajtrajší, **[nun]di-n-us**). Pri koreni **-veter-** sa používa aj morfa **-n-** aj **-īn-/in-**, pričom vzniknuté slová majú inú slovnodruhovú platnosť aj rozdielny význam (substantívum **veter-n-us** = spavosť a adjektívum **veter-īn-us** = zostarený, ťažný).

Sufix **-n-** sa objavuje hlavne vo vzťahových adjektívach I. a II. deklinácie s významom charakteristickej vlastnosti, príslušnosti, pôvodu, priestorového a časového určenia, v niektorých kontextoch môžu mať aj význam objektu, časti a súčasti, ale v spojení s koreňom označujúcim rodinného príslušníka môžu tieto slová plniť aj funkciu individuálneho vzťahového adjektíva (v slovenčine typ otcov/matkin). Substantíva s morféom **-n-** sú zriedkavé, patria do I. a II. deklinácie. Nájdeme ich pri koreni **-reg-** (**reg-n-um**), **-veter-** (**veter-n-us**), feminínium **[nun]di-n-ae** (trhový deň, obchod, predaj) vzniklo substantivizáciou adjektíva. V našom inventári obsahujú segment **-n-** aj lexémy odvodené od podielovej alebo druhovej číslovky, v ktorých ho teda možno interpretovať ako homonymný sufix s inou, pravdepodobne modifikačnou funkciou (**trī-n-i:tās-ø** = trojica, **ter-n-āri-us** = obsahujúci číslo tri).

Za rozšírený variant tejto morfémy považuje F. Novotný (1946, s. 95) morfu **-er:n-** v slove **mod-er:n-us** (nedávny, nový), ktoré podľa neho vzniklo na základe analógie podľa slov s morféom **-ern-** (pozri vyššie). My však v tomto slove hodnotíme daný segment ako morfému **-ern-** vzhľadom na jej vlastnosti a funkciu v slove. Na základe významu predpokladáme rozšírený variant **-ul:n-** v slove **fic-ul:n-us** (figový). Je to vzťahové adjektívum odvodené od substantíva pomenújúceho rastlinu (strom) podobne ako niekoľko ďalších lexém s jadrovou morféom **-n-** (**salig-n-us**, **abieg-n-us** = jedľový atď.).

F. Novotný (1946, s. 95) považuje sufix **-n-** za pôvodný základný sufix, La-tinsko-český slovník Pražáka, Novotného, Sedláčka (1980) však pri slove **quer-n-us** (dubový) uvádza predpokladaný nedochovaný tvar **querc-in-us**, z ktorého dané slovo pochádza. Podľa toho by sa o morfe **-n-** dalo uvažovať ako o variante morfémy **-īn-/in-**.

Miesto sufiku **-n-** v lexikálnej jednotke je viazané na pozíciu hneď za koreňovou morféom s výnimkou dvoch slov, v ktorých sa pred **-n-** nachádza

morféma *-ter-* (**al**-ter-n-us = striedavý, **ex**-ter-n-us = vonkajší, cudzí). Za ním sa zvyčajne objavuje relačná morféma (83%), v derivátoch nájdeme v tejto pozícii morfu *-ā:t-* (**reg**-n-ā:t-or-∅ = vládár), *-i:tās-* (**pater**-n-i:tās-∅ = otcovstvo), *-āl-* (**ver**-n-āl-is = jarný), *-e-* (**abieg**-n-e-us = jedľový), v kompozite **reg**-n-i-**col**-a (obyvateľ kráľovstva) sa za morférou *-n-* nachádza spájacia submorféma *-i-*.

Všeobecnú morfematickú štruktúru slov so sufixom *-n-* vyjadríme schémou (P)-(S)-K-n-(l)-(K)-(S)-(S)-R, pre lexémy s významom časového určenia (P)-K-n-(S)-(S)-R.

7 Sufix *-ān-*

Sufix *-ān-* patrí k menej produktívnym sufixom (82 lexém). Je zaujímavý z niekoľkých hľadísk. Je to jedna z mála morfém, ktoré existujú len v základnej forme bez variantov. V spojení s číslovkovým základom, presnejšie základom vytvoreným od radovej číslovky, má veľmi konkrétny význam, pomenúva vojakov určitej légie (légie sa označovali radovými číslovkami) formou plurálu maskulín II. deklinácie (**sex**-t-a-**decim**-ān-ī = vojaci šestnástej légie). Tieto názvy predstavujú až 28% s touto morférou.

Morférou *-ān-* sa tvoria jednak substantíva, jednak vzťahové adjektíva I. a II. deklinácie s významom príslušnosti, pôvodu, širokého vzťahu, priestorového a časového určenia, s významom objektu alebo subjektu (podľa kontextu, do ktorého adjektívum vstupuje, porov. Furdík, 2004) od substantívnych motivantov. V spojení s číslovkovým základom vyjadruje morféma *-ān-* v adjektíve význam týkajúci sa určitého poradia (**quīn**-t-ān-us = týkajúci sa piateho), pri adjektívnych motivantoch slúži na špecifikovanie, zúženie významu pôvodného adjektíva (**veter**-ān-us = starý, skúsený). Adjektívum s významom časového určenia sa vytvára od adverbálneho základu ([**quot**:ī]**di**-ān-us = každodenný), od substantíva (napr. **ante-lūc**-ān-us = trvajúci až do skorého rána, ranný) a aj od číslovkového základu (**tert**-i-ān-us = opakujúci sa každý tretí deň, trojdenný). Celkový počet týchto adjektív je 8.

Schopnosť spájať sa s inými morfémi je pri morféme *-ān-* do istej miery obmedzená. Väčšinou sa pripája z ľavej strany na koreň (in-**urb**-ān-us = neohrabaný, až 89 % slov), takmer 5 % slov má vľavo morfému *-i-* (pri slovách odvodených od radovej číslovky *tertius* a od slova *praetor*, **tert**-i-ān-us, [**prae**]**tor**-i-ān-us = patriaci k cisárskej telesnej strážii), asi 6 % tvoria spojenia s morfémi reprezentovanými jednou, najviac dvoma lexémami: *-und-*

(**sec**-und-ān-ī = vojaci druhej légie), -tr- (sub-**ros**-tr-ān-ī = povalači), -t:ic- (**rūs**-t:ic-ān-us = vidiecky), -ell- (**cast**-ell-ān-us = hradný). Keďže slová s morférou -ān- málokedy vystupujú ako motivanty, vpravo majú zvyčajne relačnú morfému (takmer 93 %, napr. [**merī**]di-ān-us = poludňajší, južný), okrem nej v tejto pozícii nájdeme ešte morfému -i:tās- (**urb**-ān-i:tās-∅ = život v meste, uhladenosť).

Lexikálne jednotky s morférou -ān- majú dosť zložitú štruktúru, hlavne pri číslovkových motivantoch. Môžeme ju vyjadriť schémou (P)-K-(S)-(I)-(K)-(S)-ān-(S)-R, pre adjektíva s významom časového určenia platí schéma (P)-K-(S)-ān-R.

8 Sufix -īv-

Posledným sufixom, ktorý sa používa na tvorenie adjektív a ktorý môže mať význam časového určenia, je neproduktívny sufix -īv- (celkový počet 62 slov, napr. **aest**-īv-us = letný). Použitie tohto sufixu si vyžaduje gramatické morfémy adjektív I. a II. deklinácie. Takmer 79 % motivantov týchto adjektív sú slovesá, III. a I. konjugácia je zastúpená najčastejšie (dē-**liber**-ā:t-īv-us), II. a IV. konjugácia prípadne nepravidelné slovesá sú výnimkou (napr. **vō**-t-īv-us, dē-**fīn**-ī:t-īv-us). Zriedkavo nájdeme morfému -īv- v desubstantívach a deadjektívach (21 %, napr. **aest**-īv-us).

V tejto viacvýznamovej morféme sa stretáva onomaziologická kategória transpozície s kategóriou mutácie. Latinské -īv- v deverbatívach korešponduje so slovenským činným prídavným prítomným zakončeným na -ci aj trpným prídavným na -ný, -tý (kategória transpozície), v rámci mutácie môže mať výsledkový, účelový i činnosťový význam. V desubstantívach má morféma -īv- význam širokého vzťahu, účelu, výnimočne význam individuálneho vzťahu. Význam časového určenia nachádzame iba v dvoch lexémach (**tempes**-t-īv-us = v pravý čas, príhodný, **aest**-īv-us). Niektoré z týchto desubstantív sú v slovenčine motivované slovesami, preto sa stretávame aj s prekladom typickým pre deverbatíva (napríklad ako činné prídavné prítomné). V deadjektívach morféma -īv- zužuje význam motivujúceho adjektíva alebo sa pôvodný význam zachováva a vtedy lexémy fungujú ako synonymá. V prípade viacvýznamovej lexémy sa môže objaviť aj prenesený metaforický alebo metonymický význam.

Unikátny rozšírený variant -et:īv- obsahuje slovo **gen**-et:īv-us (vrodený, prirodzený). V deverbatívnych lexémach **ar**-v-us (orný, poľný), **ar**-v-um (pô-

da) sa objavil segment *-v-*, ktorý by sme mohli hodnotiť ako redukovaný variant morfémy *-iv-*. Jednoznačná súvislosť medzi týmito segmentmi je však ťažko preukázateľná.

Všeobecná morfematická štruktúra lexém s morfémy *-iv-* vrátane motívov vytvorených adjektív je (P)-K-(l)-(K)-(S)-(S)-*iv*-(i:tās)-R, pre slová s časovým významom K-(t)-*iv*-(i:tās)-R. Sufixom pred *-iv-* býva najčastejšie slovesný supínový segment *-t-* (in-**dic**-t-*iv-us* = oznámený) a jeho varianty *-s-* (suc-**ces**-s-*iv-us* = nasledujúci, postupný), *-ā:t-* (con-**templ**-ā:t-*iv-us* = rozjímať), *-i/i:t-* (dē-**fin**-i:t-*iv-us* = určujúci, objasňujúci), v jednej lexéme je to pôvodne morféma participia prézenta aktíva *-e:nt-* (ab-**s**-e:nt-*iv-us* = neprítomný), ďalej sú to neslovesné morfémy končiacie sa na *t* foneticky pripomínajúce slovesné morfémy: *-it-* (**pr**-īm-it-*iv-us* = prvotný), neslovesné *-t-* (**tempes**-t-*iv-us*). Schéma morfematickej štruktúry ukazuje, že adjektíva s *-iv-* sa stávajú motivantmi iba pre substantíva s morfémy *-i:tās-* (štyri slová, napr. **tempes**-t-*iv-i:tās-∅* = vhodná doba), ktoré spredmetňujú vlastnosť. Ďalšie odvodené slová vznikli substantivizáciou, teda bez použitia sufixálnej derivačnej morfémy, konkrétne pripojením gramatických morfémy substantív I. alebo II. deklinácie. Tvorja sa tak napríklad názvy miesta deja (**aest**-*iv-a* = letný tábor), názvy osôb (**cap**-t-*iv-us/a* = zajatec/zajatkyňa) a pod. Priamo na relačnú morfému sa pripája až 93% morf (**cor-rup**-t-*iv-us* = podliehajúci skaze, krehký). Morféma *-iv-* má teda značne obmedzenú schopnosť spájať sa s inými morfémy.

Záver

Odvodené adjektíva obsahujúce morfémy s významom časového určenia predstavujú málopočetnú skupinu, tvoria iba 1 % odvodených adjektív. Percentuálne zastúpenie pri jednotlivých skúmaných morfémych je nasledovné: 1. Jednovýznamové *-tīn-/tin-* 92 %, *-urn-* 80 %. 2. Dvoj- resp. trojvýznamové *-ern-* 62,5 %, *-inqu-* 25 %. 3. Polysémantické *-āne-* 7 %, *-n-* 10 %, *-ān-* 9,7 %, *-iv-* 32,2 %.

Literatúra:

FURDÍK, J.: Slovenská slovo tvorba. Editor Martin Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

GLARE, P. G. W.: Oxford Latin dictionary. Oxford at the Clarendon Press 1982. 2126 s.

NOVOTNÝ, F.: Latinská mluvnice pro střední školy. Díl třetí. Doplnky. Svazek první Hláskosloví: nauka o slově. Praha: Jednota českých filologů 1946, s. 87 – 119.

ORIŇÁKOVÁ, S.: Latinské sufixálne derivačné morfémy a možnosti ich klasifikácie. In: Varia XVIII. Zborník abstraktov z XVIII. kolokvia mladých jazykovedcov. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2009, s. 136 – 137.

PRAŽÁK, J. M. – NOVOTNÝ, F. – SEDLÁČEK, J.: Latinsko-český slovník. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1980. 1419 s.

The Suffix-Derivation-Morphemes of Temporal Specification in Latin Adjectives**Summary**

The Latin derived adjectives that contain morphemes of temporal specification represent a rather smaller group. Only eight suffix-morphemes have or might acquire a meaning of temporal specification, which represents 1% of derived adjectives. According to the measure of polysemy it is possible to divide them into three groups: 1. Unequivocal suffix-morphemes, which are able to form adjectives of temporal specification (*-tīn-/tin-* 92 %, *-urn-* 80 %). 2. Suffix-morphemes with two or three meanings, which besides the meaning of temporal specification might have other meanings (e.g. the meaning of spatial specification, *-ern-* 62,5 %, *-inqu-* 25 %). 3. Polysemantic suffix-morphemes, which temporal specification meaning is only one of many possible, rather rare context realisations (*-āne-* 7 %, *-n-* 10 %, *-ān-* 9,7 %, *-iv-* 32,2 %).

SLOVOTVORNÁ MOTIVÁCIA AKO PROSTRIEDOK POROZUMENIA TEXTU*

Ľudmila Liptáková

V príspevku sa venujeme osobitnej funkcii slovotvornej motivácie ako recepčnej opory pri porozumení textu, a to **z hľadiska aplikovanej slovotvorby**. Zameriavame sa totiž na porozumenie učebného textu žiakom primárnej školy.

Slovotvorná motivácia¹ má v slovenčine významné funkcie tak v jazyku, ako aj v rečovej ontogenéze. V slovenskej lexike je významným systemizačným a integračným princípom, keďže prostredníctvom slovotvorných útvarov, ako sú slovotvorné hniezda, slovotvorné kategórie a slovotvorné typy, je systemizovaná a integrovaná takmer celá slovná zásoba slovenčiny. Vo vzťahu k slovám cudzieho pôvodu plní slovotvorná motivácia adaptačnú a internacionalizačnú funkciu, keďže prostredníctvom zapojenia sa prevzatého slova ako motivujúceho slova do slovotvorných vzťahov sa dosahuje najvyšší stupeň jeho adaptácie v slovenčine, čo zároveň posilňuje internacionalizačnú tendenciu v jazyku (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 28 – 36).

Chápanie slovotvornej motivácie ako recepčnej opory pri porozumení textu sa opiera o **sémantickú funkciu** slovotvornej motivácie, ktorá spočíva v tom, že slovotvorne relevantné morfémy slova signalizujú isté sémantické príznaky, čím sa uľahčuje dekodovanie významu (Furdík, 1996, s. 51). Slovotvorná motivácia v slovenčine je aktívnym podporovateľom sémantickej zreteľnosti a komunikačnej účinnosti slova. Je nosnou informáciou, ktorá naznačovaním lexikálneho významu pomáha pri porozumení slov s nízkou frekvenciou (Furdík, 1993, s. 50). Vzhľadom na zákonitosti rečovej

---

¹ Vychádzame z teórie slovotvornej motivácie J. Furdíka (1993, 2004), ktorý slovotvornú motiváciu vymedzuje ako významovo-formálny vzťah medzi motivujúcim a motivovaným slovom, pričom východiskové, motivujúce slovo je významovo a formálne (súhrnom morféom okrem gramatických) obsiahnuté v slove utvorenom, motivovanom.

ontogenézy pri vytváraní mentálneho slovníka² dieťaťa a osobitne vzhľadom na budovanie lexikónu dieťaťa hovoriaceho po slovensky je sémantická funkcia slovotvornej motivácie východiskom uplatňovania dôležitej stratégie tak pri slovotvornej recepcii, ako aj slovotvornej produkcii dieťaťa (Liptáková – Vužňáková, 2009, s. 64 – 77; Vužňáková, 2012). Ak sa napríklad dieťa prvýkrát stretne so slovom „*spomaľovač*“, na základe slovotvornej intuície a implicitnej znalosti slovotvorných pravidiel dokáže slovo dekodovať ako „*niečo, čo (niečo) spomaľuje*“. Po tejto slovotvornej nápovedi v spojení s konkrétnym kontextom dokáže porozumieť lexikálnemu významu slova „*spomaľovací pruh na ceste, retardér*“.

Na základe výskumu detskej slovotvorby (Liptáková, 2000; Liptáková – Vužňáková, 2009; Liptáková a kol., 2011) sme dospeli k vymedzeniu špecifických funkcií, ktoré slovotvorná motivácia plní v rečovej a kognitívnej ontogenéze dieťaťa predškolského a mladšieho školského veku. Stručne ich pripomenieme.

Dieťa, najmä v predškolskom veku, aktívne využíva slovotvornú motiváciu pri **pomenúvaní javov**, na ktoré nemá vo svojom mentálnom slovníku disponibilné uzuálne pomenovanie. Tvorenie detských okazionalizmov je možné na základe toho, že dieťa je vybavené implicitnými slovotvornými znalosťami o tvorení slov v slovenčine, a preto je schopné v prípade pomenovacej potreby utvoriť slovo, ktoré vo svojom rečovom okolí nikdy nepočulo, pričom využíva slovotvorné prostriedky a modely materinského jazyka³. Aj keď sú okazionalizmy jednorazové a individuálne slová, teda použijú sa iba raz v jedinečnom kontexte, v reči detí fungujú aj iným spôsobom. Tým, že dieťa utvorením slova spontánne **interpretuje javy a udalosti**, vypovedajú okazionalizmy **o spôsobe jeho myslenia**. Vzhľadom na spoločné znaky detskej kognície v jednotlivých vývinových štádiách sa isté

---

² Mentálny slovník resp. lexikón jedinca chápeme podľa vymedzenia M. Schwarzovej (2009, s. 105 – 106) ako tú časť dlhodobej pamäti, v ktorej sú uložené znalosti o všetkých slovách jazyka. Základnými prvkami tohto mentálneho systému sú lexikálne jednotky, ktoré prepájajú fonologické, syntaktické a sémantické informácie o slovách. Lexikón je tak priesecníkom tvorby formálnych a významových štruktúr.

³ Toto tvrdenie opierame o výsledky svojich empirických výskumov (ibid.) a o modulárny prístup ku vzťahu jazyka a kognície reprezentovaný konceptom vrodeneho modulu jazykového vývinu a teóriou parametrov N. Chomského (podľa Rybár, 2005).

typy okazionalizmov v detskej reči opakujú. V predškolskom veku sa napríklad dominancia činnostného a účelového reflektovania sveta dieťaťom odráža vo výraznej dejovosti detských okazionalizmov, ktorá sa napríklad prejavuje odvodzovaním slovies od podstatných mien, keď rôzne generácie detí tvoria ten istý typ slovies, dokonca aj od tých istých podstatných mien (napr. *loptovať sa, pištoľovať sa, plastelínovať, gitarovať, mlynčekovať* a pod.).

Pre dieťa sú **intuitívne slovotvorné znalosti** nástrojom uvedomovania si a interpretovania subjektívne alebo objektívne chápaných vzťahov medzi javmi. Slovotvorné schopnosti dieťa využíva ako jednu zo stratégií **pri zvyšovaní slovnej fluencie a flexibility**, teda pri rozširovaní tak recepcnej, ako aj produkčnej slovnej zásoby. Vrodené slovotvorné znalosti, na základe ktorých dieťa dokáže využívať nápovednosť slovotvornej formy vo vzťahu k pochopeniu významu slova, teda sémantickú funkciu slovotvornej motivácie, dieťaťu uľahčujú **porozumenie preň nových slov**, ktoré recipuje zo svojho okolia, čo považujeme za zvlášť významné pri procese učenia sa z textu.

Nové slová v prípade pomenúvacej či vyjadrovacej potreby tvoria aj deti mladšieho školského veku (Liptáková – Vužňáková, 2009, s. 53 – 135; pozri aj *Slovník detských okazionalizmov* na <http://das.unipo.sk>). Tvorba okazionalizmov patrí k charakteristickým znakom reči dieťaťa mladšieho školského veku, ale je už motivovaná aj inými potrebami ako v skoršom období rečového vývinu. Kým menšie dieťa okazionalizmus „potrebuje“ na tzv. základné pomenovanie javov, na vyjadrenie denotačného významu, mladší školák prostredníctvom okazionalizmu takisto spontánne interpretuje skutočnosť, ale okrem pomenúvacích dôvodov sa už viac posilňujú **pragmatické dôvody**, teda konotačné zložky významu, napr. vyjadrenie postoja, snaha o výstižnejšie vyjadrenie (napr. *Zuzana (= sestra) má taký zlovyk... Keby mala radšej nejaký dobrozvyk. – Keby sa tá herečka neplastikovala, vyzerala by horšie. – Euro je silnejšie ako dolár, ale libra je prednajsilnejšia.*).

Z hľadiska holistického prístupu ku vzťahu jazyka a kognície, ktorý je spojený s kognitivistickou teóriou J. Piageta, výskum detskej slovotvorby (Liptáková – Vužňáková, s. 64 – 77) priniesol empirické dôkazy o **súvislosti kognitívnych a slovotvorných štruktúr dieťaťa**. Ide napríklad o súvislosť dejovosti detských okazionalizmov s činnostným a účelovým reflektovaním

sveta ako ústredným organizačným princípom mentálneho slovníka dieťaťa rozhrania predškolského a mladšieho školského veku (Maršálová, 1982, s. 125). Egocentrizmus a centrícia ako kognitívne štruktúry prítomné v predškolskom veku sa zase prejavujú subjektívnym výberom pomenovacieho východiska podľa vlastnosti javu, ktorá je pre dieťa perцепčne alebo pojmovo dôležitá: napr. *mixér je húkačka, lebo húka; murári sú domári, lebo stavajú domy*. V mladšom školskom veku sa ubúdajúci kognitívny egocentrizmus a schopnosť objektívnejšej jazykovej interpretácie sveta prejavujú v intenzívnejšom realizovaní vyššie spomenutej pragmatickej funkcie okazionalizmov.

Detskú slovtvornú produkciu a recepciu chápeme vo vzťahu ku kognitívnemu vývinu dieťaťa nielen ako jeho odraz, ale, na základe modulárneho i holistického chápania vzťahu jazyka a kognície, aj ako súčasť predpokladovej bázy žiaka⁴ pri stimulovaní jeho reči i myslenia. Ak dieťa dokáže na základe implicitných slovtvorných znalostí prostredníctvom slovtvorných štruktúr interpretovať rôzne poznávacie štruktúry a procesy, môže i edukačné zámerné využívanie vzťahu slovtvornej motivácie ako prostriedku rozvíjania recepcnej a produkčnej slovnej zásoby a ako recepcnej opory pri porozumení učebného textu vytvárať priestor na **stimulovanie kognitívnych funkcií žiaka**.

Slovtvorné učivo má v rámci jazykovo-komunikačnej edukácie **pri kognitívnom rozvíjaní žiaka** osobitný potenciál (porov. Betáková, 1979; Bartková, 1986/87). Uvedomovanie si štruktúrovanosti motivovaného slova výrazne podporuje **analyticko-syntetické** kognitívne procesy. Porovnávanie slovtvorných významov, slovtvorných prostriedkov a slovtvorných typov stimuluje procesy **komparácie** a pri zoskupovaní slovtvorne motivovaných slov do slovtvorných hniezd k nim pristupujú aj procesy **kategorizácie**. Pri uvedomovaní si tvorenia slov podľa istých slovtvorných typov sa výrazne stimuluje **inferenčné myslenie**, teda usudzovanie typu „ak – potom“: napr. *ak istou predponou modifikujeme význam jedného slovesa, potom to môže platiť aj pre iné sloveso* (napr. v slovesách *vletieť, vpísať, vpliesť, vkročiť, vnieť* obmieňa predpona v- význam slovies podobne o smerovanie deja dovnútra). Pri premošťovaní od porozumenia konkrétneho slovného

---

⁴ Predpokladovú bázu chápeme podľa I. Nebeskej (1989) ako dynamicky chápanú mentálnu štruktúru jedinca.

významu k porozumeniu významu slovotvorného typu (*dom-ček je malý dom a aj ďalšie slová zakončené na -ček pomenávajú malé veci*) sa stimulujú procesy **abstraktizácie** a **generalizácie** (viac v Liptáková – Vužňáková, 2009, s. 136 – 198).

Treba pripomenúť, že zmyslom nadobúdania slovotvorných znalostí v primárnej škole nie je definovanie metajazykových pojmov, ale ich využitie pri kvalitnejšom a adekvátnejšom porozumení a produkovani textu. Ako sme uviedli, proces osvojovania si slovotvorných znalostí je intenzívne spojený aj s kognitívnym rozvíjaním žiaka. Nezanedbateľný je vplyv slovotvorného učiva na rozvíjanie **metakognitívnych schopností** žiaka, a to pri stimulovaní metajazykového uvažovania o procese tvorenia slov, pri získavaní metakognitívnej skúsenosti prostredníctvom riešenia slovotvorných problémov, pri transfere implicitných a explicitných slovotvorných znalostí v rámci osvojovania si slovotvorných pravidiel v cudzom jazyku a, v neposlednom rade, pri transfere porozumenia vzťahu slovotvornej motivácie v rámci osvojovania si súborov učebných termínov v jednotlivých vyučovacích predmetoch primárnej edukácie.

V primárnej škole teda nadobúda slovotvorné učivo aj širší, medzipredmetový, ba až gramotnostný učebný rozmer. **Porozumenie základným princípom, pravidlám a procesu tvorenia slov žiakovi môže uľahčiť proces učenia sa aj na ďalších vyučovacích predmetoch.** Osobitne sa to týka vyučovania cudzieho jazyka, ale aj obsahu predmetov ako prírodoveda či vlastiveda, ktorý je naplnený súbormi slovotvorne motivovaných odborných termínov. Vytvorenie metakognitívnych stratégií na využitie slovotvorných znalostí žiaka pri dekodovaní lexikálnej roviny v procese porozumenia textu môže potom viesť k zlepšeniu globálneho porozumenia textu vôbec, a teda i k rozvíjaniu čitateľskej gramotnosti žiaka.

Jednou zo stratégií, ako možno prostredníctvom slovotvorného učiva pripraviť žiakov na recepciu odbornej lexiky na iných vyučovacích predmetoch, je kategorizácia slovotvorne súvisiacich pojmov v rámci **slovotvorných hniezd**. Edukačné využitie slovotvorného hniezda v primárnej škole nie je založené na identifikácii koreňovej morfémy, ale na uvedomovaní si významových vzťahov medzi motivujúcim a motivovaným slovom v dvoch súčiastiach slovotvorného hniezda, a to v slovotvornej paradigme (*zem – pozemok, zem – pozemský, zem – zemepis*) a v slovotvornom rade (*zem – pozemok – pozemkový, zem – pozemský –*

pozemšťan – pozemšťanka, zem – zemepis – zemepisný – zemepisne). Ak sa využitie slovotvornej motivácie považuje za významný textotvorný postup (Furdík, 1987, s. 29), osobitne to platí pre schopnosť slovotvorného hniezda byť prostriedkom textovej koherencie a kohézie, teda obsahovej a formálnej súdržnosti textu (porov. Skoumalová, 1985, s. 76). Táto funkcia slovotvornej motivácie a slovotvorného hniezda platí tak pre produkčné procesy kódovania, ako aj pre recepcné procesy dekódovania textu. Náš empirický výskum potvrdil uvedenú funkciu slovotvorného hniezda aj pri výstavbe a recepcii umeleckého textu pre deti (Liptáková – Vužňáková, 2009, s. 78 – 79).

Ako lexikálnu podporu pre pochopenie prírodovedných odborných termínov možno napríklad využiť takýto typ slovotvorného cvičenia založeného na slovotvornom hniezde:

Zem je matka života. Nie všetky životné javy a procesy však prebiehajú priamo na zemi. Niektoré sa dejú pod zemou, iné nad zemou či tesne pri zemi.

Pomenuj jedným prídavným menom tieto významy:

taký, ktorý sa nachádza pod zemou	(podzemný)
taký, ktorý sa nachádza nad zemou	(nadzemný)
taký, ktorý prebieha pri zemi	(prízemný)
taký, ktorý sa deje na zemi	(pozemný)

S týmito prídavnými menami sa stretneš aj na iných vyučovacích predmetoch, napríklad na prírodovede. Vyhľadaj v učebnici prírodovedy, v encyklopédii alebo na webe informácie o:

- a) podzemnej vode,
- b) o podzemnej, prízemnej a nadzemnej časti rastlín.

Edukačnou metódou, pomocou ktorej možno vekuprimerane znázorniť zjednodušené slovotvorné hniezdo, je **pojmová mapa**. Ak chceme napríklad pred učením sa prírodovedného tematického celku *Objavujeme tajomstvá vody*⁵ pripraviť potrebnú slovnú zásobu žiaka, na predchádzajúcej hodine slovenského jazyka ju môžeme aktivizovať pomocou pojmového mapovania slovotvorných vzťahov slova *voda*: napr. *vodný, vodovod, vodovodný,*

⁵ Podľa Adame, R. – Kováčiková, O.: *Prírodoveda 3* pre 1. stupeň základných škôl. Bratislava: AITEC, 2012, s. 7 – 22.

vodáreň, vodárenský, vodojem, vodomer, vodstvo atď. Usporiadanie slov do slovotvorného hniezda slova *voda* sa môže doplniť i lexikálnym cvičením na sémantickú spájateľnosť a polysémiu adjektíva *vodný*: napr. *vodný tok, vodná hladina, vodné čerpadlo, vodný kameň, vodná para, vodné živočích*y atď. Zámerné operovanie so sémantickým poľom lexikálnej jednotky kľúčovej pri vyvodzovaní poznatkov v danej obsahovej oblasti sa následne premietne ako recepčná opora žiaka pri osvojovaní si kategórií znalostí a pri učení sa z textu. Aktivizácia relevantných jazykových znalostí by teda, podľa nášho názoru, mala systematicky predchádzať učenie sa odborných poznatkov, teda recepciu učebného textu a vytváranie znalostí v jednotlivých oblastiach primárneho vzdelávania.

Na základe vyššie uvedeného zhrňame, že slovotvorná motivácia ako významný princíp organizácie slovnej zásoby slovenčiny, ako aj mentálneho slovníka jedinca je dôležitým mechanizmom pri dekódovaní lexikálnej a textovej úrovne pri procesoch porozumenia textu, a preto má osobitný význam aj pri učení sa z textu.

Literatúra:

BARTKOVÁ, J.: Vplyv vyučovania slovotvornej stavby slova na rozvoj poznávacích schopností žiakov. In: Komenský, 1986/87, roč. 111, č. 2, s. 69 – 72.

BETÁKOVÁ, V.: O vyučovaní tvorenia slov. 2. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979.

FURDÍK, J.: Štylistické dimenzie slovotvorne motivovaného slova. In: Jazykovedný časopis, 1987, roč. 38, s. 25 – 31.

FURDÍK, J.: Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993.

FURDÍK, J.: Jazykový status slovotvorne motivovaného slova. In: Acta Facultatis Paedagogicae Universitatis Šafarikanae. Studia Philologica. Annus III. Red. Z. Stanislavová. Prešov 1996, s. 48 – 56.

FURDÍK, J.: Slovenská slovotvorba (Teória, opis, cvičenia). Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004.

LIPTÁKOVÁ, Ľ.: Okazionalizmy v hovorenej slovenčine. Prešov: Náuka 2000.

LIPTÁKOVÁ, Ľ. – VUŽŇÁKOVÁ, K.: Dieťa a slovotvorba. Prešov: Prešovská univerzita, Pedagogická fakulta 2009.

LIPTÁKOVÁ, Ľ. a kol.: Integrovaná didaktika slovenského jazyka a literatúry pre primárne vzdelávanie. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta 2011.

MARŠÁLOVÁ, L.: Psycholingvistická analýza vývinu lexiky. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982.

NEBESKÁ, I.: K charakteru předpokladové báze. In: Slovo a slovesnost, 1989, roč. 50, s. 270 – 277.

RYBÁR, J.: Vývin jazyka u dieťaťa – vrodené verzus získané. In: Jazyk a kognícia. Red. J. Rybár – V. Kvasnička – I. Farkaš. Bratislava: Kalligram 2005, s. 84 – 103.

SCHWARZOVÁ, M.: Úvod od kognitivní lingvistiky. Praha: Dauphin 2009.

SKOUMALOVÁ, Z.: Slovo tvorné prostriedky a text. In: Jazykovédné aktuality, 1985, č. 2, s. 73 – 81.

VUŽŇÁKOVÁ, K.: Kompozitá v slovenčine. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta 2012.

Word-formation motivation as a means of text comprehension

Summary

In the contribution we analyze the special function of word-forming motivation as a reception support for the text comprehension from the view of applied word-formation. We focus on the comprehension of the instructional text by primary school pupil. Considering the motivational concentration of the instructional text and presence of the word-formation categorization in the educational data the word-formation curriculum in primary school acquires broader, intersubjectional, even literacy educational scale. Comprehension to the basic principles, rules and the process of word-formation enables a pupil by the process of learning within the whole primary curriculum. Word-formation motivation as a significant principle of the Slovak language vocabulary organization as well as the individual mental vocabulary represents the important mechanism by decoding the lexical and textual level within the processes of the text comprehension, and therefore it is also significantly important when learning from the text.

* Príspevok je súčasťou riešenia grantového projektu VEGA 1/0924/11 Kompozitá v slovenčine.

O AUTOROCH

Doc. PhDr. Zdenko Dobřík, PhD. – pôsobí na Katedre germanistiky s oddelením prekladateľstva a tlmočníctva Fakulty humanitných vied univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. V oblasti výskumu venuje pozornosť najmä konfrontačnej lexikológii so zameraním na nemčinu a slovenčinu. Je autorom nasledujúcich publikácií: *Jazyky v kontaktoch (Anglicizmy a iné slová cudzieho pôvodu v nemčine a slovenčine)* (2007), *Sémantika v slovotvorbe slovenčiny a nemčiny* (2010), *Übungen und Aufgaben zur vergleichenden Lexikologie* (2011). Okrem toho je spolu-editorom viacerých zborníkov.

Doc. Mgr. Martina Ivanová, PhD. – pôsobí na Inštitúte slovakistických, mediálnych a knižničných štúdií Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove. Výskumne sa venuje morfosyntaxi, korpusovej a kognitívnej lingvistiky. Je autorkou, resp. spoluautorkou knižných prác: *Slovník koreňových morfém slovenčiny* (2005, 2007, 2012; kolektívne dielo), *Valencia statických slovies* (2006), *Morfologické aspekty súčasnej slovenčiny* (2010; kolektívna monografia), *Syntax slovenského jazyka* (2011). Zároveň je editorkou, resp. spolueditorkou viacerých zborníkov – *Sondy do morfosyntaktického výskumu slovenčiny na korpusovom materiáli* (2006), *Morfematický výskum slovenčiny (možnosti jeho štatistického, elektronického a didaktického spracovania)* (2006), *Aspektuálnosť a modálnosť v slovenčine* (2009), *Vidy jazyka a jazykovedy* (2010).

Doc. PaedDr. Ľudmila Liptáková, CSc. – pôsobí na Katedre komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove. Výskumne sa venuje derivatológii a lingvodidaktike. Je autorkou, resp. spoluautorkou knižných prác: *Komunikatívne cvičenia zo slovenského jazyka pre 3. a 4. ročník základnej školy* (1994; spoluautorka J. Kesselová), *Okazionalizmy v hovorenej slovenčine* (2000), *O dvoch komunikačných zručnostiach* (2004; spoluautorka J. Palenčárová), *Dieťa a slovotvorba* (2009; spoluautorka K. Vužňáková), *Poznámky k jazykovej a metajazykovej interpretácii skutočnosti dieťaťom mladšieho školského veku* (2010; kapitola v kolektívnej monografii), *Integrovaná didaktika slovenského jazyka a literatúry pre pri-*

márne vzdelávanie (2011; vedúca kolektívu autorov), *Kognitívne aspekty vyučovania materinského jazyka v primárnej edukácii* (2012). Zároveň je spolueditorkou konferenčného zborníka *Inovácie vo vyučovaní jazyka a literatúry* (2008) a piatich ročníkov periodického zborníka *Slovo o slove*.

Doc. Mgr. Martin Ološtiak, PhD. – pôsobí na Inštitúte slovakistických, mediálnych a knižničných štúdií Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove. Výskumne sa venuje lexikológii, onomastike, morfológii, kontaktovej lingvistike. Je autorom, resp. spoluautorom knižných prác: *Slovník koreňových morfém slovenčiny* (2005, 2007, 2012; kolektívne dielo), *Slovník anglických vlastných mien v slovenčine* (2006; spoluautorky M. Bilá, R. Timková), *Jazykovoštruktúrny a komunikačno-pragmatický status vlastného mena (adaptácia anglických proprií v slovenčine)* (2007), *Deklinácia prevzatých substantív v slovenčine* (2007; spoluautorka L. Gianitsová-Ološtiaková); *Morfologické aspekty súčasnej slovenčiny* (2010; kolektívna monografia). Zároveň je editorom, resp. spolueditorom ôsmich zborníkov a troch kníh J. Furdíka – *Slovenská slovotvorba (teória, opis, cvičenia)* (2004), *Život so slovotvorbou a lexikológiou* (2005), *Teória motivácie v lexikálnej zásobe* (2008). Od roku 2009 prispieva do medzinárodného kompendia jazykovednej bibliografie *Linguistic bibliography* (za Slovenskú republiku spoločne s D. Slančovou).

Mgr. Slavka Oriňáková, PhD. – pôsobí v Ústave jazykových kompetencií Centra celoživotného a kompetenčného vzdelávania Prešovskej univerzity v Prešove ako odborná asistentka. Pracuje v oblasti aplikovanej lingvistiky so zameraním na výskum latinskej morfematiky, venuje sa aj didaktike odborného latinského jazyka. Publikuje v domácich aj zahraničných vedeckých zborníkoch a časopisoch, je autorkou viacerých vedeckých štúdií, napr. *Morfematická analýza substantívnych deminutív latinčiny* (2005), *Morfematická štruktúra a klasifikácia latinských prechýlených feminín* (2007), *Prefixálne derivačné morfémy latinských substantív a adjektív* (2012). V oblasti didaktiky latinčiny boli publikované jej práce *Problém výučby latinských slovies v zdravotníckych a biologických študijných odboroch* (2011), *O latinčine v Medzinárodnom kóde botanickej nomenklatúry* (2012), *Premeny hláskového systému latinčiny v súčasnej odbornej terminológii* (2012).

Prof. PhDr. Ladislav Sisák, CSc. – pôsobí na Inštitúte germanistiky Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity (od r. 1974). Výskumné aktivity orientuje jednak na nemeckú lexikológiu, sémantiku, slovotvornú analýzu a jej jazykovodidaktickú hodnotu (*Zur Stellung einer analytischen Wortbildungslehre im Zweitspracherwerb (Deutsch)* (1994), *Analytická dimenzia v slovotvorbe a jej teoretický potenciál* (2009), jednak na otázky textu a vzťahu slovotvorby a textu v nemčine *Textkohäsion und -kohärenz durch Wortbildung im Deutschen* (2001), *Aspekte der textuellen Interpretation von NN-Komposita* (2002), *Čo dáva nemecká slovotvorba textu a text slovotvorbe*, 2007, *Nemecké slovotvorné produkty a paradigmy v teórii a v texte* (2013), ďalej na lexikografiu – *Wortbildungen und Wortbildungsbeziehungen im einsprachigen Wörterbuch* (2000), *Die neuere allgemein-sprachliche deutsch-slowakische Lexikographie* (2003), a na porovnávací opis nemeckej a ukrajinskej expresívnej slovotvorby, textové funkcie slovotvorne motivovaných slov, slovotvornú analýzu; porov. monografické práce *Slovotvorba expresívnej nominácie. Nemecké a ukrajinské názvy osôb* (2002), *Lexikalisches Wissen und Textverstehen. Zur fremdsprachlichen Rezeption deutscher Texte* (2003), *Probleme der deutschen Wortbildung und der Wortbildungsanalyse aus rezeptiver Sicht* (2005). Časť výskumných aktivít venoval nemeckým okazionálnym slovám ako javom individuálnej lexikálnej kreativity a ich textovým funkciám: *Ad hoc-Bildungen und ihre textuellen Bezüge* (2001), *Die Wortbildungsprodukte im Spannungsfeld zwischen Motivation und Demotivation* (2003), *Jazykové a kognitívne aspekty interpretácie a porozumenia okazionálnych výrazov* (2008), *Nemecké neuzuálne slová a predpoklady ich receptívneho spracúvania* (2012), ale aj tvoreniu slov v nemeckom odbornom jazyku (filozofie). Je (spolu-)editorom troch vedeckých zborníkov: *Deutsche Sprache, Literatur und Kultur aus auslands-germanistischer Sicht* (2001), *Koreferencia a konexia textu* (2007), *Jazykové a kognitívne aspekty okazionálnych výrazov a ich textové funkcie* (2008).

Doc. PhDr. Miloslava Sokolová, CSc. – pôsobí na Inštitúte slovaskistikých, mediálnych a knižničných štúdií Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove. Výskumne sa venuje morfológii, morfematike, korpusovej lingvistike, porovnávacej lingvistike a sociolingvistike. Je autorkou, resp. spoluautorkou knižných prác: *Kultúra hovoreného slova* (1990; spoluautori J. Sabol, D. Slančová), *Český jazyk* (1991), *Sémantika slovesa a slovesný rod*

(1993), *Kapitolky zo slovenskej morfológie* (1995), *Valenčný slovník slovenských slovies* (1998; spoluautorka J. Nižníková), *Morfematický slovník slovenčiny* (1999; kolektívne dielo), *Slovník koreňových morfém slovenčiny* (2005, 2007, 2012; kolektívne dielo), *Slovenčina a čeština* (2005; spoluautorky K. Musilová, D. Slančová), *Kultúra hovoreného prejavu* (2006; spoluautori J. Sabol, I. Bónová), *Grundlagen der slowakischen Grammatik mit Texten und Übungen. / Základy slovenskej gramatiky s textami a cvičeniami* (2006; kolektívne dielo), *Nový deklinačný systém slovenských substantív* (2007), *Slovenčina a poľština* (2012; kolektívne dielo). Zároveň je editorkou, resp. spolueditorkou zborníkov *Sondy do morfo-syntaktického výskumu slovenčiny na korpusovom materiáli* (2006) a *Morfematický výskum slovenčiny (možnosti jeho štatistického, elektronického a didaktického spracovania)* (2006).

Mgr. Katarína Vužňáková, PhD. – pôsobí na Katedre komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove. Výskumne sa venuje slovotvorbe, lexikografii, detskej reči a didaktike materinského jazyka v predprimárnom a primárnom vzdelávaní. Je autorkou, resp. spoluautorkou knižných prác: *Problémy lexikografického zachytenia slovotvorného systému slovenčiny* (2006); *Slovník koreňových morfém slovenčiny* (2005, 2007, 2012; kolektívne dielo), *Dieťa a slovotvorba* (2006, spoluautorka Ľ. Liptáková); *Integrovaná didaktika slovenského jazyka a literatúry pre primárne vzdelávanie* (2011, kolektívne dielo); *Kompozitá v slovenčine* (2012). Zároveň je editorkou, resp. spolueditorkou zborníka *Slovo o slove* (2008, 2009).

Názov: OD MORFÉM KU KOMPLEXNÝM SLOVÁM A ICH PARADIGMÁM. VÝRAZ, VÝZNAM,
FUNKCIA

Editori: prof. PhDr. Ladislav Sisák, CSc.
                             doc. Mgr. Martin Ološtiak, PhD.

Recenzenti: doc. PhDr. Eleonóra Dzuríková, CSc.
                             Mgr. Nicol Janočková, PhD.

Redakčná rada: doc. PaedDr. Jana Kesselová, CSc. – ***predsedníčka***; prof. PhDr. Mária
Čižmárová, PhD.; prof. PhDr. Jozef Sipko, PhD.; doc. PhDr. Milo-
slava Sokolová, CSc.

Technický redaktor: doc. Mgr. Martin Ološtiak, PhD.
Vydala Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove v roku 2013
Vydanie Prvé – Náklad 150 – Strán 204

Tlač: GRAFOTLAČ PREŠOV, s. r. o.

ISBN: 978-80-555-0902-0
EAN: 9788055509020